

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

ปฏฺฐานกถา

หลักท่องจำปฏฺฐาน

ปัจจัย ๒๔

๑. เหตุปัจจัย	ธรรมที่อุปการะโดยความเป็นมูลเหตุ
๒. อารมฺมณปัจจัย	ธรรมที่อุปการะโดยความเป็นอารมณ์
๓. อธิปตฺติปัจจัย	ธรรมที่อุปการะโดยความเป็นอธิบดี
๔. อนนฺตรปัจจัย	ธรรมที่อุปการะโดยความไม่มีสิ่งกั้นอยู่
๕. สมฺนฺตรปัจจัย	ธรรมที่อุปการะโดยความไม่มีสิ่งกั้นอยู่ ด้วยดี
๖. สหชาติปัจจัย	ธรรมที่อุปการะโดยความเกิดพร้อมกัน
๗. อณฺญมณฺญปัจจัย	ธรรมที่อุปการะโดยความแก่กันและกัน
๘. นิสฺสยปัจจัย	ธรรมที่อุปการะโดยความเป็นที่อาศัย
๙. อุปนิสฺสยปัจจัย	ธรรมที่อุปการะโดยความเป็นที่อาศัยมีกำลังมาก
๑๐. ปุเรชาติปัจจัย	ธรรมที่อุปการะโดยความเกิดก่อน
๑๑. ปจฺจชาติปัจจัย	ธรรมที่อุปการะโดยความเกิดทีหลัง
๑๒. อาเสวนปัจจัย	ธรรมที่อุปการะโดยความเสพบ่อย ๆ
๑๓. กมฺมปัจจัย	ธรรมที่อุปการะโดยความเป็นกรรม
๑๔. วิปากปัจจัย	ธรรมที่อุปการะโดยความเป็นวิปาก
๑๕. อาหารปัจจัย	ธรรมที่อุปการะโดยความนำมา
๑๖. อินฺทฺริยปัจจัย	ธรรมที่อุปการะโดยความเป็นอินทรีย์
๑๗. ฌานปัจจัย	ธรรมที่อุปการะโดยความเพ่งอารมณ์
๑๘. มคฺคปัจจัย	ธรรมที่อุปการะโดยความเป็นหนทาง
๑๙. สมฺปยุตฺตปัจจัย	ธรรมที่อุปการะโดยความประกอบประการต่างๆ ด้วยดี
๒๐. วิปฺปยุตฺตปัจจัย	ธรรมที่อุปการะโดยความไม่ประกอบประการต่างๆ
๒๑. อตฺถิปัจจัย	ธรรมที่อุปการะโดยความมีอยู่
๒๒. นตฺถิปัจจัย	ธรรมที่อุปการะโดยความไม่มีอยู่
๒๓. วิคตปัจจัย	ธรรมที่อุปการะโดยความปราศจากไป
๒๔. อวิคตปัจจัย	ธรรมที่อุปการะโดยความไม่ปราศจากไป

จำแนก ๑๐ ปัจจัย โดยพิศดาร (อัฐฐกถาปัจฉิมบท)

๑. อธิปัตติปัจจัย ๒ ปัจจัย	สหชาตอธิปัตติปัจจัย	อารัมมณอธิปัตติปัจจัย
๒. นิสสยปัจจัย ๓ ปัจจัย	สหชาตนิสสยปัจจัย	วัตตปุเรชาตนิสสยปัจจัย วัตถารัมมณปุเรชาตนิสสยปัจจัย
๓. อุปนนิสสยปัจจัย ๓ ปัจจัย	อารัมมณุปนิสสยปัจจัย	อนันตรูปนิสสยปัจจัย ปกตูปนิสสยปัจจัย
๔. ปุเรชาตปัจจัย ๒ ปัจจัย	วัตตปุเรชาตปัจจัย	อารัมมณปุเรชาตปัจจัย
๕. กัมมปัจจัย ๒ ปัจจัย	สหชาตกัมมปัจจัย	นานากขณิกกัมมปัจจัย
๖. อาหารปัจจัย ๒ ปัจจัย	นามอาหารปัจจัย	รูปอาหารปัจจัย
๗. อินทริยปัจจัย ๓ ปัจจัย	สหชาตอินทริยปัจจัย	ปุเรชาตอินทริยปัจจัย รูปชีวิตอินทริยปัจจัย
๘. วิปยุตตปัจจัย ๔ ปัจจัย	สหชาตวิปยุตตปัจจัย	วัตตปุเรชาตวิปยุตตปัจจัย วัตถารัมมณปุเรชาตวิปยุตตปัจจัย ปัจฉาชาตวิปยุตตปัจจัย
๙. อัทธิปัจจัย ๖ ปัจจัย	สหชาตอัทธิปัจจัย	วัตตปุเรชาตอัทธิปัจจัย
	อารัมมณปุเรชาตอัทธิปัจจัย	ปัจฉาชาตอัทธิปัจจัย
	อาหารอัทธิปัจจัย	อินทริยอัทธิปัจจัย
๑๐. อวิกตปัจจัย ๖ ปัจจัย	สหชาตอวิกตปัจจัย	วัตตปุเรชาตอวิกตปัจจัย
	อารัมมณปุเรชาตอวิกตปัจจัย	ปัจฉาชาตอวิกตปัจจัย
	อาหารอวิกตปัจจัย	อินทริยอวิกตปัจจัย

จำแนกปัจจัย ๒๔ หรือ ๔๗ เป็น ๕ ชาติ

วิ. ขายนฺติ เอตฺถ ปจฺจยา สมานนุยาติ ชาติ, นิกายो.

นิกาย(หมู่,กลุ่ม) ชื่อว่า ชาติ เพราะอรรถว่า เป็นที่เกิดของปัจจัยทั้งหลาย
อันมีความเป็นไปเสมอกัน

๑.สหราชอาณาจักร ๑๕ ปัจจัย (หมู่แห่งปัจจัยที่เป็นสหชาตะ มี ๑๕ ปัจจัย)

เหตุปัจจัย	สหชาตชิปติปัจจัย	สหชาตปัจจัย
อัญญมัญญุปัจจัย	สหชาตนิสสยปัจจัย	สหชาตกัมมปัจจัย
วิปากปัจจัย	นามอาหารปัจจัย	สหชาตินทริยปัจจัย
ฌานปัจจัย	มัคคปัจจัย	สัมปยุตตปัจจัย
สหชาตวิปยุตตปัจจัย	สหชาตัตติปัจจัย	สหชาตอวิคตปัจจัย

สหราชอาณาจักร ๑๕ ปัจจัย แบ่งเป็น ๓ กลุ่ม

สหราชอาณาจักรใหญ่ ๔ ปัจจัย	สหชาตปัจจัย	สหชาตนิสสยปัจจัย
	สหชาตัตติปัจจัย	สหชาตอวิคตปัจจัย
สหราชอาณาจักรกลาง ๔ ปัจจัย	อัญญมัญญุปัจจัย	วิปากปัจจัย
	สัมปยุตตปัจจัย	สหชาตวิปยุตตปัจจัย
สหราชอาณาจักรเล็ก ๗ ปัจจัย	เหตุปัจจัย	สหชาตชิปติปัจจัย
	สหชาตกัมมปัจจัย	นามอาหารปัจจัย
	สหชาตินทริยปัจจัย	ฌานปัจจัย มัคคปัจจัย

(เห.ธ.ก.หา.อิน.ฌ.ม.มค)

สหราชอาณาจักรใหญ่	เข้ากับ ใหญ่ กลาง เล็ก ทั้งหมด(ในขณะที่เรียนใหญ่ กลางหรือเล็ก)
สหราชอาณาจักรกลาง	เข้ากับ ใหญ่ กลาง เล็ก ตามสมควร(ในขณะที่เรียนใหญ่ กลางหรือเล็ก)
สหราชอาณาจักรเล็ก	เข้ากับ เล็ก เท่านั้น (ในขณะที่เรียนเล็ก) ไม่เข้ากับ ใหญ่ กลาง

๒.อารัมมณชาติ ๘ ปัจจัย (หมู่แห่งปัจจัยที่เป็นอารัมมณะ มี ๘ ปัจจัย)

อารัมมณปัจจัย	อารัมมณชิปติปัจจัย	อารัมมณูปนิสสยปัจจัย
อารัมมณปุเรชาตปัจจัย	อารัมมณปุเรชาตัตติปัจจัย	อารัมมณปุเรชาตอวิคตปัจจัย
วัตถารัมมณปุเรชาตนิสสยปัจจัย	วัตถารัมมณปุเรชาตวิปยุตตปัจจัย	

๓.อนันตรชาติ ๗ ปัจจัย

อนันตรปัจจัย	สมนันตรปัจจัย	อนันตรูปนิสสยปัจจัย	นัตติปัจจัย
วิคตปัจจัย	อาเสวนปัจจัย	(ปกตูปนิสสย นานากขณิกกัมมปัจจัย	

โดยยกปกตูปนิสสยเป็นประธาน หรือนานากขณิกกัมม ปกตูปนิสสยปัจจัย
โดยยกนานากขณิกกัมมเป็นประธาน ได้แก่ มัคคเจตนาที่เป็นปกตุภาวะและกัมมภาวะ
ที่อุปการะ แก่อนันตรผลจิตตูปบาท ๔)

๔. วัตถุปุระชาตชาติ ๖ ปัจจัย

วัตถุปุระชาตนิสสยปัจจัย วัตถุปุระชาตปัจจัย วัตถุปุระชาตวิปยุตตปัจจัย
วัตถุปุระชาตัตถิปัจจัย วัตถุปุระชาตอวิกตปัจจัย ปุระชาตินทริยปัจจัย

๕. ปัจฉาชาตชาติ ๔ ปัจจัย

ปัจฉาชาตปัจจัย ปัจฉาชาตวิปยุตตปัจจัย ปัจฉาชาตัตถิปัจจัย
ปัจฉาชาตอวิกตปัจจัย

๖. อาหารชาติ ๓ ปัจจัย

รูปอาหารปัจจัย อาหารัตถิปัจจัย อาหารอวิกตปัจจัย

๗. รูปชีวิตินทริยชาติ ๓ ปัจจัย

รูปชีวิตินทริยปัจจัย อินทริยัตถิปัจจัย อินทริยอวิกตปัจจัย

๘. ปกตูปนิสสยชาติ ๒ ประเภท

สุทธปกตูปนิสสยปัจจัย ได้แก่ จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ เตกาลิกะ พร้อมด้วย
มัคคเจตนา ๔ และทูปพลเจตนากรรม ๒๐ ที่เป็นปัจจัยแก่วิบากของตน ๆ
และบัญญัติโดยภาวะปกตะ และอุปนิสสยะคือพลวการณะอันมิใช่พลวกรรม
เป็นปัจจัย แก่จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ (เว้น รูป ๒๘ เพราะเป็นอกิธัมมัญ)
(เว้นมัคคเจตนา ๔ และทูปพลเจตนากรรม ๒๐ ที่เป็นปัจจัยแก่วิบากของตน ๆ,
กรรมทั้งหลายที่เหตือจากชวนเจตนากรรม ๒๔ เหล่านี้ทั้งปวง ย่อมเป็น
สุทธปกตูปนิสสยภาวะเท่านั้น เพราะความไม่มีแห่งกัมมภาวะ)

มิสสปกตูปนิสสยะ นานากขณิกกัมมปัจจัย ได้แก่ โลกียเจตนากรรม ๒๕ ที่เป็นพลวกรรม
(พลวกมุข, เป็นพลวกรรม) โดยกัมมภาวะ และปกตูปนิสสยะคือ พลวการณะ
เป็นปัจจัย แก่วิบากนามขันธ์ (เว้นกัมมชรูป เพราะเป็นอกิธัมมัญ)
(เว้นมัคคเจตนา ๔ ที่เป็นปัจจัย แก่อนันตรผลและผลสมบัติ เพราะเป็นองค์กรรม
ในสุทธปกตูป, และนับเข้า ในอนันตรชาติ ด้วยอำนาจปกตูปนิสสยภาวะ
และพลวกัมมภาวะ เพราะปกตูปนิสสยภาวะ มีความเป็นอนันตรภาวะด้วย
แต่ไม่มีความเป็นอนันตรูปนิสสยะ, และนับเข้า ในปกตูปนิสสยชาติ
ด้วยอำนาจปกตะและพลวกัมมะ เพราะความที่มัคคเจตนามีอรรถปกตะ
และพลวกัมมะแน่นอน)

๘. นานาภคณิกกัมมชาติ ๒ ประเภท

นานาภคณิกกัมม ปกตูปนิสสยปัจจัย ได้แก่ เจตนากรรม ๒๐ ที่เป็นทุพพกรรม (ทุพพกมฺม, เป็นทุพพกรรม) คือ อกุศลเจตนา ๑๒ มหากุศลเจตนา ๘ เป็นปัจจัย แก่กามวิบาก ๒๓ เว้นกัมมชรูป เพราะเป็นอภิธัมมณัฏ (ส่วน พลวกัมมะ ที่เป็นโลกิยกรรม ๒๕ นับเข้า ในมิสสกปกตูปนิสสยะ นานักขณิก สงเคราะห์ลงในปกตูปนิสสยชาติ, ส่วนมัคคเจตนา นับเข้าในสุทธปกตูปนิสสยะ สงเคราะห์ลงในปกตูปนิสสยชาติและอนันตรชาตินั่นเอง).

นานักขณิกกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนากรรม ๒๕ ที่เป็นพลวกรรม (พลวกมฺม, เป็นพลวกรรม) คือ อกุศลเจตนา ๑๒ มหากุศลเจตนา ๘ รูปาวจรกุศลเจตนา ๕ และทุพพกรรม ๒๐ เป็นปัจจัย แก่กัมมชรูป ๒๐ (เว้นวิบากนามขันธ เพราะเป็นผลของมิสสกปกตูปนิสสย นานาภคณิกกัมม และนานาภคณิกกัมม ปกตูปนิสสย ตามลำดับพลวทุพพกรรม).

องค์ธรรม ๓ ประการ ในปัจจัย ๒๔

๑. สหชาติชาติ

เหตุปัจจัย	ธรรมที่อุปการะโดยความเป็นมูลเหตุ
ปัจจัยธรรม	เหตุ ๖ ในสเหตุกจิต ๗๑
ปัจจัยอุปันธรรม	สเหตุกจิต ๗๑ เจตสิก ๕๒ (เว้นโมหเจตสิกที่ในโมหมูลจิต ๒) สเหตุกจิตตชรูป สเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป
ปัจจนิกธรรม	อเหตุกจิต ๑๘ อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ โมหเจตสิกในโมหมูลจิต ๒ อเหตุกจิตตชรูป อเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป พาหิรรูป อาหารชรูป อุตุชรูป อสัณฺณสตัดกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป

สหชาติชาติปัจจัย

ปัจจัย	อริบตี ๔ คือ ฉันทะ วิริยะ ในสาธิปติชวันจิต ๕๒, และสาธิปติชวันจิต ๕๒, ปัญญา ในติเหตุกสาธิปติชวันจิต ๓๔ หรือ ๖๖
ปัจจัยอุปัน	สาธิปติชวันจิต ๕๒ เจตสิก ๕๑ (เว้นวิจิกิจฉา) สาธิปติจิตตชรูป (เว้นอริบตีในขณะเป็นปัจจัย)
ปัจจนิก	กามจิต ๕๔ มหัคคตวิบาก ๕ เจตสิก ๕๒ แน่นอนและไม่แน่นอน, อริบตีในขณะเป็นปัจจัย, รูป ๗ หมวด คือ นิราธิปติจิตตชรูป เป็นต้น

สหชาตัมมปัจจัย (ลัทธิชานกิจ)

ปัจจัย เจตนา ๘๕

ปัจจัยุบบัน จิต ๘๕ เจตสิก ๕๑ (เว้นเจตนา) จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป

นามอาหารปัจจัย

ปัจจัย นามอาหาร ๓ คือ ผัสสะ เจตนา วิญญาณ ๘๕

ปัจจัยุบบัน จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป

สหชาตินทรียปัจจัย

ปัจจัย นามอินทรีย์ ๘ คือ ชีวิตินทรีย์ มนินทรีย์ เวทนินทรีย์ สัทชินทรีย์
วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาชินทรีย์ในจิต ๗๒ (เว้นอวิริยจิต ๑๖
วิจิกจนาจิต ๑) ปัญญินทรีย์

ปัจจัยุบบัน จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป

ฌานปัจจัย

ปัจจัย องค์ฌาน ๕ ในจิต ๗๕ (เว้นทวีปัญญาวิญญาณจิต ๑๐)

ปัจจัยุบบัน จิต ๗๕ เจตสิก ๕๒ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป

มัคคปัจจัย

ปัจจัย องค์มรรค ๘ ในสเหตุกจิต ๗๑

ปัจจัยุบบัน สเหตุกจิต ๗๑ เจตสิก ๕๒ สเหตุกจิตตชรูป สเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป

สหชาตปัจจัย สหชาตนิสสยปัจจัย สหชาตัตถิปัจจัย

สหชาตอวิกตปัจจัย

ปัจจัย จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ มหาภูตรูป ๔ ทุกชนิด คือ จิตตชมหาภูตรูป
ปฏิสนธิกัมมชมหาภูตรูป พาหิรมหาภูตรูป อาหารชมหาภูตรูป
อตุชมหาภูตรูป อสัณญัสตตกัมมชมหาภูตรูป ปวัตติกัมมชมหาภูตรูป
ปัญญาโวการปฏิสนธินามขันธ ๔ กับปฏิสนธิหทยัตถุ

ปัจจัยุบบัน จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป มหาภูตรูป ๔ ทุกชนิด,
อุปาทารูป ๗ หมวด, ปัญญาโวการปฏิสนธินามขันธ ๔ กับปฏิสนธิ
หทยัตถุ

อัญมณีนวปจจัย

ปจจัย ปัจจยุพนัน จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ มหาภูตรูป ๔ ทุกชนิด

ปัญจโวการปฏิสนธินามขันธ ๔ กับปฏิสนธิหทยวัตถุ

ปจจนิก จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป(เว้นหทยวัตถุ) ที่เปรียบเทียบจากนามขันธ,
อุปาหารูป ๗ หมวด ที่เปรียบเทียบจากมหาภูตรูป

วิปากปจจัย

ปจจัย วิปากจิต ๓๖ เจตสิก ๓๘

ปจจยุพนัน วิปากจิต ๓๖ เจตสิก ๓๘ วิปากจิตตชรูป ๑๓(เว้นวิญญัตติรูป ๒)
ปฏิสนธิกัมมชรูป

สัมปยุตตปจจัย

ปจจัย ปัจจยุพนัน จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒

สหชาติวิปยุตตปจจัย

ปจจัย จิต ๗๕ เจตสิก ๕๒ (เว้นทวิ ๑๐ อรูปวิปาก ๔ จุติจิตของพระอรหันต์) ปัญจ
โวการปฏิสนธินามขันธ ๔ กับปฏิสนธิหทยวัตถุ

ปจจยุพนัน จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป ปัญจโวการปฏิสนธินามขันธ ๔
กับปฏิสนธิหทยวัตถุ

๒.อารัมมณชาติ

อารัมมณปจจัย

ปจจัย จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ นิพพาน บัญญัติ

ปจจยุพนัน จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒

อารัมมณชาติปจจัย อารัมมณูปนิสสยปจจัย

เสชฺ ทิปากํ ติกุริยํ

จตุรรูปญจ เสชินโน

ติปุลญญํ กามปุลญญุตต

เสชฺสตาธิปตี ภเว

อตุตฺรํ ธียตุตฺตญฺฐนํ

นิพพานํ อตุตฺรุตตฺส ตฺ.

(ปฏฐานสารวิภาวนี)

โลกมูลจิต ๘ กามวิบาก ๒๒ (เว้นทุกขสหคตกายวิญญาณ) มหัคคตวิบาก ๕
 กริยาจิต ๒๐, สภาวะ, ปริกัปปอฏฐจตุขนิปผันนรูป ๑๘ เป็นปัจจัยแก่ โลกมูลจิต ๘
 กามกุศล ๘ มหัคคตกุศล ๕ เป็นปัจจัยแก่ โลกมูลจิต ๘ มหากุศลจิต ๘
 โลกุตตรจิต ๘ เป็นปัจจัยแก่ มหากุศล มหากริยาญาณสัมปยุตตจิต ๘
 นิพพาน เป็นปัจจัยแก่ มหากุศล มหากริยาญาณสัมปยุตตจิต ๘ โลกุตตรจิต ๘

วัตถารัมมณปุเรชาตนิสสยปัจจัย วัตถารัมมณปุเรชาตวิปยุตตปัจจัย

ปัจจัย มรณาสันนททวัตถุ ที่เกิดพร้อมกันกับอุปปาตักขณะของจิต
 ขณะที่ ๑๗ ที่นับถอยหลังตั้งแต่จุดจิตขึ้นไป

ปัจจัยอุปบัน มรณาสันนจิต ๔๓ ดวง คือ มโนทวาราวัชชนจิต ๑ กามชวนจิต ๒๕
 ตทารัมมณจิต ๑๑ อิทธีวิธอภิญญาจิต ๒ (โบราณาจารย์คือ อฏฐกถา)

อิกนัยหนึ่ง

ปัจจัย ปัจจุบันททวัตถุที่ยังตั้งอยู่ ๔๕ รูป ในขณะที่เป็นที่อาศัย และเป็นอารมณ์
 ทั้งในปวัตติกาลและมรณาสันนกาล

ปัจจัยอุปบัน จิต ๔๓ ดวง คือ มโนทวาราวัชชนจิต ๑ กามชวนจิต ๒๕ ตทารัมมณจิต
 ๑๑ อิทธีวิธอภิญญาจิต ๒ เจตสิก ๔๔ (เว้นอิสสา มัจฉริยะ กุกกุงจะ วิรตี
 อัมปมัญญา เว้นเพราะเกี่ยวกับอารมณ์) อาจารย์ภายหลัง มีอาจารย์แลคิ
 เป็นต้น

อารัมมณปุเรชาตปัจจัย อารัมมณปุเรชาตัตติปัจจัย

อารัมมณปุเรชาตอวิคตปัจจัย

ปัจจัย ปัจจุบันนิปผันนรูป ๑๘

ปัจจัยอุปบัน กามจิต ๕๔ อภิญญาจิต ๒ เจตสิก ๕๐ (เว้นอัมปมัญญา) แน่นอนและ
 ไม่นั่นอน

๓.อนันตรชาติ

อนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย อนันตรูปนิสสยปัจจัย นัตติปัจจัย วิคตปัจจัย

ปัจจัย จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ ที่เกิดก่อน ๆ (เว้นจุดจิตของพระอรหันต์)

ปัจจัยอุปบัน จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ ที่เกิดหลัง ๆ และจุดจิตของพระอรหันต์

อาเสวนปัจจัย

- ปัจจัย** โลกียชวานจิต ๔๗ เจตสิก ๕๒ (เว้นชวานขณะสุดท้าย)
ปัจยุพบัน ชวานจิต ๕๑ เจตสิก ๕๒ (เว้นกามชวานจิตขณะที ๑ และผลจิต ๔)

๔. วัตถุปุเรชาตชาติ

วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย วัตถุปุเรชาตปัจจัย วัตถุปุเรชาตวิปยุตตปัจจัย
 วัตถุปุเรชาตัตถิปัจจัย วัตถุปุเรชาตอวิกตปัจจัย

- ปัจจัย** มัชฌิมาชุกปัจญจวัตถุ คือ ที่เกิดพร้อมกันกับอดีตภวังค์ดวงแรก, หทยวัตถุที่เกิดพร้อมกันกับจิตดวงก่อน ๆ มีปฏิสนธิจิตเป็นต้น, หทยวัตถุที่เกิดขึ้นโดยอนุमानเอาว่าในขณะที่จิต ๑ ดวง ก่อนหน้าจะออกจากนิโรธสมาบัติ, มรณาสันนวัตถุรูป ๖ ที่เกิดพร้อมกันกับอุปปาทักขณะของจิตขณะที ๑๗ ที่นับถอยหลังตั้งแต่จุติจิตขึ้นไป.

(วิสุททธิมรรคอรรรถกถาจารย์ ตอนรูปนิพพิตติปัสสนาการ)

- อิกนัยหนึ่ง** วัตถุรูป ๖ ที่เกิดก่อนและเข้าถึงฐิติปัตตะ ๔๕ รูป
 (อาจารย์ภายหลัง มีอาจารย์แลดี เป็นต้น)

- ปัจยุพบัน** จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ (เว้นปฏิสนธิจิต ๑๕ อรูปวิบาก ๔)
 ในปวัตติกาล

ปุเรชาตนิทรียปัจจัย

- ปัจจัย** มัชฌิมาชุกปัจญจวัตถุ คือ ที่เกิดพร้อมกันกับอดีตภวังค์ดวงแรก(อัญฐุกถา)
 ปัจญจวัตถุทั้ง ๓ ชนิด ที่เข้าถึงฐิติปัตตะ ๔๕ รูป (อาจารย์ภายหลัง)
ปัจยุพบัน ทวิปัจญจวิญญาณจิตตูปบาท ๑๐

๕. ปัจฉาชาตชาติ

ปัจฉาชาตปัจจัย ปัจฉาชาตวิปยุตตปัจจัย ปัจฉาชาตัตถิปัจจัย
 ปัจฉาชาตอวิกตปัจจัย

- ปัจจัย** จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ (เว้นอรูปวิบากจิต ๔ และปฏิสนธิจิตทั้งหมด)
ปัจยุพบัน เอก ทวิ ตี จตุสมุฏฐานิกรูป ที่เกิดก่อนปัจจัยและเข้าถึงฐิติปัตตะ

๖.รูปอาหารชาติ

รูปอาหารปัจจัย อาหารัตถปัจจัย อาหารอวิคตปัจจัย

- ปัจจัย** พหิททโธชา คือ โธชารูปที่อยู่ในอาหารต่าง ๆ ที่เข้าถึงฐิติขณะ
- ปัจจัยุปัน** อาหารสมุฏฐานิกรูป ๑๒
- อีกนัยหนึ่ง** ปัจจัย คือ อัชฌัตตจตุสมุฏฐานิกโธชา คือ กัมมชโธชา จิตตชโธชา อุตฺตชโธชา อาหารชโธชา และอุตฺตชโธชาที่เป็นพหิททะ
- ปัจจัยุปัน** คือ จตุสมุฏฐานิกรูป ที่ตั้งอยู่ในกลาปเดียวกันกับปัจจัย และที่ตั้งอยู่ในกลาปอื่น ๆ

๗.รูปชีวิตินทริยชาติ

รูปชีวิตินทริยปัจจัย อินทริยัตถปัจจัย อินทริยอวิคตปัจจัย

- ปัจจัย** รูปชีวิตินทริยในปฏิสนธิกาล ปวัตติกาล ที่เข้าถึงฐิติขณะ(อนุपालกสัตติ)
- ปัจจัยุปัน** กัมมชรูป ๑๕ (เว้นชีวิตรูป)

๘.ปกตูปนิสสยชาติ

ปกตูปนิสสยปัจจัย

- ปัจจัย** จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ที่เป็นเตกาลิกะ โดยความเป็นพลวเหตุ, และอรรถบัญญัติบางอย่าง มีอตุบัญญัติ โภชนบัญญัติ ปุคคลบัญญัติ เสนาสนบัญญัติ เครื่องมือ เครื่องใช้ (เว้นบัญญัติกรรมฐาน), สัททบัญญัติ บางอย่าง มีภาษาบาลี ภาษาไทย ภาษาอังกฤษ เป็นต้น(เว้นภาษาเครื่องจาน และชื่อต่างๆ)โดยความเป็นพลวเหตุ
- ปัจจัยุปัน** จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ (พระสูตรมี “รูป”)

ปกตูปนิสสยปัจจัย ในสันตทาน มี ๒ (อัชฌัตตสันตทาน และพหิททสันตทาน)

อัชฌัตตนิปผาทิตปกตูปนิสสยปัจจัย ได้แก่ อกุศลธรรมเป็นต้น

พหิททาอุปเสวิตปกตูปนิสสยปัจจัย ได้แก่ สังขารและอตุ โภชนบัญญัติเป็นต้น.

๙.นานากขณิกกัมมชาติ

นานากขณิกกัมมปัจจัย (พีชนิธานกิจจ)

- ปัจจัย** อกุศลเจตนา ๑๒ กุศลเจตนา ๒๑ ที่เป็นอดีต
- ปัจจัยุปัน** วิปากจิต ๓๖ เจตสิก ๓๘ ปฏิสนธิปวัตติกัมมชรูป อสังญูสัตตกัมมชรูป

สรุปกาลของปัจจัย

ปัจจุบันกาล ๖ ชาติ คือ สหชาติชาติ วัตถุประสงค์ชาติ ปัจณาชาติชาติ
 อาหารชาติ รูปชีวิตินทริยชาติ วัตถุประสงค์ ๒ ปัจจัย
 อารัมมณปุเรชาติ ทั้ง ๓ ปัจจัย

อดีตกาล ๒ ชาติ คือ อนันตรชาติ นานากษณิกกัมมชาติ

เตกาลิกและกาลวิมุต ๔ ปัจจัย คือ อารัมมณปัจจัย อารัมมณาธิปติปัจจัย
 อารัมมณุปนิสสยปัจจัย ปกตูปนิสสยปัจจัย

สรุปอำนาจของปัจจัย

ชนกัตติ ๓ ชาติ คือ อนันตรชาติ ปกตูปนิสสยชาติ นานากษณิกกัมมชาติ

อุปถัมภกัตติ ๒ ชาติ คือ ปัจณาชาติ รูปชีวิตินทริยชาติ

ชนกัตติและอุปถัมภกัตติ คือ ๔ ชาติที่เหลือ

สรุปวาระของปัจจัย

๑ วาระ มี ๘ ปัจจัย ๔ ชาติ คือ วิปากปัจจัย ปุเรชาติทริยปัจจัย
 อาหารชาติ รูปชีวิตินทริยชาติ

๒ วาระ มี ๑ ปัจจัย ๑ ชาติ คือ นานากษณิกกัมมปัจจัย

๓ วาระ มี ๑๘ ปัจจัย ๕ ชาติ คือ สหชาติชาติกลาง ๓ ปัจจัย (เว้นวิปากปัจจัย)
 วัตถุประสงค์ ๒ ปัจจัย อารัมมณปุเรชาติทั้ง ๓ ปัจจัย อาเสวนปัจจัย
 วัตถุประสงค์ชาติ ๕ ปัจจัย (เว้นปุเรชาติ) ปัจณาชาติ

๔ วาระ มี ๑๔ ปัจจัย ๓ ชาติ คือ สหชาติชาติเล็ก อารัมมณาธิปติปัจจัย
 อารัมมณุปนิสสยปัจจัย อนันตรชาติ ๕ ปัจจัย

๕ วาระ มี ๖ ปัจจัย ๓ ชาติ คือ สหชาติชาติใหญ่ อารัมมณปัจจัย
 ปกตูปนิสสยปัจจัย

ยุคภพโต คือโดยปัจจัยที่เป็นคู่กัน

อตุลยุคภพ ได้แก่ อนันตรปัจจัย กับ สมันตรปัจจัย

สทฺทยุคภพ ได้แก่ นิสสยปัจจัย กับ อุปนิสสยปัจจัย

กาลปฏิภพยุคภพ ได้แก่ ปุเรชาติปัจจัย กับ ปัจณาชาติปัจจัย

เหตุุผลยุคภพ ได้แก่ นานากษณิกกัมมปัจจัย กับ วิปากปัจจัย

อณฺณมณฺณปฏิภพยุคภพ ได้แก่ สัมปยุตตปัจจัย กับ วิปยุตตปัจจัย,

อัติปัจจัย กับ นัตติปัจจัย,
 วิตปัจจัย กับ อวิตปัจจัย

อรรถของปัจจัย ในปฏฐานอัฐฐกถาปัจจัยุทเทศ และวิสุทธีมคค์

มุตฐฐน อุปการโก ฐมโ	เหตุปัจจัย.
อารมมณวเสน อุปการโก ฐมโ	อารมมณปัจจัย.
เชฐฐกฐฐน อุปการโก ฐมโ	อธิปัตติปัจจัย.
อนนุตรภาเวน อุปการโก ฐมโ	อนนุตรปัจจัย.
สมนนุตรภาเวน อุปการโก ฐมโ	สมนนุตรปัจจัย.
อุปุปชชมาโน สห อุปุปชชมานภาเวน อุปการโก ฐมโ	สหชาติปัจจัย.
อญญมณญ์ อุปุปาทนูปตถมภนภาเวน อุปการโก ฐมโ	อญญมณญ์ปัจจัย.
อฐฐฐานากาเรน นิสฺสยกาเรน จ อุปการโก ฐมโ	นิสฺสยปัจจัย.
พลวการณภาเวน อุปการโก ฐมโ	อุปนิสฺสยปัจจัย.
สุญฺจ กรียิตถาติ ปกโต. ปกโต อุปนิสฺสโย	ปกตูปนิสฺสโย.
ปกตียาเยว วา อุปนิสฺสโย	ปกตูปนิสฺสโย,
อารมมณานนุเตรหิ อสมมิสฺโสติ อตุโ.	
ปฐมตรํ อุปุปชชิตฺวา วตฺตมานภาเวน อุปการโก ฐมโ	ปุเรชาติปัจจัย.
ปุเรชาตินํ รูปฐมมานํ อุปตถมภกฐฐน อุปการโก อรูปฐมโ ปจฺจชาติปัจจัย.	ปุเรชาติปัจจัย.
อาเสวนฐฐน อนนุตรานํ ปคฺคพลวภาวาย อุปการโก ฐมโ	อาเสวนปัจจัย.
จิตตปโยคสงฺขาเตน กรียาภาเวน อุปการโก ฐมโ	กมฺมปัจจัย.
(อตุตโน ปจฺจยูปปนฺนฐมมปวตฺติกฺขณโต วิสฺฐเต อตีเต นานาขณฺเ สิทฺธาติ นานากฺขณฺนิกา).	
(เจตนาหํ ภิกฺขเว กมฺมํ วทามิ เจตยิตฺวา กมฺมํ กโรติ กาเยน วาจาเยน มนสา.)	
(ปหายกปหาดพฺพภาเวน อญญมณญ์วิรุทฺธานํ กุสลากุสลานํ ปากาติ วิปากา).	
นิรุสฺสาหสนฺตภาเวน นิรุสฺสาหสนฺตภาวาย อุปการโก วิปากฐมโ	วิปากปัจจัย.
รูปรูปานํ อุปตถมภกฐฐน อุปการกา จตฺตาริ อาหารา	อาหารปัจจัย.
อธิปัตติฐฐน อุปการกา อิตฺถินฺทฺริยปริสฺสินฺทฺริยวชฺชา วิสฺตินฺทฺริยา	อินฺทฺริยปัจจัย.
(อินฺทฺริยภาเวน อุปการโก ฐมโ	อินฺทฺริยปัจจัย).
อุปนิชฺฌายนฐฐน อุปการกานิ ฐฐเปตฺวา ทฺวิปญฺจวิญฺญาณฺเสสฺส กายิกสุขทุกฺขเวทนาทฺวํ	
สพฺพานิปี กุสลาภิเกทานิ สตฺต ฌานํจฺกานิ	ฌานปัจจัย.
ยโต ตโต วา นิยฺยานฐฐน อุปการกานิ กุสลาภิเกทานิ ทฺวาทส มคฺคจฺกานิ	มคฺคปัจจัย.

เอกตฤกเอกการมมณเอกุปลาเทกนิโรธสงฆาเตน สมฺปยุตฺตภาเวน อุปการกา อรูปชฺรมา
สมฺปยุตฺตปจฺจโย.

เอกตฤกาทิกาวานุปคเมน อุปการกา รูปิโน ชฺรมา อรูปิโน ชฺรมานํ, อรูปิโนปิ รูปิโน
วิปฺปยุตฺตปจฺจโย.

ปจฺจูปฺปนฺนลกฺขณเณน อตฺถิภาเวน ตาทิสฺสเสว ชฺรมมฺสฺส อุปคตมฺภกฺกุญฺเณน อุปการโก ชฺรมโม
อตฺถิปจฺจโย.

อตฺตโน อนนฺตรํ อุปฺปชฺชमानานํ อรูปชฺรमानํ ปวตฺติโอสถาทาเนน อุปการกา
 สมฺนนฺตรนิรุตฺธา อรูปชฺรมา **นตฺถิปจฺจโย.**

(ปรมฺตฤสภาเวน นตฺถิตาย อุปการโก ชฺรมโม **นตฺถิปจฺจโย.**)

เต เอว วิคตภาเวน อุปการกตฺตา **วิกตปจฺจโย.**

(วิกตภาเวน นิโรธสฺส ปตฺติตาย อุปการโก ชฺรมโม **วิกตปจฺจโย.**)

อตฺถิปจฺจยชฺรมาเอว อวิกตภาเวน อุปการกตฺตา **อวิกตปจฺจโย.**

(อวิกตภาเวน นิโรธสฺส อปฺปตฺติยา ตาทิสฺสเสว ชฺรมมฺสฺส อุปคตมฺภกฺกุญฺเณน อุปการโก ชฺรมโม
อวิกตปจฺจโย.)

วจนฺตละ ปัญฺชานศัพฺพํ

นานาปฺปการานิ ฐานานิ ปจฺจยา เอตฺถาติ **ปญฺชานํ.** (สํตตมิมฺพหฺพพิหิ)

กุสลาทโย ชฺรมา เหตุปจฺจยาทิวเสน ปญฺชฺยฺนฺติ วิภชฺชฺยฺนฺติ เอตฺถาติ **ปญฺชานํ.** (อธฺกฺรณฺสาธน)

ปญฺชฺยาติ คจฺจติ สพฺพณฺณตฺถยาณํ เอตฺถติ **ปญฺชานํ.** (กิต.อธฺกฺรณฺสาธน)

วจนฺตละ ปจฺจยศัพฺพํ เป็นตํ

ปญฺจิจฺจ ผลํ อยติ เอตฺตฺมาติ **ปจฺจโย.** (กิต. อปาทานสาธน, ปติ + อิ คมนเ + อ)

ปจฺจยโตะ อุปฺปนฺนํ **ปจฺจยูปฺปนฺนํ.** (ปญฺจิมิตฺป., ปจฺจย + อุปฺปนฺน)

ปจฺจยูปฺปนฺนสฺส ปติวิรุทฺธํ อนิกํ **ปจฺจนิกํ.** (ปติ + อนิก)

วจนฺตละ ปจฺจย ๒๔

ตตฺถ เหตุ จ โส ปจฺจโย จาติ เหตุปจฺจโย. เหตุ หุตฺวา ปจฺจโย, เหตุภาเวน
 ปจฺจโยติ วุตฺตํ โหติ. อารมฺมณปจฺจยาทีสุปี เอเสว นโย.

(ปญฺชานวณฺณนา หน้า ๓๕๕)

ในปจฺจยเหล่านั้ัน ชื่อว่า เหตุปจฺจย เพราะอรรถว่า เป็นเหตุด้วย เหตุนั้น เป็นปจฺจย
 ด้วย(ปจฺจยที่เป็นเหตุ, วิเสสนปฺพทกมฺมชารย). ปจฺจย ที่เป็นเหตุ(สมภวานาปฺพทกมฺมชารย)

เป็นอันอธิบายว่า เป็นปัจจัย โดยภาวะแห่งเหตุ. แม้ในอาร์มมณปัจจัยเป็นต้น
ก็เช่นนี้ เหมือนกัน.

อาร์มมณ

ปัจจัยเหตุ โย ยาทีโส ปัจจัย เหตุปัจจัยติ ภควตา อุตฺตทฺธิภูมฺโง, โส ตาทีโส ปัจจัย
ปัจจัยนิตฺตเหตุ, เหตุ เหตุสมฺปยุตฺตกาณํ ฌมฺมานํ ตํสมฺภูมฺมฺนาณนญจ รูปานํ เหตุปัจจัยน
ปัจจัยติ ภควตา นิตฺตทฺธิภูมฺโง.

ปัจจัยเช่นใด อันพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงไว้โดยย่อ ในปัจจัยเหตุเทศว่า ฯลฯ,
ปัจจัยเช่นนั้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงไว้โดยพิสดาร ในปัจจัยนิตเหตุเทศว่า ฯลฯ.

พระบาลีและคำแปล

เหตุปัจจัย แสดงให้รู้ถึงนิตฺตทิสิตฺตพ. เหตุ ฯลฯ แสดงให้รู้ถึงนิตฺตสนาการ

จำแนกบทและเนื้อความองค์ธรรม

ในนิตฺตสนาการพระบาลีนี้

เหตุ เป็นกัตตฺตบท แสดงปัจจัยธรรม คือ ฯลฯ .

เหตุสมฺปยุตฺตกาณํ ฌมฺมานํ ตํสมฺภูมฺมฺนาณนญจ รูปานํ เป็นสัมปทานบท
แสดงปัจจัยปັນธรรม คือ ฯลฯ .

เหตุปัจจัยน เป็นกรณบท แสดงอำนาจปัจจัย ๑๒ คือ ฯลฯ ที่อุปการะในคราว
เดียวกัน ด้วยอำนาจของเหตุอย่างเดียวกันนั้นเป็นพิเศษ.

ปัจจัย เป็นนามกิริยาบท แสดงการอุปการะแก่ปัจจัยปັນธรรม
โดยความปราศจากตัวตน.

ปัญหาอาระ

กุสลบท, กุสลปทาวสาน ในกุสลบท,
วิธีพระบาลี, อนฺวาทพระบาลี,
จำแนกบทและองค์ธรรม, ว่าโดย กาล ภูมิ บุคคล วิธี,
สุทธสังขยอาระ, ปัจจัยสภาคะ.

อรรถาธิบายในปฏิจจขันธ์

๑. สหชาติ ๑๕ ปัจจัย แบ่งเป็น ๓ กลุ่ม

สหชาติใหญ่ ๔ ปัจจัย	สหชาติปัจจัย	สหชาตินิสสยปัจจัย
	สหชาติตัดปัจจัย	สหชาติอวิคตปัจจัย
สหชาติกลาง ๔ ปัจจัย	อัญญมัญญปัจจัย	วิปากปัจจัย
	สัมปยุตตปัจจัย	สหชาติวิปยุตตปัจจัย
สหชาติเล็ก ๗ ปัจจัย	เหตุปัจจัย	สหชาติริปติปัจจัย
	สหชาติกัมมปัจจัย	นามอาหารปัจจัย
	สหชาตินทริยปัจจัย	ฌานปัจจัย
	มัคคปัจจัย (เห.ธ.ก.หา.อิน.ฌ.มัค)	

สหชาติเล็ก ๗ ปัจจัย

๑. เหตุปัจจัย

ปัจจัยธรรม	เหตุ ๖ มีโลกะ ๘ โทสะ ๒ โมหะ ๑๒ อโลภะ ๕๕-๕๑	อโท
	๕๕-๕๑ อโมหะ ๔๗-๔๕	คือที่ในสเหตุจิต ๗๑
ปัจจัยอุปบันธรรม	สเหตุจิต ๗๑-๑๐๓ เจตสิก ๕๒ (เว้น โมหเจตสิกที่ในโมหมูลจิต ๒)	สเหตุจิตตชรูป ๑๗ สเหตุปฏิสนธิกัมมชรูป ๒๐
ปัจจัยนิกรรม	อเหตุจิต ๑๘ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ โมหเจตสิกที่ในโมหมูลจิต ๒	อเหตุจิตตชรูป อเหตุปฏิสนธิกัมมชรูป พาหิรรูป อาหารชรูป
	อชรูป อสัณฺณสัจจกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป	
	(ว่าโดยลักษณะ ชาติ กาล สัตติ)	

- มูลฐาน อุปการโก ฌมโม เหตุปัจจัย. ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นมูล(เหมือนรากเหง้า) ชื่อว่า เหตุปัจจัย. ความว่า ธรรม ๖ มีโลกเหตุเป็นต้นที่อุปการะโดยอรรถว่า เป็นเหมือนรากเหง้ากล่าวคือเป็นธรรมให้สำเร็จความตั้งมั่นด้วยดี แก่รูปทั้งหลายที่มีจิตตสมุฏฐาน ในปวัตตะ แก่รูปทั้งหลายที่มีกัมมสมุฏฐาน ในปฏิสนธิ และแก่นามธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตต์ ในกาลทั้ง ๒ จุรรากเหง้า(มูล) ที่เป็นเครื่องอุปการะแก่ต้นไม้นั้น.
 - เป็นเหตุปัจจัย ในขณะที่จิตเดียวกันและพร้อมกันทั้ง ๒ เหตุ เป็นต้น เพราะอุปการะด้วยอรรถว่า มูล.
 - เป็นปัจจัยในขณะที่จิตทั้ง ๓ ตามสมควร.

เหตุ ๔ อย่าง (อัฐุสาลินี รูปกัณฑ์)

- เหตุเหตุ** เหตุที่เป็นมูล ได้แก่ เหตุ ๖. (มูลนติ เหตุเหตุ, มหาภูิกกา).
- ปัจจัยเหตุ** เหตุที่เป็นปัจจัย ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ เป็นเหตุ เป็นปัจจัย เพื่อบัญญัติให้รู้รูปจันทร์.
- อุตตมเหตุ** เหตุที่เป็นประธาน ได้แก่ กุศลากุศลกรรม เป็นอุตตมเหตุในวิบาก, อิฏฐารมณเป็นอุตตมเหตุในกุศลวิบาก, อนิฏฐะเป็นอุตตมเหตุ ในอกุศลวิบาก.
- สาธารณเหตุ** เหตุที่ทั่วไป ได้แก่ อวิชา เป็นเหตุ เป็นปัจจัย แก่สังขารทั้งหลาย ทั้งที่เป็นกุศลสังขารและอกุศลสังขาร.

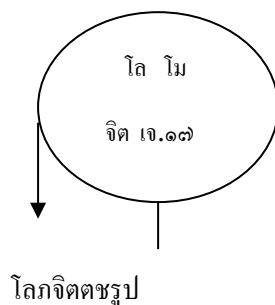
อุทาหรณ์ในโลภมูลจิตดวงที่ ๑ เจตสิกประกอบ ๑๕

๑. โลภเหตุ → โลภมูลจิต ๑ เจ.๑๘ ที่ประกอบและจิตตชรูป ๑๗

๒. โมหเหตุ → “ _____ ”

สรุป

โลภเหตุ โมหเหตุ → โลภมูลจิต ๑ เจ.๑๕ และจิตตชรูป ๑๗

อุทาหรณ์ในมหาวิบากจิตดวงที่ ๑ เจตสิกประกอบ ๓๓ ในปฏิสนธิกาล

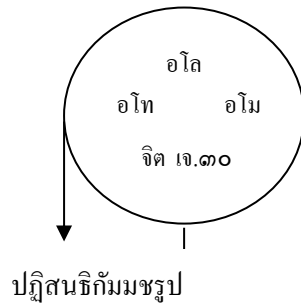
๑.๐ โลภเหตุ → มหาวิบากจิต ๑ เจ.๓๒ และปฏิสนธิกัมมชรูป ๒๐

๒.๐ โทสเหตุ → “ _____ ”

๓.๐ โมหเหตุ → “ _____ ”

สรุป

อโลกะ อโทสะ อโมหเหตุ → มหาวิบากจิต ๑ เจ.๓๓ และปฏิ.กัม.๒๐

๒.สหชาตาริบัติปัจจัย

- ปัจจัย** อธิบัติ ๔ คือ ฉันทะ วิริยะ ที่ในสาธิปติทวิเหตุกและติเหตุกชวณะจิต ๕๒ - ๘๔, และสาธิปติทวิเหตุกและติเหตุกชวณะจิต ๕๒ - ๘๔, ปัญญาเจตสิกที่ในติเหตุกสาธิปติชวณะจิต ๓๔ - ๖๖
- ปัจจัยอุปัน** สาธิปติชวณะจิต ๕๒ - ๘๔ เจตสิก ๕๑(เว้นวิจิจจนา) สาธิปติจิตตชรูป ๑๓ โดยแน่นอนและไม่แน่นอน (เว้นอธิบัติในขณะที่เป็นปัจจัย)
- ปัจจัยนิก** กามจิต ๕๔ มหัคคตวิบาก ๘ เจตสิก ๕๒ แน่นอนและไม่แน่นอน, อธิบัติในขณะที่เป็นปัจจัย, รูป ๗ หมวด คือ นีราธิปติจิตตชรูป เป็นต้น

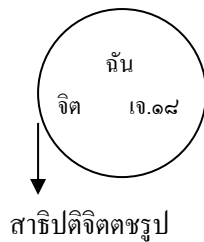
- **เชกฺขุญฺญกฺกุญฺเฐน อุปการโก ฌมฺโม อธิปติปจฺจโย** ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยสภาวะว่าใหญ่ยิ่ง ชื่อว่า อธิปติปัจจัย (ทั้ง อา.ธิ และสห.ธิ)
 - ความเป็นอิสสระยะ(เป็นใหญ่) ด้วยอำนาจการห้ามความเป็นอธิบัติแห่งอธิบัติธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่า ความเป็นอธิบัติ. นี่เป็นข้อที่ต่างจากอินทรีย์.(วิ.ฎี)
 - อธิบัติแม้เกิดขึ้นพร้อมกัน ก็ไม่มีความเป็นอธิปติปัจจัย ในขณะที่จิตเดียวกัน เพราะอุปการะด้วยอรรถว่า เป็นเชกฺขุญฺญะในอรรถว่า **อติวุทฺธะ** - ผู้เป็นใหญ่อย่างยิ่ง.
 - อธิบติองค์ธรรม ๔ ต้องเป็นชวานกิจ และสัมปยุตต์ด้วยมูลเหตุ ๒ หรือ ๓ เท่านั้น ไม่มีในจิตที่มีเหตุเดียว.
 - กามาวจราธิปติ เป็นอธิบัติไม่แน่นอน อัปนาธิปติ เป็นอธิบัติแน่นอน.
 - เป็นปัจจัยในขณะที่จิตทั้ง ๓ ตามสมควร.

ตตถ รกฐุปาลตเถโร ฉนุทํ ชุรํ กตฺวา โลกุตฺตรชมฺมํ นิพฺพตฺเตติ, โสณตฺเถโร วัริยํ
 ชุรํ กตฺวา, สมกฺกตฺเถโร จิตฺตํ ชุรํ กตฺวา, อายสฺมา โมฆรราชา วัริมํถํ ชุรํ กตฺวา.

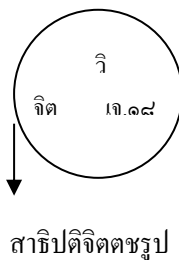
(อ.ที.มหาวคฺค ชนวสภสฺสุตต พุติยภาก ข้อ ๒๘๖ หน้า ๒๕๓)

อุทาหรณ์ในโลภมูลจิตดวงที่ ๑ เจตสิกประกอบ ๑๕

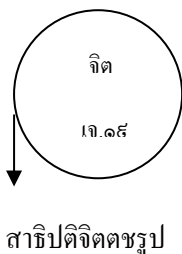
๑.นันทาธิปติ → โภภมูลจิต ๑ เจ.๑๘ และสาธิปติจิตตชรูป ๑๗

๒.วิริยาธิปติ → “—————”

๓.จิตตาธิปติ → เจ.๑๕ และสาธิปติจิตตชรูป ๑๗

สรุป

อธิปติ ๓ เว้นวิมมังสาธิปติ → โภภมูลจิต ๑ เจ. ๑๕ และสา.จิต. ๑๗

๓.สหชาตกัมมปัจจัย (ลัทธิชานกิจจ)

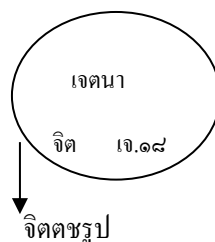
ปัจจัย เจตนาเจตสิก ที่ในจิต ๘๘ - ๑๒๑

ปัจจัยอุปบัน จิต ๘๘ - ๑๒๑ เจตสิก ๕๑(เว้นเจตนา) จิตตชรูป ๑๗ ปฏิสนธิกัมมชรูป ๒๐

- จิตตูปโยคสงฺขาเตน กิริยาภาเวน อุปการโก ธมฺโม กมฺมปจฺจโย(วิ.ม.)
 ธรรมที่ช่วยอุปการะ โดยภาวะแห่งการกระทำ กล่าวคืออายุหนะ (ความขวนขวาย)ของจิต ได้แก่เจตนา ชื่อว่า กัมมปัจจัย (ทั้ง ๒ ปัจจัย)
 - จิตตูปโยคสงฺขาตกิริยาภาเวน สหชาตานิ นานากุขณิกานํ วิปากานํ กญฺจตุรฺรูปานญฺจ อุปการิกา เจตนา กมฺมปจฺจโย (วิภาวินีฎีกา)
 เจตนาอันเป็นผู้อุปการะ แก่ปัจจัยอุปบันธรรมทั้งหลาย ที่เกิดพร้อมกัน แก่วิปากทั้งหลาย และกัมมชรูปทั้งหลาย อันมีขณะต่างกันโดยภาวะ แห่งการกระทำกล่าวคือ อายุหนะ(ความขวนขวาย) ของจิต ชื่อว่า กัมมปัจจัย (ทั้ง ๒ ปัจจัย)
- เป็นสังวิธานกิจจ คือทำหน้าที่จัดแจง กล่าวคือกระตุ้นเตือนสัมปยุตตธรรม ในอารมณ์เพื่อให้ทำกิจจของตน ๆ ในขณะจิตหนึ่ง ๆ.
 - เป็นปัจจัยในขณะจิตทั้ง ๓ ตามสมควร.

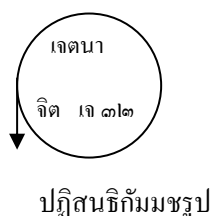
อุทาหรณ์ในโลภมูลจิตดวงที่ ๑ เจตสิกประกอบ ๑๘

เจตนาเจตสิก → โภภมูลจิต ๑ เจ. ๑๘ และจิตตชรูป ๑๗

อุทาหรณ์ในมหาวิปากจิตดวงที่ ๑ เจตสิกประกอบ ๓๓ ในปฏิสนธิกาล

เจตนาเจตสิก → มหาวิปากจิต ๑ เจ. ๓๒ และปฏิสนธิกัมมชรูป ๒๐

๔.นามอาหารปัจฉัย

ปัจฉัย นามอาหาร ๓ คือ ผัสสะ เจตนา วิญญาณ ๘๘ - ๑๒๑

ปัจฉยุปบัน จิต ๘๘ - ๑๒๑ เจตสิก ๕๒ จิตตชรูป ๑๗ ปฏิสนธิกัมมชรูป ๒๐

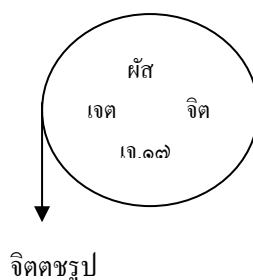
- รูปร่างานํ อุปถัมภกกุญฺเฐน อุปการกา จตุตาโร อาหารา อาหาราปัจฉโย.
อาหาร ๔ ที่อุปการะ โดยสภาวะว่าอุปถัมภ์ แก่รูปและอรูปร่างหลาย ชื่อว่า
อาหารปัจฉัย.(ทั้ง ๒ ปัจฉัย)
- แม้เมื่อเป็นชนกกิจจำได้ แต่อุปถัมภกกิจจำเป็นประธาน
- แม้เมื่อทำรูปและนามทั้งหลายให้เกิดขึ้น ย่อมทำให้เกิด ประหนึ่งว่า อุปถัมภ์ไว้
ด้วยอำนาจไม่ให้ขาดสายคือด้วยอำนาจการเชื่อมสันตติไว้ เพราะเหตุนี้
อุปถัมภกภาวนั้นเอง เป็นอาหารภาวะ.
- ธรรมแม้อย่างอื่น นำมาซึ่งปัจฉยุปบันธรรม ของตน ๆ มีอยู่ ก็จริง, โดยที่แท้
ก็ตรัสเรียกธรรม ๔ อย่างเหล่านี้เท่านั้นว่า อาหาร เพราะความเป็นปัจฉัยพิเศษ
แก่ความเกิดสืบต่อภายใน . มีอาทิอย่างนี้ว่า กพพีการาหาร เป็นวิเสสปัจฉัย
แก่รูปกายของสัตว์ทั้งหลาย ผู้กลืนกินกพพีการาหาร เพราะรูปกายนั้น แม้ปัจฉัย
มีกรรมเป็นต้นทำให้เกิด มีความเป็นไปตลอด ๑๐ ปี เป็นต้นได้ ก็โดยกำลัง
อุปถัมภ์ของกพพีการาหารนั่นเอง (วิภาวินีฎีกา)
- มีการนำมาซึ่งสหชาตธรรม เป็นลักษณะ.
- เป็นปัจฉัยในขณะจิตทั้ง ๓ ตามสมควร.

อุทาหรณ์ในโลภมูลจิตดวงที่ ๑ เจตสิกประกอบ ๑๘

๑.ผัสสาหาร → โลภมูลจิต ๑ เจ.๑๘ และจิตตชรูป ๑๗

๒.มโนสัญญาเจตนาหาร → “—————”

๓.วิญญาณาหาร → เจ. ๑๘ และจิตตชรูป ๑๗

สรุป

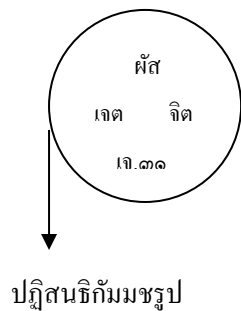
นามอาหาร ๓ → โลกมุขจิต ๑ เจ. ๑๕ และจิตตชรูป ๑๗

อุททาหารณ์ในมหาวิบากจิตตวงที่ ๑ เจตสิกประกอบ ๓๓ ในปฏิสนธิกาล

๑.ผัสสาหาร → มหาวิบากจิต ๑ เจ. ๓๒ และปฏิ.กัม. ๒๐

๒.มโนสังฺกเจตนาหาร → “ _____ ”

๓.วิญญาณาหาร → เจ. ๓๓ และปฏิสนธิกัมมชรูป ๒๐

สรุป

นามอาหาร ๓ → มหาวิบากจิต ๑ เจ. ๓๓ และปฏิสนธิกัมมชรูป ๒๐

๕.สหชาตินทริยปัจจัย

ปัจจัย นามอินทริย ๘ คือ ชีวิตินทริย ๘๕ - ๑๒๑ มนินทริย ๘๕ - ๑๒๑
 เวทนินทริย ๘๕ - ๑๒๑ สัททินทริย ๕๕ - ๕๑ วิริยอินทริย ๗๓ - ๑๐๕
 สตินทริย ๕๕ - ๕๑ สมาธินทริยที่ในจิต ๗๒ - ๑๐๔ (เว้นอวิริยจิต ๑๖
 วิจิกจณาจิต ๑) ปัญญินทริย ๔๗ - ๗๕

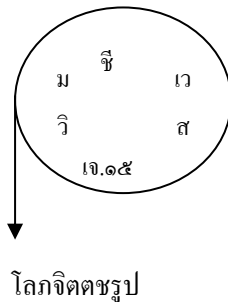
ปัจจัยอุปบัน จิต ๘๕ - ๑๒๑ เจตสิก ๕๒ จิตตชรูป ๑๗ ปฏิสนธิกัมมชรูป ๒๐

- อธิปติยภูเฐน อุปการกา อิตฺถินุทฺริยปริสฺสินุทฺริยวชฺชา วิสฺตินุทฺริยา อินุทฺริยปจฺจโย.
 อินทริย ๒๐ เว้นอิตถินทริยและปริสสินทริย ที่ช่วยอุปการะ โดยสภาวะว่า อธิปติ
 ชื่อว่า อินทริยปัจจัย. ก็ อธิปตินี้ เป็นไปในอรรถว่า อิศสระ(อิสฺสรภูเฐน) – เป็นใหญ่
 , เป็นผู้ปกครอง ดังมีวิคคห ว่า อีสฺตติ อิสฺสโร - ผู้เป็นใหญ่ ชื่อว่า อิศสระ,
 อีสฺติ อภิภวตฺติ อิสฺสโร - ผู้ครอบงำ หรือผู้ปกครอง ชื่อว่า อิศสระ. (ทั้ง ๓ ปัจจัย)
 - แม้เมื่ออินทริยทั้งหลายอย่างอื่นมีอยู่ เพียงการยังจักขุวิญญาณเป็นต้น ให้เป็นไป
 ตามตน ในกิจทั้งหลาย มีทสฺสนะเป็นต้น แต่อย่างเดียว ชื่อว่า ความเป็นอินทริย.
 นี้เป็นข้อที่ต่างจากอธิปติ.(วิ.ฎ)

- สมาธิ แม้มืออยู่ในอภิวิริยจิตเหล่านั้น ก็ย่อมไม่ถึงซึ่งความเป็นอินทรีย์ และพละ เพราะไม่มีวิริยะ. จริ่งทีเดียว พระอรธรตถกถากล่าวว่า “**วิริยปจฺฉิมกํ พลํ - พละมีวิริยะเป็นที่สุด**”(คือกำหนดด้วยวิริยะ) วิ.ฎี.
- เอกัคคตาในวิจิกิจฉาจิต เป็นเพียงความตั้งอยู่ได้แห่งจิต, ก็ย่อมไม่ถึงซึ่งโวหารว่า สมาธิอินทรีย์และสมาธิพละ เพราะเว้นจากอภิมอกซ์(และถูกวิจิกิจฉาครอบงำ โดยแท้). วิ.ฎี.
- เป็นปัจจัยในขณะจิตทั้ง ๓ ตามสมถกรรม.

อุทาหรณ์ในโลภมูลจิตดวงที่ ๑ เจตสิกประกอบ ๑๕

- ๑.ชีวิตินทรีย์ → โภภมูลจิต ๑ เจ. ๑๘ และจิตตชรูป ๑๗
- ๒.มณินทรีย์ → เจตสิก ๑๕ และจิตตชรูป ๑๗
- ๓.เวทณินทรีย์ → โภภมูลจิต ๑ เจ. ๑๘ และจิตตชรูป ๑๗
- ๔.วิริยินทรีย์ → “ _____ ”
- ๕.สมาธิินทรีย์ → “ _____ ”

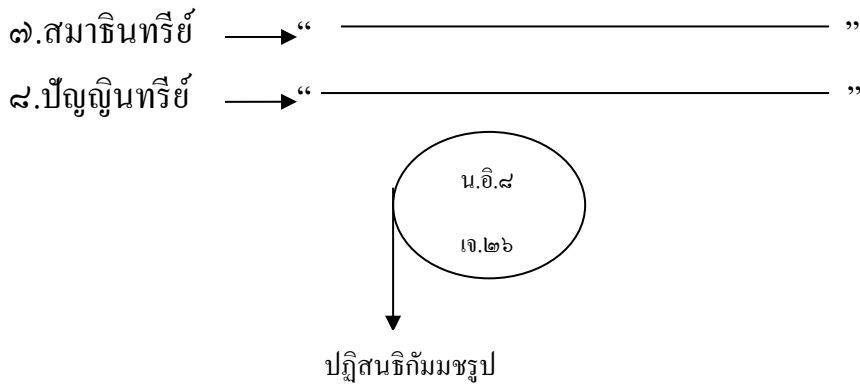

สรุป

นามอินทรีย์ ๕ มีชีวิตเป็นต้น → โภภมูลจิต ๑ เจ. ๑๕ และจิตตชรูป ๑๗

อุทาหรณ์ในมหาวิปากจิตดวงที่ ๑ เจตสิกประกอบ ๓๓ ในปฏิสนธิกาล

- ๑.ชีวิตินทรีย์ → มหาวิปากจิต ๑ เจ. ๓๒ และปฏิสนธิกัมมชรูป ๒๐
- ๒.มณินทรีย์ → เจตสิก ๓๓ และปฏิสนธิกัมมชรูป ๒๐
- ๓.เวทณินทรีย์ → มหาวิปากจิต ๑ เจ.๓๒ และปฏิสนธิกัมมชรูป ๒๐
- ๔.สัทธินทรีย์ → “ _____ ”
- ๕.วิริยินทรีย์ → “ _____ ”
- ๖.สตินทรีย์ → “ _____ ”

สรุป

นามอินทรีย์ ๘ มีชีวิตเป็นต้น → มหาวิบากจิต ๑ เจ. ๓๓ และปฏิ.กัม. ๒๐

๖.ฌานปัจจย

ปัจจย องค์ฌาน ๕ มีวิตก ๕๕ วิจาร ๕๘ - ๖๖ ปีติ ๓๕ - ๕๑ เวทนา ๗๕ - ๑๑๑
 เอกัคคตา ๗๕ - ๑๑๑ (เว้นทวิปัญจ. ๑๐)

ปัจจยุปบัน จิต ๗๕ - ๑๑๑ เจตสิก ๕๒ จิตตชรูป ๑๗ ปฏิสนธิกรรมรูป ๒๐

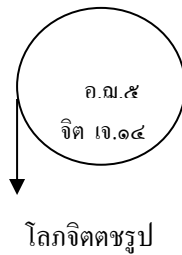
- อุปนิชฌานภูฐาน อุปการกานิ ฐเปตฺวา ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณสุ กายิกสุขทุกฺข-
 เวทนาทฺวยํ สพฺพานิปี กุสลาภิเภทานิ สตุต ฌานงฺคานิ ฌานปจฺจโย.

องค์ฌาน ๗ อันต่างด้วยกุศลเป็นต้น แม้ทั้งปวง เว้นกายิกสุขเวทนาและ
 กายิกทุกขเวทนาทั้ง ๒ ในทวิปัญจวิญญาณ ที่อุปการะ โดยสภาวะว่าเป็นธรรม
 เข้าไปเพ่งอารมณ์ ด้วยอำนาจแห่งอาร์มมณฺุปนนิชฌาน และลักษณะปนนิชฌาน
 ชื่อว่า ฌานปัจจย.

- จิตเตกัคคตา อุเบกขา สุขและทุกข์ แม้มีอยู่ในทวิปัญจวิญญาณเหล่านั้น ก็มีได้
 ยกขึ้น โดยความเป็นองค์ฌาน เพราะไม่มีอาการที่เข้าไปเพ่งอารมณ์ เหตุว่า
 มีแต่เพียงความตกไปในอารมณ์ทั้งหลาย เพราะเว้นจากวิตก. จริงทีเดียว
 อรรถกถากล่าวว่า “จิตกฺกปจฺจนิมกํ ฺหิ ฌานงฺคํ - องค์ฌาน มีวิตกเป็นที่สุด”
 (คือกำหนดด้วยวิตก) วิชาวินิฎฺฐิกา.
- เป็นปัจจยในขณะที่จิตทั้ง ๓ ตามสมควร.

อุทาหรณ์ในโลภมูลจิตดวงที่ ๑ เจตสิกประกอบ ๑๕

๑. วิตกเจตสิก → โลภมูลจิต ๑ เจ.๑๘ และจิตตชรูป ๑๓
 ๒. วิจารณ์เจตสิก → “ _____ ”
 ๓. ปิติเจตสิก → “ _____ ”
 ๔. โส.เวทนาเจตสิก → “ _____ ”
 ๕. เอกัคคตาเจตสิก → “ _____ ”

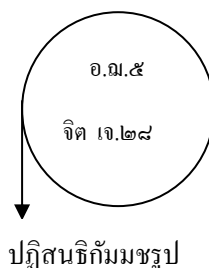

สรุป

องค์ฌาน ๕ มีวิตกเป็นต้น → โลภมูลจิต ๑ เจ.๑๘ และจิตตชรูป ๑๓

อุทาหรณ์ในมหาวิบากจิตดวงที่ ๑ เจตสิกประกอบ ๓๓ ในปฏิสนธิกาล

๑. วิตกเจตสิก → มหาวิบากจิต ๑ เจ. ๓๒ และปฏิ.กัม. ๒๐
 ๒. วิจารณ์เจตสิก → “ _____ ”
 ๓. ปิติเจตสิก → “ _____ ”
 ๔. โส.เวทนาเจตสิก → “ _____ ”
 ๕. เอกัคคตาเจตสิก → “ _____ ”

สรุป

องค์ฌาน ๕ มีวิตกเป็นต้น → มหาวิบากจิต ๑ เจ. ๓๓ และปฏิ.กัม. ๒๐

๗. มัคคปัจฉัย

ปัจฉัย องค์มรรค ๘ มีปัญญา ๔๗ - ๗๕ วิตก ๔๗ สัมมาวาจา สัมมาสัมมัสนตะ
 สัมมาอาชีวะะ ๑๖ - ๔๘ วิริยะ ๗๑ - ๑๐๓ สติ ๕๕ - ๕๑ เอกัคคตา
 ๗๐ - ๑๐๒ (เว้นในวิจิกิจฉา) และทัญญู ๔ (เว้นในอเหตุกจิตทั้งหมด)

ปัจฉยูปบัน สเหตุกจิต ๗๑ - ๑๐๓ เจตสิก ๕๒ สเหตุกจิตตชรูป ๑๗
 สเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป ๒๐

- ยโต ตโต वा नियान्नुत्थेन उपการगानि गुस्तातिगतानि त्वात्तस मकुञ्जकानि
 มคคปัจฉโย.

องค์มรรค ๑๒ อันต่างด้วยกุศลเป็นต้น ที่อุปการะ โดยสภาวะว่าเป็นธรรมเครื่อง
 นำออกไป จากสิ่งใดสิ่งหนึ่ง(ความว่า นำออกไป จากสัมมาหรือมิจฉา อันมี
 ประเภทเป็นจากสุคติและทุกคติ หรือจากบุญและบาป. ฎีกา.) ชื่อว่า มัคคปัจฉัย.

- วิตก วิริยะและเอกัคคตา แม้มีอยู่ในอเหตุกจิตเหล่านั้น ย่อมไม่ได้องค์มรรค
 เพราะเว้นจากเหตุปัจฉัย. จริงทีเดียว อรรถกถากล่าวว่า “เหตุปัจฉิมกัม มคฺจกัม
 องค์มรรค มีเหตุเป็นที่สุด” (คือกำหนดด้วยเหตุ) วิชาวินีฎีกา.
- ธรรมที่ไม่มีเหตุประกอบ ย่อมไม่ถึงซึ่งความเป็นมรรค เพื่อเข้าถึงวิญญูหรือ
 บรรลุนิพพานได้.(ฎีกา.)
- เอกัคคตาในวิจิกิจฉาจิต เป็นเพียงความตั้งอยู่ได้แห่งจิต, ก็ย่อมไม่ถึง
 ซึ่งไวยาหารว่า มิจฉาสมาธิ เพราะเว้นจากอธิโมกษ์ (และถูกวิจิกิจฉาครอบงำ
 โดยแท้). วิ.ฎี.
- เป็นปัจฉัยในขณะจิตทั้ง ๓ ตามสมควร

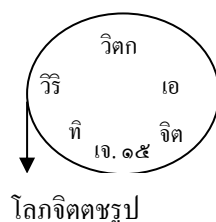
อุทาหรณ์ในโลกมูลจิตดวงที่ ๑ เจตสิกประกอบ ๑๕

๑.มิจฉาสังกัปปะ → โลกมูลจิต ๑ เจ. ๑๘ และจิตตชรูป ๑๗

๒.มิจฉาวายามะ → “ _____ ”

๓.มิจฉาสมาธิ → “ _____ ”

๔.มิจฉาทัญญู → “ _____ ”

สรุป

มิจนามรรค ๔ มีวิตกเป็นต้น → โลกมุลจิต ๑ เจ. ๑๕ และจิตตชรูป ๑๗

อุทธารณ์ในมหาวิบากจิตดวงที่ ๑ เจตสิกประกอบ ๓๓ ในปฏิสนธิกาล

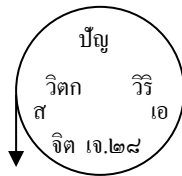
๑.สัมมาทิฏฐิ → มหาวิบากจิต ๑ เจ. ๓๒ และปฏิสนธิกัมมชรูป ๒๐

๒.สัมมาสังกัปปะ → “ _____ ”

๓.สัมมาวายามะ → “ _____ ”

๔.สัมมาสติ → “ _____ ”

๕.สัมมาสมาธิ → “ _____ ”

ปฏิสนธิกัมมชรูป

สรุป

สัมมามรรค ๕ มีปัญญาเป็นต้น → มหาวิบากจิต ๑ เจ. ๓๓ และปฏิ.กัม. ๒๐

สหชาติชาติใหญ่ ๔ ปัจจย

๘.สหชาติปัจจย ๙.สหชาตนิสสยปัจจย ๑๐.สหชาติตติปัจจย

๑๑.สหชาติอวิตตปัจจย

ปัจจย ปวัตติปฏิสนธิจิต ๘๕ - ๑๒๑ เจตสิก ๕๒ มหาภูตรูป ๔ ทุกชนิด คือ จิตตชมหาภูตรูป ปฏิสนธิกัมมชมหาภูตรูป พาหิรมหาภูตรูป อาหารชมหาภูตรูป อุดชมหาภูตรูป อสัณญสัตตกัมมชมหาภูตรูป ปวัตติกัมมชมหาภูตรูป ปัญจโวการปฏิสนธินามขันธ ๔ กับปฏิสนธิหทยวัตถุ

ปัจจยูปัน ปวัตติปฏิสนธิจิต ๘๕ - ๑๒๑ เจตสิก ๕๒ จิตตชรูป ๑๗ ปฏิสนธิกัมมชรูป ๒๐ มหาภูตรูป ๔ ทุกชนิด, อุปาทารูป ๗ หมวด, ปัญจโวการปฏิสนธินามขันธ ๔ กับปฏิสนธิหทยวัตถุ

- **อุปบุขุขมาโนว สห อุปปาทณภาเวน อุปการโก ฌมโโม สหชาติปจฺจโย.**
 ธรรมที่อุปการะ อันกำลังเกิดขึ้นนั่นเอง โดยความเป็นธรรมที่ยังธรรมทั้งหลาย ให้เกิดขึ้นพร้อมกัน(กับตน) ชื่อว่า สหชาติปัจจย. เหมือนดวงประทีป ที่เป็นปัจจย แก่แสงสว่าง ฉะนั้น, ด้วยว่าเมื่อดวงประทีป ไม่มี แสงสว่างก็ไม่ดับ.
- **อธิฏฐานากาเรน นิสฺสยาการณ จ อุปการโก ฌมโโม นิสฺสยปจฺจโย.**
 ธรรมที่อุปการะ โดยอาการเป็นที่ตั้งมั่น(ให้แก่อาชารากาเรน – โดยอาการเป็นที่รองรับ) และโดยอาการเป็นที่อาศัย ชื่อว่า นิสฺสยปัจจย.
 เหมือนอย่างแผ่นดินเป็นต้น เป็นที่ตั้งมั่นของต้นไม้เป็นต้น(อธิฏฐานากาเรน) และแผ่นผ้าเป็นต้น เป็นที่อาศัย(นิสฺสยาการณ) ของจิตรกรรม เป็นต้น ฉะนั้น.
- **ปจฺจูปฺปนฺนลกฺขณน อตฺถิภาเวน ตาทิสฺสเสว ฌมฺมสฺส อุปตฺถมฺภกตฺเตน อุปการโก ฌมโโม อตฺถิปจฺจโย.**
 ธรรมที่อุปการะ โดยภาวะที่มีอยู่ อันมีสภาวะเป็นปัจจุบัน โดยความเป็นธรรม **อุปตฺถมฺภกฺเป็นปฺรชานะ** แก่ธรรมที่เป็นปัจจุบันเช่นเดียวกันเท่านั้น ชื่อว่า อตฺถิปจฺจย.
 แม้ครั้งเมื่อความเป็นชนก มีอยู่ ความเป็นธรรมที่อุปการะ โดยภาวะที่มีอยู่ มีความเป็นธรรมอุปตฺถมฺภกฺเป็นปฺรชาน เพราะอตฺถิปจฺจย มีความขวนขวาย อย่างคิยฺง ในฐิตินขณะนั้นเทียว. (ฎีกา)
- **อตฺถิปจฺจยฌมฺมา เอว อวิคตภาเวน อุปการกตฺตา อวิคตปจฺจโย.(ปฎ.อ)**
 องค์ธรรมของอตฺถิปจฺจยนั้นแหละ ชื่อว่า อวิคตปัจจย เพราะความเป็นธรรม ที่อุปการะ โดยภาวะที่ยังไม่ปราศจากไป.
- **นิโรธานุปคฺมนวเสน อุปการกา อตฺถิปจฺจยว อวิคตปจฺจโย. (วิภาวินีฎีกา)**
 อตฺถิปจฺจยทั้งหลายนั่นเอง ที่อุปการะ ด้วยอำนาจแห่งการไม่เข้าถึงซึ่งความดับ ชื่อว่า อวิคตปัจจย.

ความแตกต่างกันของอตฺถิปจฺจยกับอวิคตปัจจย

แม้เมื่อปัจจยทั้งหลายเหล่านี้ ไม่มีความแตกต่างกันขององค์ธรรม อันบัณฑิต พึงทราบ ความแตกต่างกันแห่งความเป็นปัจจย อย่างนี้ว่า ความเป็นธรรมอุปการะ โดยเป็นเพียงความเป็นไปพร้อมกับภาวะของตน(สสภวตามตฺเตน) เพราะเป็นความ มีอยู่(อตฺถิตาย)ชื่อว่า ความเป็นอตฺถิปจฺจย . ความเป็นธรรมอุปการะ ด้วยอำนาจ แห่งการไม่เข้าถึงซึ่งความดับ(นิโรธานุปคฺมนวเสน) หรือเพื่อความเป็นไปแห่ง

ความคับ(อุปฺปวตฺตติยา นิโรธสฺส) โดยความไม่ปราศไปจากภาวะของตน (สภาวาวิคเมน) ชื่อว่า ความเป็นอวิคตปัจจัย ดังนี้.(ฎีกา)

อตุตฺโท อนุปฺปวตฺตติยา สหุปฺปนฺหานมฺปิ อนุปฺปวตฺตติโต ปกาสสฺส ปทีโป วีย สหุปฺปนฺหานํ สหุปฺปาทวเสน ปจฺจโย สหชาติปจฺจโย. (วิภาวนีฎีกา ป.๘ ข้อ ๑๔ หน้า ๓๑๒)

เป็นปัจจัย ด้วยอำนาจยังธรรมทั้งหลายอันเกิดขึ้นพร้อมกัน(กับตน)ให้เกิดขึ้นพร้อมกัน คู่ ประทีป ที่เป็นปัจจัย แยกแสงสว่าง เพราะเมื่อตนไม่มีความอุบัติขึ้น แม้แห่งธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นพร้อมกัน ก็หาความอุบัติขึ้นมิได้ ชื่อว่า สหชาติปัจจัย. (ได้แก่ธรรมทั้งหลาย มีอรุณขันธ ๔, มหาภูตรูป ๔, และวัตถุกับวิบากทั้งหลาย ในปฏิสนธิขณะ).

ตรฺธาทีนํ ปฐฺวี วีย อธิฏฺฐานากาเรน ปฐฺวีธาตุ เสสชาติญฺญํ, จกฺขาทโย จ จกฺขุวิญญฺญาณาทีนํ อุปการกา จิตฺตกมฺมสฺส ปฏฺฐาทโย วีย นิสฺสยกาเรน ขนฺุชาทโย ตํตํนิสฺสยานํ ขนฺุชาทีนํ. (ปฏฺฐานมุลฎีกา ปจฺจยฺทุเทศ หน้า ๑๕๕)

ปฐฺวีธาตุเป็นธรรมอุปการะ แก่ธาตุที่เหลือทั้งหลาย(และอุปาทารูป) และวัตถุ ๖ มีจักขุเป็นต้น เป็นธรรมอุปการะ แก่วิญญาณทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นต้น โดยอาการเป็นที่ตั้งมั่น เหมือนแผ่นดินเป็นที่ตั้งมั่น ของสิ่งทั้งหลายมีดินไม่เป็นต้น, ธรรมทั้งหลาย มีนามขันธ(อาโป เตโช วาโย)เป็นต้น เป็นธรรมอุปการะ แก่ธรรมทั้งหลายมีนามขันธ (ธาตุ ๔) เป็นต้น อันมีธรรมทั้งหลายมีนามขันธเป็นต้นนั้น ๆเป็นที่อาศัย โดยอาการเป็นที่อาศัย เหมือนวัตถุทั้งหลายมีแผ่นดินเป็นต้น เป็นที่อาศัย แก่จิตตกรรม ฉะนั้น.

ตถา อตุตฺติตาย สสภาวโต อุปการกตา อตุตฺติปจฺจยตา, สภาวาวิคเมน นิโรธสฺส อุปฺปวตฺตติยา อุปการกตา อวิคตปจฺจยตาติ ปจฺจยภาววิเสโส ชมฺมาวิเสสปี เวทิตฺตพฺโพ.

(ปฏฺฐานมุลฎีกา หน้า ๒๐๐)

แม้ในเมื่อไม่มีความแตกต่างกันขององค์ธรรม อันบัณฑิตพึงทราบ ความแตกต่างแห่งความเป็นปัจจัยว่า ความเป็นธรรมอุปการะโดยความเป็นไปพร้อมกับภาวะของตน เพราะเป็นความมีอยู่ ชื่อว่า ความเป็นอติปัจจัย, ความเป็นธรรมอุปการะ โดยความไม่ถึงแห่งความคับ เพราะความไม่ปราศไปจากภาวะของตน ชื่อว่า ความเป็นอวิคตปัจจัย.

อธิบายคำว่า ชาติ ในปัจจัย ๒๔ มี ๓ ปัจจัย (มาในหลักสูตรปัจจัยโชติกะ)

๑. คำว่า ชาติ ในสหชาต นั้น ได้แก่ จิต เจตสิก และรูปในขณะทั้ง ๓ หมายความว่า ธรรมที่เป็นปัจจัย ช่วยอุปการะแก่ปัจจัยอุปบันนธรรม ของตน ๆ นั้น อุปปาตักขณะก็เป็นได้ ฐิติขณะก็เป็นได้ ภัคคักขณะก็เป็นได้ ตามสมควร.

๒. คำว่า ชาติ ในปุเรชาต นั้น ได้แก่ รูปในฐิติขณะ หมายความว่า รูปที่ช่วยอุปการะ แก่นามที่เป็นปัจจัยอุปบันนธรรมนั้น ย่อมได้เฉพาะฐิติขณะเท่านั้น อุปปาตักขณะ และภัคคักขณะช่วยอุปการะไม่ได้.

๓. คำว่า ชาติ ในปัจฉาชาตนั้น ได้แก่ จิต เจตสิก ในอุปปาตักขณะและฐิติขณะ หมายความว่า จิต เจตสิก ที่ช่วยอุปการะ แก่รูปที่เป็นปัจจัยอุปบันนธรรมนั้น ย่อมได้ ในอุปปาตักขณะและฐิติขณะ สำหรับภัคคักขณะนั้น ช่วยอุปการะแก่รูปไม่ได้.

แบ่งออกเป็น ๘ ตอน คือ

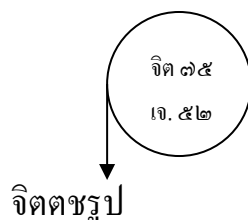
๑. จิต ๘๘ ในขณะทั้ง ๓ ↔ เจตสิก ๕๒ ที่เกิดพร้อมกัน(นิสฺสยาการ)

๒. เจตสิก ๕๒ ในขณะทั้ง ๓ ↔ จิต ๘๘ ที่เกิดพร้อมกัน(นิสฺสยาการ)

๓. จิต ๗๕ เจ. ๕๒ (เวีนทวิ.๑๐ อรูปวิบาก ๔ ปฏิสนธิจิต ๑๘ และจตุตถจิต ของพระอรหันต์) ในอุปปาตักขณะจิต → จิตตชรูป ๑๗ (นิสฺสยาการ)

๔. ปัญจโวการปฏิสนธิจิต ๑๕ เจ. ๓๕ (เว้นวิรตี ๓) ในอุปปาทักษณจิต

→ ปฏิสนธิกัมมรูป ๑๕ (เว้นหทยัตถุ) ในอุปปาทักษณรูป(นิสสยาการ)

ปฏิสนธิกัมมรูป ๑๕ (เว้นหทยัตถุ โดยแยกแสดงไว้ที่ข้อ ๗ เพราะมีความเป็น อัญญมัญญะ)

หรือ ปฏิสนธิกัมมชกลาป ๓ มี กาย ภาว วัตถุทสก ของคัพภเสยยกะ, ๗ มี จักขุ โสต ฆาน ชิวหา กาย ภาว วัตถุทสก ของสังเสทชะ และ โอปปาติกะ ในกามภูมิ, ๔ มี จักขุ โสต วัตถุทสกะ และชีวิตนวกกลาป ของรูปพรหม ๑๕ (เว้นหทยัตถุ)

๕. มหาภูตรูป ๔ ทุกชนิด ๗ หมวด ในขณะที่ทั้ง ๓ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กัน และกัน ภายในกลาปของตน ๆ (ปฏิวิเป็นอธิฏฐานการ ชาติ ๓ ที่เหลือเป็นนิสสยาการ) คือ :

จิตตชมมหาภูตรูป	↔	จิตตชมมหาภูตรูป
ปฏิสนธิกัมมชมหาภูตรูป	↔	ปฏิสนธิกัมมชมหาภูตรูป
พาหิรมหาภูตรูป	↔	พาหิรมหาภูตรูป
อาหารชมมหาภูตรูป	↔	อาหารชมมหาภูตรูป
อุตุชมมหาภูตรูป	↔	อุตุชมมหาภูตรูป
อสังญัตตกัมมชมหาภูตรูป	↔	อสังญัตตกัมมชมหาภูตรูป
ปวัตติกัมมชมหาภูตรูป	↔	ปวัตติกัมมชมหาภูตรูป

ดังเช่น :- จิตตชมมหาภูตรูป ↔ จิตตชมมหาภูตรูป

อุทาหรณ์ในวิวิญญูติสัททลหุตาทีเตรสกกลาป

มหาภูตรูป ๔ วิวิญญูติ ๑ สัททะ ๑ วิการะ ๓ วัณณะ ๑ กัณธะ ๑ รสะ ๑ โอะชะ ๑ (เว้นอากาศะ ๑ ลักษณะ ๔ ไม่จัดเป็นกลาป) ความว่า :

มหาภูตรูป ๑ ในขณะที่ทั้ง ๓	↔	มหาภูตรูป ๓ ในขณะที่ทั้ง ๓
มหาภูตรูป ๓ ในขณะที่ทั้ง ๓	↔	มหาภูตรูป ๑ ในขณะที่ทั้ง ๓

มหาภูตรูป ๒ ในขณะทั้ง ๓ ↔ มหาภูตรูป ๒ ในขณะทั้ง ๓
 * ในหมวดอื่น ๆ ของแต่ละกลาปก็เป็นเช่นนี้.

๖. มหาภูตรูป ๔ ทุกชนิด ๗ หมวด ในขณะทั้ง ๓ ภายในกลาปของตน ๆ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ อุปาทารูป ๗ หมวด มี จิตตชอุปาทารูป เป็นต้น(อิทธิฐานาการ) คือ :

จิตตชมหาภูตรูป ๔	→	จิตตชอุปาทารูป
ปฏิบัติกัมมชมหาภูตรูป ๔	→	ปฏิบัติกัมมชอุปาทารูป
พาหิรชมหาภูตรูป ๔	→	พาหิรชอุปาทารูป
อาหารชมหาภูตรูป ๔	→	อาหารชอุปาทารูป
อตุชมหาภูตรูป ๔	→	อตุชอุปาทารูป
อสังญสตัดกัมมชมหาภูตรูป ๔	→	อสังญสตัดกัมมชอุปาทารูป
ปวัตติกัมมชมหาภูตรูป ๔	→	ปวัตติกัมมชอุปาทารูป

ดังเช่น:- จิตตชมหาภูตรูป ๔ → จิตตชอุปาทารูป

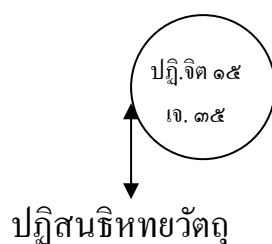
อุทาหรณ์ในวจวิญญูติสัททลหุตาทีเตรสกกลาป

มหาภูตรูป ๔ → วจวิญญูติ ๑ สัททะ ๑ วิการะ ๓ วันณะ ๑ กัณธะ ๑
 รสะ ๑ โอะชะ ๑ (เว้นอากาศะ ๑ ลักขณะ ๔)

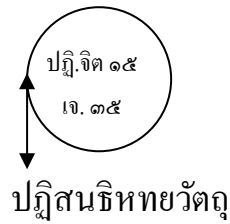
* ในหมวดอื่น ๆ ของแต่ละกลาปก็เป็นเช่นนี้.

๗. ปัญจโวการปฏิบัติจิต ๑๕ เจ.๓๕ (เว้นวิรตี ๓) ในอุปปาทักษณจิต

↔ ปฏิสนธิหทยวัตถุ ในอุปปาทักษณรูป (นิสุตสาการ)

๘. ปฏิสนธิหทยัตถุ ในอุปาทกขณรูป ↔ ปัญจโวการปฏิสนธิจิต ๑๕
 เจ. ๓๕ (เว้นวิรตี ๓) ในอุปาทกขณจิต (อธิฏฐานการ)

สหชาติชาติกลาง ๔ ปัจจัย

๑๒. อัญญมัญญปัจจัย

ปัจจัย ปัจจยูปบัน จิต ๘๕ - ๑๒๑ เจตสิก ๕๒ มหาภูตรูป ๔ ทุกชนิด

ปัญจโวการปฏิสนธินามขันธ ๔ กับปฏิสนธิหทยัตถุ

ปัจจัยนิก จิตตขรูป ปฏิสนธิกัมมขรูป (เว้นหทยัตถุ) ที่เป็นไปโดยการเปรียบเทียบ
 จากนามขันธ, อุปาทารูป ๗ หมวด ที่เป็นไปโดยการเปรียบเทียบ
 จากมหาภูตรูป

- อัญญมัญญ อุปาทนุรูปตมมกนภาเวน อุปการโก ฌมโม อัญญมัญญปัจจัย.
 ธรรมที่อุปการะ โดยภาวะที่อุปัตถัมภ์ซึ่งกันและกันเกิดขึ้น ชื่อว่า อัญญมัญญปัจจัย.
- อัญญมัญญ อุปตมมกนภาเวน ติทณฺฑ วิย อตุตโน อุปการกฌมมานํ
 อุปตมมกนภาเวน ปัจจโย อัญญมัญญปัจจัย. (วิภาวินีฎีกา)
 เป็นปัจจัย โดยภาวะที่อุปัตถัมภ์ แก่ธรรมทั้งหลายที่อุปการะแก่ตน
 เหมือนอย่าง ไม้ ๓ ท่อน ที่ค้ำจุนซึ่งกันและกันไว้.
- อุปการกตา จ อัญญมัญญดาวเสเนว ทฎฐพฺพา, น สหชาติตาทิวเสน. (มหาฎีกา)
 ก็ ความเป็นธรรมที่อุปการะ บัณฑิตพึงทราบ ด้วยอำนาจความเป็นปัจจัยซึ่งกัน
 และกันเท่านั้น, มิใช่ ด้วยอำนาจความเป็นสหชาติเป็นต้น.
- ยทิ จ อตุตโน ๗เป๗, ปุเรชาติปัจฉาชาติภาเวน ๗เป๗ ทฎฐพฺพชาติ. (มหาฎีกา)
 ก็ ถ้าว่า เป็นเพียงความที่ตนเป็นธรรมอุปการะ แก่ธรรมที่อุปการะตน พึงเป็น
 อัญญมัญญปัจจัย, วัตถุและขันธทั้งหลาย ที่อุปการะแก่ธรรมที่อุปการะตน
 พึงเป็นอัญญมัญญปัจจัย ด้วยความเป็นปุเรชาติ และความเป็นปัจฉาชาติ,
 แต่ว่า เรื่องนั้น มิได้ปรารภนา. ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวว่ “อุปการกตา จ อัญญมัญญตา-

วเสนว ทฎฐพุพา - ก็ ความเป็นธรรมที่อุปการะ บัณฑิตพึงทราบ ด้วยอำนาจ ความเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันเท่านั้น".

- **อญญจ อุปุตติยา, จุตติยา จ อุปการโกติ เวทิตพโพ.** (มหาฎีกา ข้อ ๖๐๐)
ก็ อัญญมัญญปัจจัยนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นธรรมที่อุปการะ แก่ความเกิดขึ้น, และแก่ความตั้งอยู่.
- ความเป็นไปแห่งอัญญมัญญปัจจัยนี้ เหมือนกับ สหชาติปัจจัย ข้อ ๑,๒,๕,๗,๘ ที่แสดงไว้แล้วในก่อน , แตกต่างตรงที่ สหชาติปัจจัย เฟงถึงอาการที่เป็นปัจจัย โดยความเกิดพร้อมกันกับปัจจัยอุปบันเท่านั้น, มิได้เฟงถึงความที่อุปการะแก่กัน และกัน ดังเช่น :- จิต ๗๕ เจ. ๕๒ (เว้นทวิ.๑๐ อรูปวิบาก ๔ ปฏิสนธิจิต ๑๕ และจุติจิต ของพระอรหันต์) ในอุปาทกขณจิต เป็นปัจจัยแก่จิตตชรูป ๑๗ , นี้เป็นสหชาตะเท่านั้น ไม่เป็นอัญญมัญญะ, แต่ ว่า อัญญมัญญปัจจัยนี้ เฟงถึง อาการที่เป็นปัจจัย โดยความอุปการะแก่กันและกัน และธรรมที่เป็นอัญญมัญญะนั้น มีอาการที่เป็นสหชาตะด้วยแน่นอน .

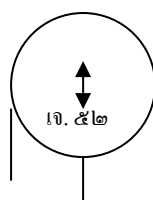
ยทิปี อญญมญญปัจจัย สหชาติปัจจัย เวนา น โหติ, สหชาติปัจจัย ปน เตน วินาปี โหตีติ สหชาติปัจจัยวิฐูเรเนว ปกาเรน อญญมญญปัจจัยสุส ปวตติ, น ตัสทิสภาเวน.

(มณีสารมญฐสาฎีกา ป. ๘ ทุตติยภาค ปัจจัยปริจเจท หน้า ๓๓๒)

อัญญมัญญปัจจัย เวนจากสหชาติปัจจัย ย่อมไม่มี แม้สักน้อย, ส่วน สหชาติปัจจัย แม้เวินจากอัญญมัญญปัจจัย ย่อมมี เพราะเหตุนี้ ความเป็นไป แห่งอัญญมัญญปัจจัย โดยประการที่ปราศจากความเหมือนกันกับสหชาติปัจจัยแน่นอน, ความเป็นไป โดยภาวะที่เหมือนกันกับสหชาติปัจจัย ไม่มี.

อุทาหรณ์ในอัญญมัญญะ แบ่งออกเป็น ๓ ตอน คือ

๑.จิต ๘๕ เจ.๕๒ ในอุปาทกขณะและฐิตินณะ ↔ เจตสิก ๕๒ จิต ๘๕ ที่เกิดพร้อมกัน

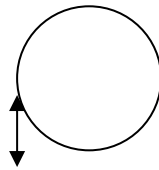
๒. มหาภูตรูป ๔ ทุกชนิด ๗ หมวด คือ จิตตชมหาภูตรูป ปฏิสนธิ
กัมมชมหาภูตรูป พาหิรมหาภูตรูป อาหารชมหาภูตรูป อุตชมหาภูตรูป อสังขยัต
ตกัมมชมหาภูตรูป ปวัตติกัมมชมหาภูตรูป ในอุปปาตักขณะและฐิติขณะ

←→ มหาภูตรูป ๔ ทุกชนิด ๗ หมวด คือ จิตตชมหาภูตรูป เป็นต้น ที่เกิดพร้อมกัน
ในขณะทั้ง ๒ แก่กันและกัน ภายในกลาปของตน ๆ

ดังคำอธิบายว่า :-

มหาภูตรูป ๑ ในขณะทั้ง ๒	←→	มหาภูตรูป ๓ ในขณะทั้ง ๒
มหาภูตรูป ๓ ในขณะทั้ง ๒	←→	มหาภูตรูป ๑ ในขณะทั้ง ๒
มหาภูตรูป ๒ ในขณะทั้ง ๒	←→	มหาภูตรูป ๒ ในขณะทั้ง ๒

๓. ปัญจโวการปฏิสนธิจิต ๑๕ เจ. ๓๕ (เว้นวิรตี ๓) ในอุปปาตักขณะจิต
และปฏิสนธิหทยัตถุ ในอุปปาตักขณะรูป ←→ ปฏิสนธิหทยัตถุ ในอุปปาตักขณะรูป
และปัญจโวการปฏิสนธิจิต ๑๕ เจ. ๓๕ (เว้นวิรตี ๓) ในอุปปาตักขณะจิต

ปฏิสนธิหทยัตถุ

๑๓. วิปากปัจจัย

ปัจจัย ปวัตติปฏิสนธิวิปากจิต ๓๖ - ๕๒ เจตสิก ๓๘

ปัจจัยอุปบัน ปวัตติปฏิสนธิวิปากจิต ๓๖ - ๕๒ เจตสิก ๓๘ วิปากจิตตชรูป ๑๓
(เว้นวิญญัตติรูป ๒) ปฏิสนธิกัมมชรูป ๒๐

- นิรุสสาหสนุตภาเวน นิรุสสาหสนุตภาวาย อุปการโก วิปากชมุโม
วิปากปัจจุโย.

วิปากธรรมที่ช่วยอุปการะ เพื่อประโยชน์ต่อภาวะ ที่สงบคือความไม่มี
อุตสาหะ(ของสหชาตนามรูป) โดยภาวะที่สงบคือความไม่มีอุตสาหะ(ของ
ปัจจัย)

- **อณฺณมณฺญ วิติฏฺฐานํ กุสลากุสลาณํ ปาภาติ วิปาภา, วิปกุภาวมาปฺนุ-**
นาณํ อรูปชรมฺมานเมตํ อธิวณฺณ. (อฏฺฐสาลินี จิตตฺตฺปปาทกฺกขฺ ติกฺกมาติกฺกา)
ธรรมทั้งหลายที่เป็นความสุขงอม ของกุศลและอกุศลทั้งหลาย อันมีสภาพ
แตกต่างกันและกัน(โดยเกี่ยวกับการให้ผล) ชื่อว่า วิปาภา. คำว่าวิปากันั้น
เป็นชื่อ ของอรูปธรรมทั้งหลาย ที่ถึงซึ่งความสุขงอม.

อธิบายคำว่า สมังคี – บุคคลผู้มีความพร้อมพร้อม

ยํ กายทฺวจริตสมงฺคี ๗เป๗ ปชานาติ . (ญานวิภังค์ ทสกนิตเทศ)

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่ **บุคคลผู้มีความพร้อมพร้อม**
ด้วยกายทฺวจริต วิจิตฺตฺวจริตและมโนทฺวจริต เบื้องหน้าแต่ความตายเพราะกายแตก
พึงเข้าถึงสุคติสวรรค์โลก เพราะกายทฺวจริต วิจิตฺตฺวจริตและมโนทฺวจริต เป็นเหตุ เป็นปัจจัย
นั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่มีได้, ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่ **บุคคลผู้มีความ**
พร้อมพร้อม ด้วยกายทฺวจริต วิจิตฺตฺวจริตและมโนทฺวจริต เบื้องหน้าแต่ความตายเพราะกายแตก
พึงเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เพราะกายทฺวจริต วิจิตฺตฺวจริตและมโนทฺวจริต เป็นเหตุ
เป็นปัจจัย นั้น เป็นฐานะที่หาได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่ **บุคคลผู้มีความพร้อมพร้อม** ด้วย
กายสุจฺริต วิจิตฺตฺสุจฺริตและมโนสุจฺริต เบื้องหน้าแต่ความตายเพราะกายแตก พึงเข้าถึงอบาย
ทุกคติ วินิบาต นรก เพราะกายสุจฺริต วิจิตฺตฺสุจฺริตและมโนสุจฺริต เป็นเหตุ เป็นปัจจัย นั้น
ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่มีได้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่ **บุคคลผู้มีความพร้อมพร้อม**
ด้วยกายสุจฺริต วิจิตฺตฺสุจฺริตและมโนสุจฺริต เบื้องหน้าแต่ความตายเพราะกายแตก พึง
เข้าถึงสุคติสวรรค์โลก เพราะกายสุจฺริต วิจิตฺตฺสุจฺริตและมโนสุจฺริต เป็นเหตุ เป็นปัจจัย
นั้น เป็นฐานะที่หาได้ เป็นฐานะที่มีได้.

อธิบายคำว่า บุคคลผู้มีความพร้อมพร้อมด้วยกายทฺวจริตเป็นต้น

กายทฺวจริตสมงฺคีติอาทีสุ สมงฺคีติ ปญฺจวิธา สมงฺคีตา आयुहनสมงฺคีตา
เจตนาสมงฺคีตา กมฺมสมงฺคีตา วิปากสมงฺคีตา อฏฺฐานสมงฺคีตาติ.ตตฺตฺต กุสลากุสลาภุมายู-
हनกฺขณฺเ‘อายุहनสมงฺคีตา’วฺจฺจติ. ตถา ‘เจตนาสมงฺคีตา’.ยว ปน อรหตฺตํ น ปาปฺณนฺติ ตาว
สพฺเพปิ สตฺตา ปุพฺเพ อุปฺจิตฺ วิปาการหํ กมฺมํ สนฺชาย กมฺมสมงฺคีโนติ วฺจฺจนฺติ เอสา ‘กมฺม
สมงฺคีตา. ‘วิปากสมงฺคีตา’ปน วิปากกฺขณฺเยว เวทิตฺตฺวา. ยว ปน สตฺตา อรหตฺตํ

น ปาปฺพนฺติ ตาว เตสํ ตโต ตโต จวิตฺวา นิรเย ตาว อุปฺปชฺชมานานํ อคฺคิชาลโลหกฺมภีอาทีหิ
 อุปฺปชฺชานากาเรหิ นิรโย คพฺภเสยฺยกตฺตํ อาปชฺชมานานํ มาตฺถกฺจฺจิ เทเวสุ อุปฺปชฺชมานานํ
 กปฺปรุกฺขวิมานาทีหิ อุปฺปชฺชานากาเรหิ เทวโลโกติ เอวํ อุปฺปตฺตนิมิตฺตํ อุปฺปชฺชชาติ.อิติ เนสํ
 อิมินา อุปฺปตฺตนิมิตฺตูปฺปชฺชานเนน อปริมุตฺตตฺตา ‘**อุปฺปชฺชานสมมฺภิตา**’ นาม.สาว จลตี
 เสสา นิจฺจลา. นิรเย หิ อุปฺปชฺชิตฺเตปิ เทวโลโก อุปฺปชฺชชาติ; เทวโลเก อุปฺปชฺชิตฺเตปิ นิรโย
 อุปฺปชฺชชาติ; มนุสฺสโลเก อุปฺปชฺชิตฺเตปิ ติรจฺฉานโยนิ อุปฺปชฺชชาติ; ติรจฺฉานโยนินยา จ อุปฺปชฺชิตายปิ
 มนุสฺสโลโก อุปฺปชฺชิตฺเตว.

ตตฺริทํ วตฺถุ โสณคิริปาเท กิร อเจลวิหาเร โสณตฺเถโร นาม เอโก ชมฺมกถิโก. ตสฺส
 ปิตา สุนขวาชิโก นาม ลุฑฺฑโก อโหสิ. เถโร ตํ ปฏฺิพาหนุโตปิ สํวเร ฐฺุเปตฺตํ อสฺกโกนุโต
 ‘มา นสฺสึ วราโก’ติ มหุลลกกาเล อกามกํ ปพฺพาเชสิ. ตสฺส กิลานเสยฺยาย นิปฺนฺนสฺส นิรโย
 อุปฺปชฺชชาติ. โสณคิริปาทโต มหนฺตมา มหนฺตมา สุนขา อาคนฺตฺวา ขาทิคุกามา วิย สมฺปริวารสฺสุ.
 โส มหาภยภีโต “วาระหิ ตาต โสณ! วาระหิ ตาต โสณา”ติ อาห. “กึ มหาเถรา”ติ? “น ปสฺสสิ
 ตาตา”ติ ตํ ปวตฺตี อัจฺจขิ. โสณตฺเถโร ‘กถฺยหิ นาม มาทิสฺสส ปิตา นิรเย นิพฺพตฺติสฺสสตี
 ปตฺติชฺชานมสฺส ภวิสฺสามิ”ติ สามเณเรหิ นานาปฺปฺพานิ ออาหาราเปตฺวา เจ
 ดิยฺกณโพิชฺยงฺกณฺเสสุ มาลาสนฺนถารปฺปชฺชจฺจ อาสนปฺปชฺชจฺจ การेतฺวา ปิตริ มณฺเจน เจตฺติยงฺกณฺ
 หริตฺวา มณฺเจ นิปชฺชาเปตฺวา “อัย เม มหาเถร ปุชฺชา ตุมฺหากํ อตฺถาย กตา; ‘อัย เม ภควา
 ทฺกคฺตปณฺณาการโ”ติ วตฺวา ภควนฺตํ วนฺทิตฺวา จิตฺตํ ปสาเทหิ”ติ อาห. โส มหาเถโร ปุชฺ
 ทิสฺวา ตถากโรนุโต จิตฺตํ ปสาเทสิ. ตาวเทวสฺส เทวโลโก อุปฺปชฺชชาติ นนฺทวนจิตฺตลตาวน-มิสฺ
 สกวนผารุสกวณวิมานานิ เจว เทวนาฏกานิ จ ปริวารेतฺวา ฐิตานิ วิย อเหสฺสุ. โส
 “อเปถ โสณ! อเปถ โสณา”ติ อาห. “กิมิทํ มหาเถรา”ติ ? “เอตา เต ตาต มาตโร
 อากจฺฉนฺตี”ติ. ‘เถโร สกฺโค อุปฺปชฺชิตฺโต มหาเถรสฺสา”ติ จินฺเตสิ เอวํ อุปฺปชฺชานสมมฺภิตา จลตีติ
 เวทิตพฺพา. เอตาสุ สมมฺภิตาสุ อิชฺช อายฺุหนเจตฺตนา กมฺมสมมฺภิตาวเสน “กายทฺจฺจจฺริตสมมฺภิตี”ติ
 อาที วตฺตํ.

(อภิธรรมมัญญานวิภังค ทสกนิตฺเทศวณฺณนา หน้า ๔๗๐-๔๗๒)

ความพรั่งพร้อม มี ๕ ประการ

บทว่า สมังคี ในบทว่า กายทวจริตสมังคี เป็นต้น ได้แก่ สมังคิตา ๕ ประการ คือ

- ๑.อายุหนสมังคิตา - ความพรั่งพร้อม ด้วยกรรมเป็นเครื่องชวนชวย
- ๒.เจตนาสมังคิตา - ความพรั่งพร้อม ด้วยเจตนา
- ๓.กมุทสมังคิตา - ความพรั่งพร้อม ด้วยกรรม
- ๔.วิปากสมังคิตา - ความพรั่งพร้อม ด้วยวิปาก
- ๕.อุปภูฐานสมังคิตา - ความพรั่งพร้อม ด้วยการปรากฏ

ในสมังคิตาทั้งหลายเหล่านั้น ในขณะที่แห่งการชวนชวยซึ่งกุศลกรรมและอกุศลกรรม เรียกว่า อายุหนสมังคิตา. เจตนาสมังคิตา ก็เหมือนอย่างอายุหนสมังคิตานั้น.

ก็ ตราบใด สัตว์ทั้งหลาย ย่อมไม่บรรลु ซึ่งอรหัตต์, ตราบนั้น สัตว์ทั้งหลายแม้ทั้งปวง พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า บุคคลทั้งหลายผู้มีความพรั่งพร้อมด้วยกรรม (กมุทสมังคิโน) หมายเอากรรม ที่สั่งสมไว้แล้ว ในกาลก่อน อันสมควรแก่วิปาก (ในภพทั้งหลายมีทุกขภพ เป็นต้น, มูลฎีกา หน้า ๒๒๘) นี้ ชื่อว่า กัมมสมังคิตา.

ส่วน วิปากสมังคิตา อันบังเกิดขึ้นตราบ ในวิปากกขณะเท่านั้น.

ก็ ตราบใด สัตว์ทั้งหลาย ย่อมไม่บรรลุ ซึ่งอรหัตต์, ตราบนั้น นิमितของปฏิสนธิย่อมปรากฏ อย่างนี้ คือ เมื่อสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น จะท่องเที่ยวไป ในภพนั้นๆ นรกย่อมปรากฏ โดยอาการทั้งหลายที่ปรากฏ มีเปลวไฟในโลหกุมภี เป็นต้น แก่ สัตว์ทั้งหลายผู้ปฏิสนธิ ในนรก ก่อน , ท้องของมารดาย่อมปรากฏ แก่สัตว์ทั้งหลาย ผู้เข้าถึง ซึ่งความเป็นคัพภเสยยะ, เทวโลกย่อมปรากฏ โดยอาการทั้งหลายที่ปรากฏ มีต้นกัปปพฤกษ์(ต้นไม้ที่ตั้งอยู่ตลอดกัปป) และวิมาน เป็นต้น แก่สัตว์ทั้งหลายผู้ปฏิสนธิ ในเทวโลกทั้งหลาย ดังนี้ , ด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า อุปภูฐานสมังคิตา เพราะความที่แห่ง สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ไม่พ้นไป จากการปรากฏแห่งนิमितของปฏิสนธินี้.

อุปภูฐานสมังคิตานั้น ย่อมเปลี่ยนแปลง, สมังคิตาทั้งหลายที่เหลือไม่เปลี่ยนแปลง. อธิบายว่า ครั้นเมื่อนรก แม้ปรากฏแล้ว เทวโลก ย่อมปรากฏก็ได้, ครั้นเมื่อเทวโลก แม้ปรากฏแล้ว นรกย่อมปรากฏก็ได้, ครั้นเมื่อมนุษย์โลก แม้ปรากฏแล้ว ตีรัจจานโยนิ ย่อมปรากฏก็ได้, และครั้นเมื่อตีรัจจานโยนิ แม้ปรากฏแล้ว มนุษย์โลก ย่อมปรากฏก็ได้ทีเดียว.

เรื่องนี้เป็นอุทาหรณ์ ในอุปนิษฐานสมมติคานี้ :- ได้ยินว่า ที่เชิงเขาโสณะ มีพระธรรมกถึกองค์หนึ่ง ชื่อว่า โสณะเถระ อยู่ในปัพพลิวหาร, บิดาของท่านนั้น ได้เป็นนายพราน ชื่อว่า สุนทรวาชิระ(ผู้ล่าด้วยสุนัขเป็นปกติ), พระเถระ แม่ห้ามอยู่ ซึ่งบิดานั้นอย่างไรๆ ก็ไม่อาจเพื่อจะให้ตั้งอยู่ในความสังวร จึงคิดว่า บิดาผู้นำสงสาร จงอย่าพินาศเสียเลย ดังนี้ จึงยังบิดาผู้ไม่ประสงค์จะบวช ให้ได้บวชแล้ว ในเวลาเป็น คนแก่. เมื่อบิดานั้นนอนอยู่ในที่นอนของคนป่วย นรกได้ปรากฏแล้ว, คือ มีพวกสุนัข ตัวใหญ่ ๆ มาแล้วจากเชิงเขาโสณะ แล้วก็แวดล้อม ราวจะต้องการเพื่อจะเคี้ยวกิน. บิดาของพระเถระนั้น ก้าวต่อภัยอันใหญ่ จึงร้องเรียกพระเถระว่า คุณโสณะ จงห้าม, คุณโสณะ จงห้าม. พระมหาเถระ จึงถามว่า อะไรกันหรือ. บิดาของท่านจึงกล่าวว่า คุณไม่เห็นหรือ แล้วบอกเหตุที่เป็นไปนั้น. พระโสณะเถระ ดำริว่า บิดาของผู้เช่นกับเรา ขึ้นชื่อว่า จักเกิดในนรก ได้อย่างไร, เราจักเป็นที่พึ่งให้แก่บิดา ดังนี้. แล้วให้สามเณรทั้งหลาย นำดอกไม้ต่างๆ มาให้แล้ว กระทำซึ่งการบูชา ไปรดด้วยดอกไม้ และการบูชาที่ บนอาสนะ ณ.ลานพระเจดีย์และที่ลานโพธิ์ทั้งหลาย แล้วจึงนำบิดามา สู่ลานพระเจดีย์ ด้วย เติง ให้นอนบนเตียง แล้วกล่าวกะบิดาว่า ข้าแต่มหาเถระ การบูชา ของข้าพเจ้านี้ ทำเพื่อ ประโยชน์สำหรับท่าน, ท่านจงกล่าวว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า นี่เป็นบรรณาการ ของข้าพเจ้า ผู้ทุกคตะ ดังนี้ แล้วจงถวายบังคม พระผู้มีพระภาค แล้วกล่าวว่า ขอจงยังจิต ให้เสื่อมใส ดังนี้.

มหาเถระ(บิดา)นั้น เห็นแล้ว ซึ่งการบูชา เมื่อกระทำอย่างนั้น จึงยังจิตให้เสื่อมใส แล้ว, ขณะนั้นนั่นเอง เทวโลกปรากฏแล้ว(คตินิมิต) แก่มหาเถระนั้น,คือ นันทวัน จิตรลดาววัน มิสสกวัน ปารุสกวัน วิมาน และการพ้อนรำ ของเทพอัปสรทั้งหลาย ได้มีแล้ว เป็นราวกะ มายืนแวดล้อม. มหาเถระนั้น จึงกล่าวว่า โสณะ จงหลีกไป โสณะ จงหลีกไป ดังนี้. พระเถระจึงถามว่า นี่ อะไรหรือ มหาเถระ. มหาเถระกล่าวว่า แน่ะคุณ หญิงทั้งหลายเหล่านี้ จะมาเป็นมารดา ของท่าน. พระเถระคิดแล้วว่า สวรรค์ปรากฏขึ้นแล้ว แก่มหาเถระ.

บัณฑิตพึงทราบว่ อุปนิษฐานสมมติคานี้ ย่อมเปลี่ยนแปลง ด้วยประการนี้.

ในสมมติคานี้ทั้งหลายเหล่านั้น บทว่า "กายทุจจริตสมังคี" เป็นต้นพระผู้มีพระภาคตรัส ไว้แล้ว ในที่นี้ ด้วยอำนาจแห่งอายุหนสมมติคานี้ เจตนาสมมติคานี้ และกัมมสมมติคานี้.

บุพพภาค อายุหนวเสน อายุหนสมงคิตา สนฺนิฏฐานเจตนาวเสน เจตนาสมงคิตา จ เวทิตพฺพา, สนฺตติขณวเสน วา. (วิงฺกมฺลฎีกา หน้า ๒๒๘)

สนฺตติขณวเสนาคิ สนฺตติวเสน อายุหนสมงคิตา, สบุพฺพปจฺจภาคสฺส กณวเสน เจตนาภขณวเสน เจตนาสมงคิตาคิ โยเชตพฺพา.

(วิงฺกคณฺฎีกา หน้า ๒๒๖)

พึงทราบ อายุหนสมงคิตา ด้วยอำนาจแห่งความขวยขวย ในกาลก่อน (ชวนะที่ ๑ – ๖) และเจตนาสมงคิตา ด้วยอำนาจแห่งเจตนาที่ตัดสินแนนอน (ชวนะที่ ๗), หรืออายุหนสมงคิตา ด้วยอำนาจแห่งสันตติ, เจตนาสมงคิตา ด้วยอำนาจแห่งเจตนาขณะ ด้วยสามารถการถือเอา ซึ่งส่วนมีในกาลก่อน และกาลภายหลัง.

ตตฺถ ปุพฺเพ ตํตํกมฺมายุหนกาเล ยา กุสลากุสลาเจตนา ย ขณตฺตยสมงคิตา. อัยฺ เจตนาสมงคิตา นาม. (ปรมตฺถทีปนีสงฺคหฺมหาฎีกา ป.๑/๕/๓๕)

ในบรรดาสมงคิตาทั้งหลายเหล่านั้น ความพร้อมด้วยขณะทั้ง ๓ อันใด ของกุศลเจตนาและอกุศลเจตนา ในกาลที่ขวยขวยกรรมนั้น ๆ (อายุหนกาล เป็นอายุหนสมงคิตา) ในกาลก่อนนี้ ชื่อว่า เจตนาสมงคิตา.

ตตฺถ ปุริมา ติสฺโส สมงคิตา ตฺรณาวตฺถา นาม โหณฺติ, ปจฺฉิมา วิ ปากสมงคิตา ปรีณตาวตฺถา นามาติ เวทิตพฺพา.

(ปรมตฺถทีปนีฎีกา ป.๑/๕/๔๐)

บัณฑิตพึงทราบว่า ในสมงคิตาทั้ง ๔ เหล่านั้น สมงคิตา ๓ เบื้องก่อน(คือ เจตนา กัมมะและอุปฺฏฐานสมงคิตา, ส่วน อายุหนสมงคิตา เป็นอันเดียวกันกับเจตนาสมงคิตา) ชื่อว่า เป็นสมงคิตาระยะที่ยังอ่อนอยู่, วิปากสมงคิตา เบื้องหลัง ชื่อว่า เป็นสมงคิตาระยะ ที่แก่กล้า.

กิลฺยจิ วิปจฺจนฺติ ? ถาว่า ย่อมสุกงอม คืออย่างไร ?

ยถา โลเก อมฺพผลาทีนํ ตฺรณภาวํ อติกฺกมฺม ปรีณตภาวปฺตฺติ วิปจฺจนฺติ วุจฺจติ
เอวเมวํ อธิปฺปี วิปจฺจนํ เวทิตพฺพนฺติ. (ปรมตฺถทีปนีสงฺคหฺมหาฎีกา)

ตอบว่า เหมือนอย่างว่า ล่วงเลยแล้ว ซึ่งภาวะที่อ่อน ของผลมะม่วงเป็นต้น ในโลก เข้าถึงภาวะที่แก่กล้า ถูกเรียกว่า ย่อมสุกงอม ฉะนั้นใด, ภาวะที่สุกงอม แม้ในวิปากนี้ อย่างนี้ ก็พึงทราบเหมือนอย่างที่อยู่มาฉนั้น.

ก็เพราะกระทำอธิบายอย่างนี้ จึงได้เฉพาะ โลกียวิบาก เพราะโลกุตตรวิบาก หามีภาวะที่สูงงอมเช่นนั้นไม่ และในพระบาลีสัมมสังคณี ในบทว่า “วิปาก” ก็ไม่ถือเอาภักตารูป แม้ที่เกิดจากกุศลกรรมและอกุศลกรรมเป็นสมุฏฐาน.

อธิบายว่า ภักตารูปเหล่านั้น ชื่อว่า เกิดจากกรรมแผนกหนึ่งโดยเฉพาะ เพราะภักตารูปเหล่านั้น สำเร็จความเกิดสืบต่อ จากกรรมแผนกหนึ่ง แต่ไม่เรียกว่า วิบาก. เพราะความเกิดสืบต่อแห่งนามธรรมเป็นอย่างหนึ่ง ความเกิดสืบต่อแห่งรูปธรรม เป็นอีกอย่างหนึ่ง. พึงทราบว่า คำว่า วิปาก - ภาวะที่สูงงอม ดังอธิบายอย่างนี้ เป็นอันวัตตนาม คือ ศัพท์ที่มีอรรถตรงกับสภาพที่จริงนั้น.

แต่ในคัมภีร์อัฐฐสาลินี ตอนนิกเขปกันท์ ดิกนิกเขปกถา ท่านแสดง คำว่า วิปาก หมายเอา วิปากจิต ๓๖ เจตสิกที่ประกอบ ๓๘ ทั้งหมด อย่างนี้ว่า

กัญจาปี อรูปชมฺมา วีย รูปชมฺมาปี กมฺมสมุฏฺฐานา อตุถิ, อนารมฺมณฺตฺตา ปน เต กมฺมสริกฺขกา น โหนฺตฺติ สारมฺมณา อรูปชมฺมาว กมฺมสริกฺขกฺตฺตา “วิปากา”ติ วุตฺตา, พิชฺสริกฺขกํ ผลํ วีย. สาลีพิชฺสุมิณฺหิ วปีเต องฺกูรปฺตฺตาทีสุ นิกฺขนฺเตสุปี “สาลีผลนุ”ติ น วุจฺจติ. ยทา ปน สาลีสีสํ ปกุกํ โหติ ปริณตํ, ตทา พิชฺสริกฺขโก สาลี เอว “สาลีผลนุ”ติ วุจฺจติ. องฺกูรปฺตฺตาทีนิ ปน พิชฺชาตานิ พิชฺโต นินฺพฺตฺตานีติ วุจฺจนฺติ. เอวเมว รูปมฺปิ “กมฺมชนุ”ติ วา “อุปาทินนุ”ติ วา วตฺตุํ วณฺณฺติ.

แม้รูปธรรมทั้งหลาย ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน มีอยู่ เหมือนอย่าง รูปธรรมทั้งหลาย แม้ก็จริง, โดยที่แท้ รูปธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ก็ย่อมไม่เป็นเหมือนกับกรรม เพราะความที่รูปธรรมเหล่านั้นไม่มีอารมณ์ เพราะเหตุนี้ รูปธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ที่มีอารมณ์ ตรัสเรียกว่า "วิปาก" เพราะเป็นเหมือนกับกรรม, เหมือนอย่างผลเหมือนกันกับเมล็ดพันธุ์.

อธิบายว่า ครั้นเมื่อเขาหว่านเมล็ดข้าวสาลีแล้ว แม้ในหนอและใบเป็นต้น ออกแล้ว เขาไม่เรียกว่า "ผลของข้าวสาลี". แต่ ในกาลใด รวงแห่งข้าวสาลี เป็นอันสุกแล้ว น้อมลงแล้ว, ในกาลนั้น ข้าวสาลีเป็นเหมือนกับพืชะนั้นแหละ เขาเรียกว่า "ผลแห่งข้าวสาลี". ส่วน หนอและใบเป็นต้น ที่บังเกิดจากเมล็ดพันธุ์ เขาเรียกว่า เป็นสิ่งที่เกิดจากเมล็ดพันธุ์ ฉันใด. แม้รูปก็ฉันนั้นเหมือนกันนั้นแหละ ย่อมสมควร ที่จะเรียกว่า เกิดแต่กรรม(กัมมชรูป) หรือเรียกว่า รูป ที่กรรมอันค้นหาและทัญญูเข้าถึงได้ โดยการกระทำกรรมให้เป็นอารมณ์ เป็นรูปลูกกรรมยึดโดยความเป็นผล (อุปาทินรูป).

ด้วยประการดังกล่าวมานี้ จึงเห็นได้ว่า คำว่า วิปาก - ความสูงงอม เป็นรูปหีนาม คือศัพท์ที่มีอรรถไม่ตรงกับสภาพที่จริงนั้น, ด้วยว่า วิปาก มีความหมายว่า ความสูงงอม มา

ตามลำดับแห่งสมังคิตาเหล่านั้น , แต่ในอัฐฐสาลินี นี้ ท่านหมายเอา ธรรมที่เกิด จากกรรม มีความสามารถรับอารมณ์ได้เหมือนกับกรรมด้วย จึงเรียกว่า วิปาก อันเป็นมูขยผลของกรรม, ส่วนธรรมที่เกิดจากกรรม แต่รับอารมณ์ไม่ได้ อันไม่เหมือนกับกรรม ไม่เรียกว่า วิปาก เรียกเพียงว่า กัมมชรูป(รูปที่เกิดแต่กรรม) เป็นสามัญญผล,นิสสันตผล.

พึงทราบ สมังคิตา ๕ โดยปัจจัย ๒๔

๑.อายุหนสมังคิตา	}	เป็นสหชาติกัมมะ(เว้นมัคคเจตนา,อภัยากตกัมมะ)
๒.เจตนาสมังคิตา		
๓.กัมมสมังคิตา		เป็นนานากขณิกกัมมปัจจัย(เว้นมัคคเจตนา)
๔.อุปัฏฐานสมังคิตา		เป็นอารัมมณปัจจัย ที่เรียกว่ากรรมนิमितเป็นต้น
๕.วิปากสมังคิตา		เป็นวิปากปัจจัย

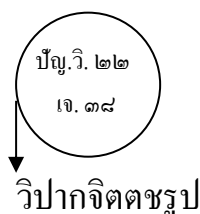
- เป็นปัจจัยในขณะที่ทั้ง ๓ ตามสมควร

แบ่งออกเป็น ๓ ตอน คือ

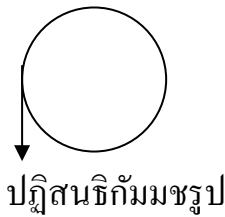
๑. วิปากจิต ๓๖ เจ. ๓๘ ในขณะทั้ง ๓ ↔ เจ. ๓๘ วิ.จิต ๓๖ ที่เกิดพร้อมกัน

๒. ปัญจโวการวิปากจิต ๒๒ เจ. ๓๘ ในปวัตติกาลและอุปปาตักขณจิต (เว้นทวิ. ๑๐ อรูปวิปาก ๔ ปฏิสนธิจิต ๑๕ และจุติจิตของพระอรหันต์) → วิปากจิตตชรูป ๑๓ (เว้นวิญญัตติรูป ๒)

๓. ปัจจโวการปฏิสนธิจิต ๑๕ เจ. ๓๕ ในอุปปาทักษณจิต → ปฏิ.กัม. ๒๐

๑๔. สัมปยุตตปัจจัย ปัจจยุปบัน ปวัตติปฏิสนธิจิต ๘๘- ๑๒๑ เจตสิก ๕๒ ที่
ประกอบกันและกัน

- เอกวตฺตูกเอการมฺมณเฏอุปฺปาเทกนิโรธสงฺขาเตน สมฺปยุตฺตภาเวน อุปฺการกา
อรฺุปรชฺมา สมฺปยุตฺตปจฺจโย. ยถาห :- "จตฺตารอ ขนฺธา อรุปีโน อณฺณมณฺณฺญ
สมฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย". (ปัจจยฺทุเทสวณฺณนา หน้า ๔๐๓)

อรฺุปรชฺรรมท้งหลาย ที่อุปฺการะ โดยภาวะที่ประกอบกันโดยประการต่างๆด้วยดี
กล่าวคือ มีวตฺตูกเดียวกัน มีอารมณฺ์เดียวกัน เกิดพร้อมกัน และดับพร้อมกัน (ประคฺจ
ว่า โดยการเข้าถึงความเป็นชรรมอันเดียวกัน – เอกัภาวูปคฺเมน) ชื่อว่า
สัมปยุตตปัจจัย. ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในปฏฺฐานนิตฺเทศว่า “อรฺุปรชฺนํ ๔ เป็นปัจจัย
แก่กันและกัน ด้วยสัมปยุตตปัจจัย”ดังนี้.

ปรมตฺตโต ภินฺนาปี เอกัภาวคฺตา วีย เฏอุปฺปาทาทีภาวสงฺขาตสมฺปโยคลกฺขณฺณ
อุปฺการกา นามชฺรมาว สมฺปยุตฺตปจฺจโย. (วิภาวีนัฎีกา ป. ๘ ข้อ ๑๔ หน้า ๓๑๔)

นามชรรมท้งหลายเท่านั้น ที่แม้แตกต่างกัน โดยปรมตฺถ์ เป็นผู้อุปฺการะ
โดยลักษณะที่ประกอบกันประการต่างๆด้วยดี กล่าวคือ มีความเกิดขึ้นพร้อมกันเป็นต้น
ประคฺจว่า ถึงความเป็นชรรมอันเดียวกัน ชื่อว่า สัมปยุตตปัจจัย.

สมฺ(ตฺ) ปกาเรหิ(ป) ยุตฺตตาย เอกัภาวูปคฺเมน วีย อุปฺการกตา สมฺปยุตฺตปจฺจยตา.
(มุฎฎีกา หน้า ๑๕๕)

ความเป็นชรรมอุปฺการะ ประคฺจว่า โดยการเข้าถึงความเป็นชรรมอันเดียวกัน
เพราะความเป็นชรรมประกอบกัน(คือเจือปนกัน, สํสฺฐิตตาย) โดยประการท้งหลาย
(คือ เอกวตฺตูกตาทีปฺปกาเรหิ) โดยสมฺมาเสมอ (คือไม่ใช่ปราศจากความสมฺมาเสมอ).

มหาฐีกา

สมํ อวิสมํ สมฺมา สห วา(สํ) ปกาเรหิ(ป) ยุคฺตตาย เอภิกฺภาวูปคฺเมน วิย อุปการกฺตา สมฺปยุคฺตปจฺจยตา. กา ปน สา ปกาเรหิ ยุคฺตตาคิ อหา "เอภวตฺตูกฺกเอการมฺมณฺเฏอุปฺปาเทก- นิโรธสงฺขาเตนา"ติ. ตตฺถ ย เอภวตฺตูกา, เต สมฺปยุคฺตตาคิ เอคฺตเก วุจฺจมาเน อวินิพฺโปกฺโรเปสุ เอกํ มหาภูตํ เสสมมหาภูตูปาทารูปานํ นิสฺสยปจฺจโย โหติ, เตน ตานิ เอภวตฺตูกานิ, จกฺขาทินิสฺสยภูตานิ วา ภูตานิ เอกํ วตฺตฺว เอเตสุ นิสฺสิตฺตฺนติ เอภวตฺตูกานิติก ปเปเนตฺตสฺส เตสํ สมฺปยุคฺตตูปตฺติ สียาติ ตฺนนิวารณคฺคณฺเฏ เอการมฺมณคฺคหณฺ. ๗เป๗ อารูปเป ปน วตฺตฺวเวย นตฺถิติ กุโตะ เอภวตฺตูกคฺคหณฺสฺส อวสโร.

(มหาฐีกา ข้อ ๖๑๒)

ความเป็นธรรมอุปการะ ประคองว่า โดยการเข้าถึงความเป็นธรรมอันเดียวกัน เพราะความเป็นธรรมประกอบกัน(คือเจือปนกัน, สัมผัสตาย) โดยประการทั้งหลาย (คือ เอภวตฺตูกตาทิปกาเรหิ) โดยสมํเสมอ คือไม่ใช่ปราศจากความสมํเสมอ, โดยชอบ หรือ โดยพร้อมกัน ชื่อว่า ความเป็นสัมปยุตตปัจจย.

ก็ ความเป็นธรรมประกอบกัน โดยประการทั้งหลายนั้น เป็นอย่างไร เพราะเหตุ นั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวแล้วว่า “กล่าวคือ มีวัตถุเดียวกัน มีอารมณ์เดียวกัน เกิดพร้อมกัน และ ดับพร้อมกัน” ดังนี้

ในคำเหล่านั้น เมื่อกล่าวอยู่ เพียงเท่านั้นว่า "ธรรมทั้งหลายเหล่าใด มีวัตถุเดียวกัน, ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น เป็นสัมปยุตต์" ดังนี้ ในบรรดาอวินิพฺโปกฺโรเปสุ ทั้งหลาย มหาภูตรูปหนึ่ง ย่อมเป็นนิสฺสยปัจจย แก่มหาภูตรูปที่เหลือและอุปาทารูปทั้งหลาย, เพราะเหตุ นั้น มหาภูตรูปที่เหลือและอุปาทารูปทั้งหลายเหล่านั้น ก็มีวัตถุเดียวกัน (ความว่า มหาภูตหนึ่งอันเป็นวัตถุที่ตั้งอาศัยของรูปที่เกิดในกลาปเดียวกัน),

อีกอย่างหนึ่ง ภูตรูปทั้งหลาย ที่เป็นนิสฺสยแก่จักขุวัตถุเป็นต้น อันเป็นวัตถุหนึ่ง ที่เป็นผู้อาศัย ในภูตรูปทั้งหลายเหล่านี้ เพราะเหตุ นั้น เมื่อกำหนดว่า มีวัตถุเดียวกัน การถึงความเป็นสัมปยุตต์ ก็พึงมี แก่ภูตรูปทั้งหลายเหล่านั้น เพราะเหตุ นั้น การถือเอา ศัพท์ว่า เอการมฺมณ เพื่อห้ามการกำหนดอย่างนั้น.

แม้เป็นอย่างนี้ว่า "ธรรมทั้งหลายเหล่าใด เป็นเอกวัตถุกะ และเอการมฺมณะ, ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น เป็นสัมปยุตต์" ดังนี้ ความเป็นสัมปยุตต์ ก็พึงสำเร็จ แก่ธรรมทั้งหลายมีสัมปฏิจฺจนะและสันติระณะเป็นต้น ที่ใกล้กับจฺจติ เพราะเหตุ นั้น จึงถือเอาศัพท์ว่า เอภวตฺตูกะ.

ในการพิจารณาว่า "ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ เป็นเอกวัตตฤเอการัมมณกุปปาทา, ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น เป็นสัมปยุตต์ เพราะเหตุนี้ ก็ แม้ธรรมทั้งหลายที่มีนานานิโรธะ ย่อมเป็นธรรมมีลักษณะ ๓ อย่าง อย่างนี้ หรือ ? หรือว่า ธรรมทั้งหลายที่มีเอกนิโรธะเท่านั้นเล่า ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เอกนิโรธา" ดังนี้ เพื่อแสดงว่า ธรรมทั้งหลาย ที่มีเอกนิโรธะเท่านั้น ย่อมเป็นธรรมมีลักษณะ ๓ อย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ว่าโดยปฏิโลม เมื่อกกล่าวว่า "ธรรมทั้งหลายที่มีเอกนิโรธะ เป็นสัมปยุตต์" ดังนี้ ความเป็นสัมปยุตต์ ก็พึงสำเร็จ แก่รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลายที่กำลังดับ ในขณะเดียวกัน เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เอกุปปาทา".

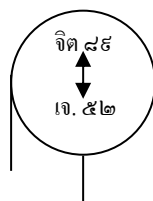
แม้เป็นอย่างนี้(คือมีลักษณะ๒) ความเป็นเอกุปปาเทกนิโรธะ ของอวินิพโกครูปทั้งหลาย ก็มีอยู่ เพราะเหตุนี้ ความเป็นสัมปยุตต์ ก็พึงสำเร็จ แม้แก่อวินิพโกครูปทั้งหลายเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ เพื่อห้ามอวินิพโกครูปเหล่านั้น จึงถือเอาศัพท์ว่า เอการัมมณะ.

ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ เป็นธรรมมีอารมณ์เดียวกัน เป็นธรรมที่เกิดพร้อมกันและดับพร้อมกัน, ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า เป็นสัมปยุตต์ เพราะเหตุนี้ จึงถือเอาศัพท์ว่า เอกวัตตฤกะ เพื่อแสดงว่า ถิ่นนี้ ย่อมได้ ในธรรมทั้งหลายที่มีเอกวัตตฤกะเท่านั้น, ไม่ได้ในธรรมทั้งหลายที่มีนานาวัตตฤ.

อนึ่ง การถือเอาศัพท์ว่า เอกวัตตฤกะ นั้น โดยเพ็งเล็งถึงปัญจโวการภพว่า "ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ เป็นธรรมมีเอกวัตตฤเอการัมมณกุปปาเทกนิโรธา, ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น เป็นสัมปยุตต์". ส่วน ในภพที่ไม่มีรูป วัตตฤนั้นแหละ ไม่มี เพราะเหตุนี้ โอกาส ของการถือเอาศัพท์ว่า เอกวัตตฤกะ จะมีมาแต่ไหน.

อุทาหรณ์

๑.จิต ๘๘ เจ.๕๒ ในขณะทั้ง ๓ ↔ เจตสิก ๕๒ จิต ๘๘ ที่สัมปยุตต์กัน

๑๕.สหชาติวิปยุตตปัจจัย

ปัจจัย จิต ๗๕ - ๑๐๗ เจตสิก ๕๒ (เว้นทวิ ๑๐ อรูปวิบาก ๔ จุดิจิตของ พระ
อรหันต์) ปัญจโวการปฏิสนธินามจันทร์ ๔ กับปฏิสนธิหทยวัตถุ

ปัจจัยอุปบัน จิตตชรูป ๑๗ ปฏิสนธิกัมมชรูป ๑๘ (เว้นหทยวัตถุ)
ปัญจโวการปฏิสนธินามจันทร์ ๔ กับปฏิสนธิหทยวัตถุ

- เอกวตถุกาธิกาพานุปกเมณ อุปการกา รูปิโน ชมฺมา อรูปิโน ชมฺมานํ, อรูปิโนปิ รูปิโน
วิปยุตตปัจจัยโย.

รูปธรรมทั้งหลาย เป็นวิปยุตตปัจจัย ที่อุปการะ แก่รูปธรรมทั้งหลาย
ด้วยอำนาจสหชาติและปุเรชาติวิปยุตตปัจจัย , แม้รูปธรรมทั้งหลาย
ก็เป็นวิปยุตตปัจจัย ที่อุปการะ แก่รูปธรรมทั้งหลาย ด้วยอำนาจสหชาติและ
ปัจฉิมชาติวิปยุตตปัจจัย โดยการไม่เข้าถึงความเป็นธรรมมีวัตถุเดียวกันเป็นต้น.
(คือเป็นการอุปการะ โดยการเข้าถึงความแยกจากกัน เพราะเป็นความไม่เจือปนกัน)

วิปยุตต์ ๒ อย่าง วิสัฏฐวิปยุตต์ ได้แก่ วิปยุตตปัจจัย
อภาววิปยุตต์ มี ทิฏฐิคติวิปยุตต์เป็นต้น.

๑.วิสัฏฐวิปยุตต(วิปยุตต์คือความไม่เจือปนกัน)

อณฺณมณฺณํ สมฺพนฺชตฺยา ยุตฺตานมฺปิ สมานานํ วิปยุตฺตภาเวณ วิสัฏฺฐตฺยา
นानตฺตูปคเมณ อุปการกตา วิปยุตฺตปัจจัยตา. (มหาฎีกา)

ความเป็นธรรมที่อุปการะ โดยการเข้าถึงความแตกต่างกัน(รูปกับนาม) โดยภาวะที่
วิปยุตต์ เพราะเป็นความไม่เจือปนกัน แห่งรูปและอรูปธรรมทั้งหลายแม้ประกอบ
เสมอกัน โดยภาวะที่สัมพันธ์ ซึ่งกันและกัน ชื่อว่า ความเป็นวิปยุตตปัจจัย.

๒.อภาววิปยุตต์(วิปยุตต์คือความไม่มี)

ตถา ญาณวิปยุตต์. (วิ.ม.๔๕๒)

กุสลวิญญาณที่เป็นญาณวิปยุตต์ ก็โดยประการอย่างญาณสัมปยุตต์นั้น
คือ สหระคตกับโสมนัส เป็นอสังขารและสังขาร

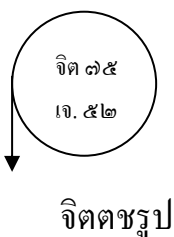
มหาฎีกา

ญาณเนน วิปยุตต์ วิรหิตนฺติ ญาณวิปยุตต์. วิปโยโคติ เจตฺต ญาณสฺส อภาโว
อปฺปวตฺติเยวาทิ ทฎฐพฺพ. (มหาฎีกา ข้อ ๔๕๒)

ชื่อว่า ญาณวิปยุตต์ เพราะอรรถว่า ไม่ประกอบ คือเว้นจากญาณ. และ
 พึงทราบว่ ชื่อว่า ไม่ประกอบ ในญาณวิปยุตต์นี้ ได้แก่ ความไม่มี คือ
 ความไม่เป็นไป แห่งญาณนั้นเทียว.

แบ่งออกเป็น ๔ ตอน คือ

๑. จิต ๗๕ เจ. ๕๒ (เว้นทวิ.๑๐ อรูปวิบาก ๔ ปฏิสนธิจิต ๑๕ และจุติจิตของ
 พระอรหันต์) ในอุปาทกขณจิต ในปัญจโวการภูมิ → จิตตชรูป ๑๗

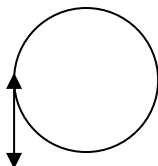
๒. ปัญจโวการปฏิสนธิจิต ๑๕ เจ. ๓๕ ในอุปาทกขณจิต

→ ปฏิสนธิกัมมชรูป ๑๕ (เว้นหทยวัตถุ) ในอุปาทกขณรูป

ปฏิสนธิกัมมชรูป ๑๕ (เว้นหทยะ โดยยกไปแสดงในข้อ ๓)

๓. ปัญจโวการปฏิสนธิจิต ๑๕ เจ. ๓๕ ในอุปาทกขณจิต ↔ ปฏิ.หทยะ

ปฏิสนธิหทยวัตถุ

๔. ปฏิสนธิหทยวัตถุ ในอุปาทกขณรูป ↔ ปัญจโวการปฏิสนธิจิต ๑๕
 เจ. ๓๕ ในอุปาทกขณจิต

ปฏิสนธิหทยวัตถุ

๒. อารัมมณชาติ ๘ ปัจจัย

๑๖. อารัมมณปัจจัย

ปัจจัย อารมณ ๖ คือจิต ๘๕ - ๑๒๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ นิพพาน บัญญัติ

ปัจจัยอุปบัน จิต ๘๕ - ๑๒๑ เจตสิก ๕๒

- อารมมณภาวณ อุปการโก ชมฺโอม อารมมณปัจจโย.

ธรรม ที่อุปการะ โดยภาวะที่ถูกยึดหน่วงของจิตและเจตสิก ชื่อว่า อารัมมณปัจจัย.
(เหมือนอย่าง คนผู้อ่อนแอ จำต้องยึดหน่วงไม้เท้าหรือเชือก จึงลุกขึ้นและยืนได้).

คาถาแสดงจิตที่รับอารมณ

ปญจวิส ปรีตุมฺหิ	ฉ จิตฺตานิ มหคฺคเต
เอกวิสตี โวหารเ	อญฺฐุ นิพฺพานโศจเร.
วิสานุตฺตรมฺตุมฺหิ	อคฺคมคฺคผลฺลชฺฌิต
ปญจ สพฺพตฺถ ฉจฺเจติ	สตฺตธา ตตฺถ สจฺจโก.

(อภิ.ส.ป.๓ ข้อ ๖๓ หน้า ๑๕)

ในอภิมพนสังคหะนั้น การสงเคราะห์ มีโดย ๗ ประการ คือ

๑. จิต ๒๕ คือ ทวิ.๑๐ มโนธาตุ ๓ สันตี. ๓ มหาวิ. ๘ หสิ. ๑ เกิดขึ้น ในอารมณ ๖ ตามสมการ ที่เป็นปริตตะ เท่านั้น

จิต ๖ คือ วิญญา. ๓ เนว. ๓ เกิดขึ้นในธรรมารมณ ที่เป็นมหัคคตะ เท่านั้น

จิต ๒๑ คือ รูปา. ๑๕ (เว้นอภิญ. ๒) อากา. ๓ อากิญ. ๓ เกิดขึ้นในธรรมารมณ ที่เป็นบัญญัติ เท่านั้น

จิต ๘ หรือ ๔๐ คือ โลกุตตรจิต ๘ - ๔๐ เกิดขึ้นในธรรมารมณที่เป็นนิพพาน เท่านั้น

๒. จิต ๒๐ คือ อกุ. ๑๒ มหากุ.วิป. ๔ มหากิ.วิป. ๔ เกิดขึ้นในอารมณ ทั้ง ๖ ที่เป็น กามะ มหัคคตะ และบัญญัติ (เว้นโลกุตตรธรรม ๕)

จิต ๕ คือ มหากุ.สัม. ๔ กุ.อภิญ. ๑ เกิดขึ้นในอารมณ ๖ ตามสมการ ที่เป็นกามะ มหัคคตะ โลกุตตระ และบัญญัติ (เว้นอรหัตตมรรค อรหัตตผล)

จิต ๖ คือ มหากิ.สัม. ๔ กิ.อภิญ. ๑ มโนทวาราวชชนะ ๑ เกิดขึ้นในอารมณ ๖ ตามสมการ ที่เป็น กามะ มหัคคตุ โลกุตตระ และบัญญัติ โดยไม่มีเหลือ.

มหาคษ์ นามเต จิตต์. อิมสุส อนารมมณ นาม นตุถิ. "อสพพญญตญานณ
สพพญญตญานณคคิกั นาม กตมณ"ติ ? วุตเต "อิทนุ"ติ วตตพพ.

(อฏฐสาลินี ข้อ ๕๗๔ หน้า ๓๕๓)

มโนทวาราวชชนจิตนี้ ชื่อว่า มหาคชจิต(จิตที่เหมือนช้างใหญ่).ชื่อว่า ธรรมที่ไม่
เป็นอารมณ์ของจิตนี้ไม่มี.ในเมื่อถามว่า จิตอะไร ชื่อว่า มีคติเหมือนเป็นสัพพัญญุตญาณ ?
ควรตอบว่า "จิตนี้"ดังนี้.

ปุถุชโน น ชานาติ	โสตาปนุสสุ มานถั
โสตาปนุโน น ชานาติ	สกทาคามิสสุ มานถั.
สกทาคามี น ชานาติ	อนาคามิสสุ มานถั
อนาคามี น ชานาติ	อรหุตสุส มานถั.
เหตุฐิมุ เหตุฐิมุ เนว	ชานาติ อุปรุปริ
อุปรุปริ ชานาติ	เหตุฐิมสุส จ มานถั.

(อภิธมมวาทาร ป.๖ อารมมณวิภาคนิทุเทศ ข้อ ๓๓๖ - ๓๓๘)

ปุถุชน ย่อมไม่รู้โลกุตตรจิตของโสตาบัน โสตาบัน ย่อมไม่รู้จิตของสกทาคามี
สกทาคามี ย่อมไม่รู้จิตของอนาคามี อนาคามีย่อมไม่รู้จิตของอรหันต์
บุคคลชั้นต่ำๆย่อมไม่รู้โลกุตตรจิตของบุคคลชั้นสูงๆแน่นอน
บุคคลชั้นสูงๆ ย่อมรู้โลกุตตรจิต ของบุคคลชั้นต่ำๆ.

อุทาหรณ์

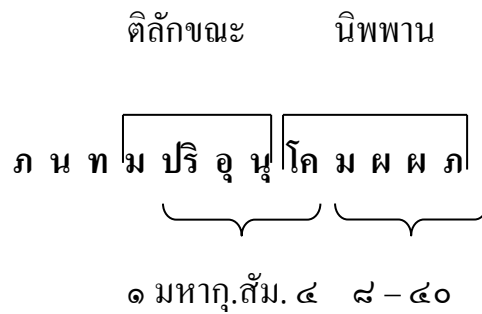
๑.จักขุทวารวิถี

ปัจจุบันรูปารมณ ทั้ง ๓ ชนิด มีคติอิฏฐะ เป็นต้น

ภ	ที	น	ท	ป	จ	ถ	ณ	ว	ช	ช	ช	ช	ช	ช	ช	ช	ต	ต	ภ	
				๑	๒	๒	๓	๑	๒๕						๑๑					

- ปัจจุบันรูปารมณ → อาวัชชนะเป็นอาทิ อันมิ ตทา. เป็นปริ โยसान

๒.อัปนาวิธี

- ตีลักขณะ → อาวัชชนะ และปริ. อุ. นุ.
- นิพพาน → โค. มัคคจิต และผล

๑๗.อาร์มมณาธิปติปัจจย ๑๘.อาร์มมณูปนิสสยปัจจย

- เชฏฐกกุญเฐน อุปการโก ฌมโม อธิปติปัจจโย. (เหมือน สห.ธิ.)
- พลวการณภาเวน อุปการโก ฌมโม อุปนิสสยปัจจโย. (โดยนิสสยาการ)
 ธรรมที่อุปการะ โดยภาวะที่เป็นเหตุมีกำลัง(ส่วน ๆ - เถวล) ชื่อว่า อุปนิสสยปัจจย.

เสชฺ ติปากํ ติกรियํ	จตุรูปญจ เสชินโน
ติปุลญญํ กามปุลญญุตต	เสชฺสูตาธิปตี ภเว
อุตฺตโร ธียฺยุตฺตกุญฺเฐนุ	นิพฺพานํ อุตฺตรุตต ตู.

(ปฏิฐานสารวิภาณี)

โลกมุลจิต ๘ กามวิบากจิต ๒๒ (เว้นทุกขสหคตกายวิญญาณ) มหัคคตวิบากจิต ๕ กิริยาจิต ๒๐ เจ. ๔๔ ที่ประกอบ, สภาวะ, ปรักปโป อัญจตุชนิปผันนรูป ๑๘ มีสภาวะที่น่าฝึกใฝ่หนักแน่นอย่างยิ่ง เป็นปัจจยแก่ โลกมุลจิต ๘ เจ. ๒๒ เป็นผู้ฝึกใฝ่หนักแน่นอย่างยิ่ง.

กามกุสลจิต ๘ มหัคคตกุสลจิต ๕ เจ. ๓๘ มีสภาวะที่น่าฝึกใฝ่หนักแน่นอย่างยิ่ง เป็นปัจจยแก่ โลกมุลจิต ๘ มหากุสลจิต ๘ เจ. ๔๒ เป็นผู้ฝึกใฝ่หนักแน่นอย่างยิ่ง

โลกุตตรจิต ๘ - ๔๐ เจ. ๓๖ เฉพาะของตน ๆ เป็นปัจจยแก่ มหากุสล มหากริยาญาณสัมปยุตตจิต ๘ เจ. ๓๓ (เว้นวิรตี ๓ อัปมัญญา ๒)

นิพพาน เป็นปัจจยแก่ มหากุสล มหากริยาญาณสัมปยุตตจิต ๘ โลกุตตรจิต ๘ - ๔๐ เจ. ๓๖ (เว้นอัปมัญญา ๒)

กสิณปลยฺหุตฺติยา อารมฺมณฺุปนฺนิตฺสยตาภาวโถ เอกจฺจาย ปลยฺหุตฺติยา สทฺธิ สทฺโपो
 ฌมฺโอม อารมฺมณฺุปนฺนิตฺสโยติ อยมเตตฺถ สจฺเจโป. (มหาฎีกา)

ในอุปนิสสยปัจฉิมนี้ มีสังเขปนี้ว่า ธรรมทั้งปวง พร้อมกับด้วยบัญญัติบางอย่าง
 เป็นอารัมมณฺุปนฺนิตฺสย เพราะภาวะคือความที่กสิณบัญญัติเป็นอารัมมณฺุปนฺนิตฺสย

ตตฺถ ยํ อารมฺมณฺํ คุรุ กตฺวา จิตฺตเจตฺติกา อุปฺปชฺชติ, ตํ นิยมโถ เตสุ อารมฺมณฺุ
 พลวอารมฺมณฺํ โหติ. อิติ คุรุกาตพฺพมตฺตญฺเฐน อารมฺมณฺาธิปฺติ, พลวการณฺญฺเฐน
 อารมฺมณฺุปนฺนิตฺสโยติ อยมเตตฺถ นานตฺถ เวทิตพฺพ.

(ปฏฺฐาน อฏฺฐกฺกา หน้า ๓๕๕)

ในบรรดาอารมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น จิตเจตสิกทั้งหลาย กระทำซึ่งอารมณ์ใด
 ให้หนักแน่น กำลังเกิดขึ้น, อารมณ์นั้นย่อมเป็นอารมณ์ที่มีกำลัง ในบรรดาอารมณ์ทั้งหลาย
 เหล่านั้น โดยนิยม. ด้วยประการนี้ พึงทราบ ความแตกต่างกัน แห่งปัจจัยทั้ง ๒ เหล่านี้ อย่าง
 นี้ว่า อารัมมณฺาธิปฺติ ย่อมมี ด้วยอรรถว่าเป็นเพียงอารมณ์ ที่พึงถูกทำให้หนักแน่น,
 อารัมมณฺุปนฺนิตฺสย ย่อมมี ด้วยอรรถว่าเป็นเหตุที่มีกำลัง.

อุทาหรณ์

๑. จักขุทวารวิถิ

ปัจจุบันจตุรรูปารมณฺ์ สภาวะอิฏฐะทั้ง ๒ มีสภาวะที่น่าฝึกฝืนหนักแน่นอย่างยิ่ง

ภ | ตี น ท | ป จัก ตํ ณ โว ช ช ช ช ช ช ช ช ต | ภ

๑ ๑ ๑ ๒ ๑ โลกจิต ๘ เจ. ๒๒ ๑๐

- ปัจจุบันจตุรรูปารมณฺ์ สภาวะอิฏฐะทั้ง ๒ มีสภาวะที่น่าฝึกฝืนหนักแน่นอย่างยิ่ง
 —> โลกมุลจิต ๘ เจ. ๒๒ ที่เป็นผู้ฝึกฝืนหนักแน่น
- ปัจจุบันจตุรรูปารมณฺ์ สภาวะอิฏฐะทั้ง ๒ มีสภาวะที่น่าฝึกฝืนหนักแน่นอย่างยิ่ง
 เป็นอารัมมณฺ์ปัจจัย แก่อวัชชนะ ถึงตทารัมมณฺะ (เวิน โลกชวณะ)

๒. ปัจจัยเวกขณญาณ ของพระโศดาบันบุคคล

พิจารณา โส.ม,ผ,นิพ,กิเลสที่ละ,กิเลสที่เหลือ

ภ น ท | ม ช ช ช ช ช ช | ภ

๑ มหาภ.๘ เจ. ๓๓

- โศดาปัตติมคคจิต – ผลจิต – เจ. ๓๖ – นิพพาน เป็นอรัสมณชาติปัจจัย และอรัสมณปัจจัย แก่มหากุศลญาณสัม. ๔ เจ. ๓๓ (เว้นวิรตี ๓ อป. ๒)
- โศดาปัตติมคคจิต – ผลจิต – เจ. ๓๖ – นิพพาน – กิเลสที่ละ – กิเลสที่เหลือ เป็นอรัสมณปัจจัย แก่มโนทวาราวชชนจิต เจ.๑๑
- กิเลสที่ละ – กิเลสที่เหลือ เป็นอรัสมณปัจจัย แก่มหากุศลจิต ๘ เจ. ๓๓(เว้นวิรตี ๓ อป. ๒)

๑๙. วัตถารัสมณปุเรชาตนิสสยปัจจัย ๒๐. วัตถารัสมณปุเรชาตวิปยุตตปัจจัย

ปัจจัย จิตีปัตตะมรณาสันนททยัตถุ ที่เกิดพร้อมกันกับอุปาทกขณะของจิต ขณะที่ ๑๗ ที่นับถอยหลังตั้งแต่จุดจิตขึ้นไป

ปัจจัยยุปัน มรณาสันนจิต ๔๓ ดวง คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ กามชวณจิต ๒๕ ตทารัสมณจิต ๑๑ อิทธิวิธอภิญญาจิต ๒ (โบราณจารย์)

- อธิภูฐานากาเรน นิสสยาการณ จ อุปการโก ธมฺโม นิสสยปจฺจโย. (เหมือน สห. นิส.) ธรรมที่อุปการะ โดยอาการเป็นที่ตั้งมั่น(ได้แก่อาชารากาเรน – โดยอาการเป็นที่รองรับ) และโดยอาการเป็นที่อาศัย ชื่อว่า นิสสยปัจจัย.

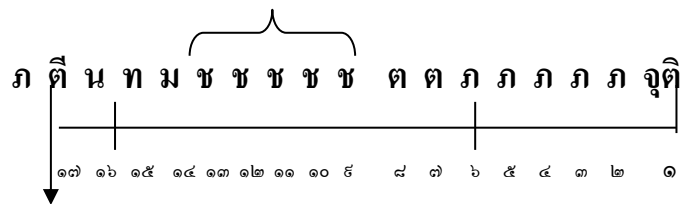
เหมือนอย่างแผ่นดินเป็นต้น เป็นที่ตั้งมั่นของต้นไม้เป็นต้น(อธิภูฐานากาเรน) และแผ่นผ้าเป็นต้น เป็นที่อาศัย(นิสสยาการณ) ของจิตรกรรม เป็นต้น ฉะนั้น.

*** ในนิสสยปัจจัยเช่นนี้ หมายถึงทั้ง อธิภูฐานากาเรน ในขณะที่เป็นวัตถุ และ หมายถึง นิสสยาการณ ในขณะที่เป็นอรัสมณะ.

- เอกวตฺตฤกาทีภาวานุปลคเมน อุปการกา รูปีโน ชมฺมา อรูปีโน ชมฺมานํ, อรูปีโนปิ รูปีโน วิปฺยุตฺตปจฺจโย. (เหมือน สห. วิป.)

อุทาหรณ์ ในมรณสัณนกาล เท่านั้น

๑ กามช. ๒๕ เจ. ๔๔ ๑๑

มรณสัณนททยวัตถุ ที่เกิดพร้อมกันกับอุปาทกขณจิตที่ ๑๗ อติอิฏฐะเป็นต้น

- จิตปีตมรณสัณนททยวัตถุ → อาวัชชนะ ๑ ชวณะ ๕ ตทา. ๒ ขณจิต

๒๑.อารัมมณปุเรชาตปัจจย ๒๒.อารัมมณปุเรชาตัตติปัจจย

๒๓.อารัมมณปุเรชาตอวิกตปัจจย

ปัจจย รูปอารมณ ๖ คือ จิตปีตปัจจยบันนิปผันนรูป ๑๘

ปัจจยูปัน กามจิต ๕๔ อภิญญาจิต ๒ เจตสิก ๕๐ (เว้นอัปมัฌญา) แน่นอนและ
ไม่แน่นอน

- ปฐมตรํ อุปฺปชฺชิตฺวา วตฺตมานภาเวน อุปการโก ชมฺโม ปุเรชาตปจฺจโย.
กรรมที่อุปการะ โดยภาวะที่เกิดก่อนกว่าปัจจยูปันนกรรม ยังเป็นไปอยู่ ชื่อว่า
ปุเรชาตปัจจย.(ทั้งอา.ปุ. และวัตถุ.ปุ.)
- ปจฺจุปปฺนฺนลฺกฺขเณน อตฺถิภาเวน ตาทิสฺสุเสว ชมฺมสุส อุปฺตฺถมฺมกตฺเตน อุป
การโก ชมฺโม อตฺถิปจฺจโย. (เหมือน สห.อตฺถิ)
- อตฺถิปจฺจยชฺมฺมาเอว อวิกตภาเวน อุปการกตฺตา อวิกตปจฺจโย.
(เหมือน สห.อวิกต)

- พลวการณภาเวน อุปการโก ฆมโฆ อุปนิสฺสยปจฺจโย. (เหมือน อา.ณ.)
- อตฺตโน อนนฺตรํ อุปฺปชฺชมานานํ อรูปชฺชมานํ ปวตฺติโอกาสทานน อุปการกา
สมนฺนตรนิริทฺธา อรูปชฺชมา นคฺธิปจฺจโย.
อรูปธรรมทั้งหลาย ที่ดับไปแล้วโดยไม่มีสิ่งคั่นอยู่ด้วยดี ที่อุปการะ โดยการให้
โอกาสเพื่อความเป็นไป แก่อรูปธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้น ในลำดับของตน
ชื่อว่า นคฺธิปจฺจย.
- เต เอว วิคตภาเวน อุปการกตฺตา วิคตปจฺจโย.
องค์ธรรมของนคฺธิปจฺจยทั้งหลายเหล่านั้น นั่นแหละ ชื่อว่า วิคตปจฺจย
เพราะอุปการะ โดยภาวะที่ปราศจากไป.

ตตฺถ ปุริมปจฺจิมานํ นิโรธูปาทนุตรภาวโต นรินฺตรูปาทนสมตฺตตา
อนนฺตรปจฺจยภาโว. (มหาฎีกา ข้อ ๕๕๘)

ในปัจจุบัน ๒ อย่างเหล่านั้น ความเป็นธรรมสามารถที่ทำให้จิตขณะหลังให้เกิดขึ้น
โดยความเป็นธรรมไม่มีสิ่งคั่นอยู่ เพราะความไม่มีสิ่งคั่นอยู่ แห่งการดับของธรรมที่เกิด
ก่อน และความไม่มีสิ่งคั่นอยู่แห่งการเกิดขึ้นของธรรมที่เกิดภายหลัง ชื่อว่า
ความเป็นอนันตรปจฺจย.

รูปกลาปานํ วีย สณฺฐานภาวโต, ปจฺจยปจฺจยูปฺปนฺนานํ สหาวภูฏฺฐานภาวโต จ
“อิทฺมิโต เหนฏฺฐา, อุทฺธํ, ติริยนุ”ติ วิภาคาภาวา อตฺตนา เอกตฺตมิว อุปเนตฺวา สุกฺกุ
อนนฺตรภาเวน อุปฺปาทนสมตฺตตา สมนฺนตรปจฺจยตา. (มหาฎีกา ข้อ ๕๕๘)

ความเป็นธรรมสามารถที่ทำให้จิตขณะหลังให้เกิดขึ้น โดยความเป็นธรรมไม่มีสิ่งคั่น
อยู่ด้วยดี (สุกฺกุ) โดยการน้อมนำจิตขณะหลังเข้าไป ประหนึ่งว่า จะสู่ความเป็นธรรมอัน
เดียวกัน กับตน(อุปมาเหมือนคัง กองไฟที่เหมือนกันว่า เป็นอันเดียวกัน) เพราะไม่มี
การแยกส่วนกันได้ว่า “จิตนี้ เป็นข้างล่าง แต่จิตนี้, เป็นข้างบน แต่จิตนี้, เป็นส่วนขวาง
แต่จิตนี้” เพราะไม่มีรูปร่างสัณฐาน เหมือนอย่าง กับรูปกลาป(ที่มีปริจเฉทรูปคั่นอยู่
จึงกำหนดได้ว่า กลาปนี้ เป็นข้างล่าง แต่กลาปนี้ เป็นต้นได้) และเพราะไม่มีความตั้งลง
พร้อมกันของปจฺจยและปจฺจยูปฺปนฺนธรรม(คือเกิดพร้อมกันไม่ได้แน่นอน) ชื่อว่า
ความเป็นสมนันตรปจฺจย.

เอว สนุเตปิ อตุตโน อตุตโน อนนุตรํ อนุรูปสุส จิตฺตูปปาตสุส ปวตฺตณสมตฺตตาย
อนนุตรตา ปุริมจิตฺตสุส จ ปจฺฉิมจิตฺตูปปาตเน พลวตาย อนนุตรูปนิสฺสยตา เวทิตฺตพฺพา.
ยถา หิ เหตุปจฺจยาทีสุ กณฺจิจิ ฆมฺมํ วินาปี จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ, น เอวํ อนนุตรจิตฺตํ วินา
จิตฺตสุส อุปฺปตฺติ นาม อตุลฺลิจิ, ตสฺมา พลวปจฺจโย โหติ. อิติ อตุตโน อตุตโน อนนุตรํ
อนุรูปจิตฺตูปปาตวเสน อนนุตรปจฺจโย พลวการณวเสน อนนุตรูปนิสฺสโยติ เอวเมเตลฺลํ
นानตฺตํ เวทิตฺตพฺพํ.

(ปฏฺฐานอฏฺฐกถา หน้า ๓๕๕)

แม้ครั้งเมื่อเป็นอย่างนี้คือ ความต่างกันไปในทิเทศมีอยู่ ก็ถึงความเป็นธรรมเดียวกัน
โดยอรรถ, ชื่อว่า ความเป็นอนันตระ เพราะความเป็นธรรมสามารถให้จิตตูปบาท
ที่เหมาะสมกัน โดยกิจมีทัสสนกิจเป็นต้น เกิดขึ้น ในลำดับของตน ๆ, และชื่อว่า ความเป็น
อนันตรูปนิสสยะ เพราะความที่จิตขณะก่อน เป็นพลวการณะ(มิใช่พลวกรรม)
ในอันให้จิตขณะหลังเกิดขึ้น. เหมือนอย่างว่า จิต แม้เว้นซึ่งกรรมบางอย่าง ใน
กรรมทั้งหลาย ที่เป็นเหตุปัจจัยเป็นต้น จิตก็ย่อมเกิดขึ้นได้ ฉะนั้น, ชื่อ
ว่า ความเกิดขึ้นแห่งจิต เว้นอนันตระจิตเสีย จิตเกิดขึ้นได้ ย่อมไม่มี ฉะนั้น.
เพราะเหตุนี้ อนันตรูปนิสสยะ จึงเป็น พลวปัจจัย โดยพลวการณภาวะ.
ด้วยประการนี้ พึงทราบความต่างกันแห่งอนันตระและอนันตรูปนิสสยะเหล่านั้นอย่างนี้ว่า
อนันตระปัจจัย ย่อมมีด้วยอำนาจแห่งความเกิดขึ้นของจิตที่สมควรในลำดับของตนๆ,
อนันตรูปนิสสยะปัจจัย ย่อมมี ด้วยอำนาจแห่งเหตุมีกำลัง.

อารมฺมณฺเณ ผุสนาทิวเสน ปวตฺตมานานํ ผุสฺสาทีนํ อเนกํ สหภาโว นตฺถิติ เอกสุมี
ผุสฺสาทีสมุททาเย สติ ทฺวติโย น โหติ, อสฺติ ปน โหติติ เตน นตฺถิภาเวน อุปการกตา
นตฺถิปจฺจยตา. อนนุตรเมว ปน อตุตโน อตุลฺลิจาเวน ปวตฺติโองาสํ อลฺภมานํ นตฺถิภาเวน
โองาสํ ททมานํ วีย อุปการกํ โหติ. (มหาฎีกา ข้อ ๖๑๕)

ภาวะที่เกิดพร้อมกัน แห่งกรรมทั้งหลายเป็นอันมาก มีผัสสะเป็นต้น ที่เป็นไป
ด้วยอำนาจผุสนะเป็นต้น ในอารมณ์ ไม่มีอยู่ เพราะเหตุนี้ เมื่อความประชุมกันแห่งผัสสะ
เป็นต้น ขณะหนึ่ง มีอยู่ ความประชุมกันแห่งผัสสะเป็นต้นขณะที่ ๒ ย่อมไม่มี,
แต่เมื่อความประชุมกันแห่งผัสสะเป็นต้น ขณะหนึ่ง ไม่มีอยู่ ความประชุมกันแห่งผัสสะ
เป็นต้น ขณะที่ ๒ ย่อมมีได้ เพราะเหตุนี้ ความเป็นธรรมอุปการะ โดยภาวะที่ไม่มีนั้น
ชื่อว่า ความเป็นนตฺถิปจฺจย. แต่กรรมเมื่อไม่ได้มีอยู่ ซึ่งโอกาส แห่งความเป็นไป
โดยภาวะที่มีอยู่ของตน ในลำดับเท่านั้น ย่อมเป็นธรรมที่อุปการะ เหมือนอย่างให้
ซึ่งโอกาส โดยภาวะที่ไม่มีอยู่.

เอว สหุเตปิ อภวามตฺเตน อุปการกตา โอกาสทานํ นตฺธิปจฺจยตา, สภาววิคฺคเมน
 อุปปวตฺตมานานํ สภาววิคฺคเมน อุปการกตา วิคตปจฺจยตา. นตฺธิตา จ นิโรธานนุตรา
 สุลฺลยฺยา, วิคตตา นิโรธปฺปตฺตตฺตาติ อยฺเมเตสํ วิเสโส. (มหาฎีกา ข้อ ๖๑๕)

แม้ครั้งเมื่อเป็นอย่างนี้คือ ความไม่มีแห่งความต่างกัน โดยธรรมของนัตถิปัจจัย
 และวิคตปัจจัย, การให้โอกาส ก็คือความเป็นธรรมอุปการะ โดยเป็นเพียงความไม่มี ชื่อว่า
 ความเป็นนัตถิปัจจัย, ความเป็นธรรมอุปการะ โดยความปราศจากสภาวะ (สภาว
 วิคฺคเมน) แก่ธรรมทั้งหลายที่ไม่เป็นไปอยู่ เพราะความที่ตนยังไม่ปราศจากสภาวะ(สภาววิ
 คฺคเมน) ชื่อว่า ความเป็นวิคตปัจจัย. ก็ ความเป็นนัตถิปัจจัย ได้แก่ภาวะที่สุญญ์ ในลำดับแห่ง
 นิโรธ, ความเป็นวิคตปัจจัย ได้แก่ ภาวะที่ถึงซึ่งนิโรธ ฉะนั้น นี่เป็นความแตกต่างกัน แห่งนัตถิ
 ปัจจัยและวิคตปัจจัยเหล่านั้น.

โส ยสฺมา ปุริมปุริมจิตฺตวเสเนว อิขฺมฺมฺมฺมฺม, น อญฺญฺญา, ตสฺมา อตฺตโน อตฺตโน อนนฺตรํ
 อนนฺตรปฺปสฺส จิตฺตูปฺปาทสฺส อุปฺปาทนสมตฺถโธ ชฺมฺโม อนนฺตรปจฺจโย.

โย อนนฺตรปจฺจโย, เสฺว สมนนฺตรปจฺจโย. พยฺยชฺชนมตฺตเมว เหตุถ นานํ
 อุปฺปยสฺสทฺตอิทฺสฺส วิย อธิวจนฺนินฺรุตฺติทฺกาทิสฺส วิย จ, อตฺถโต ปน นานํ นตฺธิ.

(ปฏฐาน อฏฐกถา ปจฺจยทฺเทศ หน้า ๓๕๗)

เพราะเหตุคือ จิตตนิยามนั้น ย่อมสำเร็จ ด้วยอำนาจแห่งจิตก่อนๆ เท่านั้น,
 มิใช่ โดยประการอื่น, เพราะเหตุนี้ ธรรมที่สามารถยังจิตอุปบาทที่สมควรให้เกิดขึ้น
 ไม่มีระหว่างกัน ของตนๆ ชื่อว่า อนันตรปัจจัย.

อนันตรปัจจัยอันใด, อนันตรปัจจัยอันนั้นนั่นเอง เป็นสมนันตรปัจจัย. ก็ในปัจจัย
 ทั้ง ๒ เหล่านั้น เป็นเพียงพยัญชนะเท่านั้นที่แตกต่างกัน(คือ แตกต่างกันโดยเพียงสัททัตถะ
 ได้แก่อนันตระกับสมนันตระ, แต่ไม่แตกต่างกันโดยวจนียัตถะอันเป็นเนื้อความที่พึงกล่าว)
 เหมือนในบทว่าอุปจยและสันตติ และเหมือนในบทว่า อธิวจนทุกและนินฺรุตติ ทุกเป็นต้น.
 ก็ ความแตกต่าง ไม่มี โดยอรรถคือวจนียัตถะ.

อธิวจนา ชฺมฺมา กับ นินฺรุตฺติ ชฺมฺมา อ.ช.เหมือนกันได้แก่ สัททบัญญัติและสัททรูป.
 อธิวจนปถา ชฺมฺมา กับ นินฺรุตฺติปถา ชฺมฺมา คือ ธรรมทั้งหลายที่เป็นเหตุของสัททบัญญัติ
 ที่มีสัททรูปเป็นประธาน อ.ช.เหมือนกัน ได้แก่ อัถถบัญญัติ และจิต ๘๕ เจตสิก ๕๒
 รูป ๒๘ นิพพาน.

อิติ อุตฺตโน อุตฺตโน อนนฺตรํ อหฺรูปจิตฺตูปาทวเสน อนนฺตรปจฺจโย,
พลวการณวเสน อนนฺตรูปนิสฺสโยติ เอวเมเตสํ นานตฺตํ เวทิตพฺพํ.

(ปฏฺฐาน อฏฺฐกถา ปจฺจยฺทุเทศ หน้า ๑๕๕)

ด้วยประการนี้ ฟังทราบ ความแตกต่างกัน แห่งปัจจัยทั้ง ๒ เหล่านี้ อย่างนี้ว่า
อนันตรปัจจัย ย่อมมีด้วยอำนาจความเกิดขึ้นแห่งจิตที่สมควรในลำดับของตนๆ,
อนันตรูปนิสสยปัจจัย ย่อมมีด้วยอำนาจแห่งเหตุที่มีกำลัง.

เอตฺถ จ อภาวมตฺเตน อุปการกตา โโอกาสานํ นตฺถิปจฺจยตา, สภาววิคฺคเมน
อุปฺปวตฺตมานานํ สภาววิคฺคเมน อุปการกตา วิคตปจฺจยตา, นตฺถิตา จ นิ
โรธานนฺตรสฺสญฺญตา, วิคตตา นิโรธปฺปตฺตตา, อยเมเตสํ วิเสโส.

(ปฏฺฐานมุลฎีกา หน้า ๒๐๐)

ก็ ในเรื่องนี้ การให้โอกาส คือความเป็นธรรมอุปการะ โดยเพียงความไม่มี
เป็นนัตถิปัจจย, ความเป็นธรรมอุปการะ โดยความปราศไปแห่งสภาวะ ของธรรมทั้งหลาย
ที่กำลังไม่เป็นไป โดยยังไม่ปราศไปแห่งสภาวะ เป็นวิคตปัจจัย, ก็ ความเป็นนัตถิ ได้แก่
ภาวะที่สูญเปล่าในลำดับแห่งความดับ, ความเป็นวิคตะ ได้แก่ ภาวะที่ถึงความดับ
เพราะเหตุนี้ นี้ เป็นความแตกต่างกัน ของนัตถิปัจจยและวิคตปัจจัยเหล่านั้น.

อุทาหรณ์

๑. จุติ ปฏิ

- จุติจิต ที่เกิดก่อน ๆ (เว้นจุติของพระอรหันต์) → ปฏิสนธิจิต ที่เกิดหลัง ๆ

๒. ภ จุติ | อนุปาทิสเสสนิพพาน

- ภวังคจิต ที่เกิดก่อน ๆ → จุติจิตของพระอรหันต์ ที่เกิดหลัง ๆ

๓. ช ช ช ช ช ช ช ต ต ภ ฯ ๗ ๗

- ขวนขณะที ๑ —————> ขวนขณะที ๒
- ขวนขณะที ๒ —> ขวนขณะที ๓ ตามลำดับอย่างนี้ ไม่ขาดสาย ทรายเท่าที่สังสารวัฏฏ์ ยังเป็นไปอยู่.

๒๘. อาเสวนปัจจัย

ปัจจัย โลกียขวนจิต ๔๗ เจตสิก ๕๒ ที่เกิดก่อน ๆ (เว้นขวนขณะสุดท้าย)

ปัจจัยุปัน ขวนจิต ๕๑ - ๖๗ เจตสิก ๕๒ ที่เกิดหลัง ๆ (เว้นกามขวนจิตขณะที ๑ และผลจิต ๔ - ๒๐)

- อาเสวนภูฐเอน อนนุตรานัน ปคูนพลวภวาย อุปการโก ฌมโอมอาเสวนปจจโย. ธรรมทีอุปการะ เพื่อภาวะทีคล่องแคล่วและมีกำลัง ของธรรมทีทั้งหลาย อันมีในลำดับ โดยอรรถว่าความเสพจนคูน(ได้แก่การกระทำบ่อย ๆ ซึงกิจทีพึงกระทำ ด้วยปโยคะทีเหมือนกันกับตน โดยความเป็นกุศลเป็นต้น) ซือว่า อาเสวนปัจจัย. คุจความขวยขวยครั้งก่อน ๆ ในการสาธยายคณฐะเป็นต้น.

ภินุขชาติกา หิ ภินุขชาติกานัน อรูปฌมมานัน อาเสวนคูนเอน ปคูนพลวภาว สาธยมานา อตตโน กุสลาทีภาวสงขาคัน คคที คาหาเปตุัน สกุโกนุติ.

(ปฐฐาน อภุฐกถา ปจจยนิทุเทศ หน้า ๔๒๗)

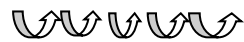
อตตสาธิกา สัตตมขวนเจตนา(ขวนเจตนาที ๗ ทียังกิจมีทานเป็นต้น และปามาติบาทเป็นต้นให้สำเร็จ เรียกว่า **สนุณิฐฐาปกเจตนา**. (วิ.ม.ข้อ ๖๘๕)

ลักษณะ ๓ อย่างของอาเสวนปัจจัย

๑. ปัจจัยและปัจจัยุปัน ต้องเป็นขวนจิตชาติเดียวกัน มีกุศลชาติ เป็นต้น
๒. ขวนจิตนัน ต้องเกิดซ้ากันอย่างน้อย ๓ ขณะ
๓. ปัจจัย ต้องไม่ใช่วิบากจิต

อุทาหรณ์

๑. ภ น ท ม ช ช ช ช ช ช ช ต ต ภ

- ชวนขณะที ๑ ถึง ๖ (เวีน ๗) → ชวนขณะที ๒ ถึง ๗ (เวีน ๑) ตามลำดับ

๒. ภ น

ติลักขณะ	นิพพาน
ท ม ปริ อุ นุ	โค ม ผ ผ ภ

- ปริ. อุ. นุ. โค. (เวีน ม.) → อุ. นุ. โค. ม. (เวีน ปริ.) ตามลำดับ

ปกตูปนิสสยหานักขณิกกัมมปัจจย และหานักขณิกกัมมปกตูปนิสสยปัจจย

อนันตรชาติ

ปัจจย มัคคเจตนา ๔ - ๒๐

ปัจจยูปัน มัคคานันตรผล ๔ - ๒๐ เท่านั้น

อุทาหรณ์

ติลักขณะ นิพพาน
ภ น ท

ม ปริ อุ นุ	โค	ม ผ ผ	ภ
-------------	----	-------	---

- มัคคเจตนา → ผลจิตตูปบาท ในลำดับแห่งมัคค์

* ในปกตูปนิสสยหานักขณิกกัมมะ เป็นการแสดงถึงมัคคเจตนา ด้วยอำนาจปกตูปนิสสยภาวะเป็นมูล โดยมีนักขณิกกัมมะเป็นสภาวะ.

ในหานักขณิกกัมมปกตูปนิสสยะ เป็นการแสดงถึงมัคคเจตนา ด้วยอำนาจหานักขณิกกัมมภาวะเป็นมูล โดยมีปกตูปนิสสยเป็นสภาวะ.

อนึ่ง ในปัจจยเหล่านี้ ไม่นับแยกออกไปอีกเป็น ๑ ปัจจย จากปัจจย ๔๗ เพราะปกตูปนิสสยหานักขณิกกัมมะเป็นต้น ก็คือ ปกตูปนิสสยะ ๑ ปัจจย และหานักขณิกกัมมะ อีก ๑ ปัจจย ที่เข้าร่วมกันได้ อันเป็นปัจจย ในปัจจย ๔๗ นั้นเอง.

เรื่องมักคเจตนาเป็นปัจจัยแก่นันตรผล โดยปกตูปนิสสยมูล

๑. ปกตูปนิสสโย ปน ปกโต อุปนิสสโย ปกตูปนิสสโย. ปกโต นาม อตุตโน สนฺตฺตานเณ นิปฺพาทีโต วา สทฺธาสี่ลาที อุปฺเสวโต วา อตุตโกชนาที. ปกตียาเอว วา อุปนิสสโย ปกตูปนิสสโย, อารมฺมณานนฺตเรหิ อสมฺมิตฺโสติ อตุตโต.

(ปฏิฐานอรรถกถา, วิสุทธิมคค์)

ก็ ปกตูปนิสสยะ มีอธิบายคือ อุปนิสสยะ ที่ทำให้เป็นอย่างดี ชื่อว่า ปกตูปนิสสยะ. ปัจจัยชื่อว่า ที่ทำให้เป็นอย่างดี ได้แก่ ปัจจัยธรรมมีศรัทธาและศีลเป็นต้น ที่บุคคลทำให้สำเร็จ ในสันดานของตน หรือปัจจัยภายนอก มีอุตุและโภชนะเป็นต้น ที่บุคคลเข้าไปเสพ. อีกอย่างหนึ่ง อุปนิสสยะ โดยปกติ เท่านั้น ความว่า ไม่เจือปน ด้วยอารัมมณูปนิสสยะ และอนันตรูปนิสสยะ ชื่อว่า ปกตูปนิสสยะ.

ปกตียา เอวาทิ ปจฺจยฺยนฺตรสํกฺกรหิตเณ อตุตโน สภาเวเนว. อุปนิสสโยติ พลวการณํ กตฺวา. (มหาฎีกา)

คำว่า โดยปกติ เท่านั้นคือ โดยสภาวะของตนเท่านั้น ที่เว้นจากการปะปนด้วยปัจจัยอื่น.

ปกตียาติ วิสุํ สิทฺฐภาเวเน ตสฺส นานปฺปการโต ปภเวโท เวทิตพฺโพติ สมฺพนุโร.

(สังเขปตัดโชตนิจุฎีกา)

คำว่า โดยปกติ สัมพันธ์ว่า พึงทราบประเภทแห่งปกตูปนิสสยะนั้น โดยประการต่าง ๆ (ในปัญหาวาระ) ด้วยภาวะที่สำเร็จ เป็นแผนกหนึ่ง.

๒. ปกตียา เอว ปจฺจยฺยนฺตรหิตเณ อตุตโน สภาเวเนว อุปนิสสโย ปกตูปนิสสโย. อารมฺมณานนฺตเรหิ อสมฺมิตฺโส ปุถฺเคว โกจิ อุปนิสสโยติ วุคฺตํ โหติ.

(วิภาวินิฎีกา)

อุปนิสสยะ โดยปกติ นั่นเอง คือ โดยสภาวะของตนเท่านั้น ที่เว้นจากปัจจัยอื่น ชื่อว่า ปกตูปนิสสยะ. เป็นอันอธิบายว่า เป็นอุปนิสสยะแผนกหนึ่งเที่ยว ต่างหาก ไม่เจือปน ด้วยอารัมมณูปนิสสยะและอนันตรูปนิสสยะ.

อารมฺมณานนฺตเรหิติ อุปนิสสยฺภูเตหิ อารมฺมณปจฺจยอนนฺตรปจฺจเยหิ.

(มณีสารมัญญสาอนุฎีกา)

คำว่า ด้วยอารัมมณะและอนันตระ ได้แก่ ด้วยอารัมมณปัจจัยและอนันตรปัจจัย อันเป็นอุปนิสสยะ.

อนนตรสภาค

(๔๕๓) อนนตรปจฺจยา สมนฺตฺเร สฺตฺต, อุปฺนิสฺสเย สฺตฺต, อาเสวเน ตีณิ, กฺมฺเม เอกํ, นตฺติยา สฺตฺต, วิคเต สฺตฺต.(๖) คือสภาคะของอนันตระมี ๖ ปัจจัย (ปฏิฐานบาลี).

ในสมนันตระ กับอนันตระปัจจัย มี ๗ วาระ, ในอุปนิสสยะมี ๗ วาระ, ในอาเสวณะมี ๓ วาระ, ในกัมมะมี ๑ วาระ, ในนัตถิมิ ๗ วาระ, ในวิคตะ กับอนันตระ มี ๗ วาระ.

(๔๕๓) อนนตรสมนฺตฺรมูลเกสุ สฺตฺตฺตาติ กุสฺโล กุสฺลสฺส อพฺยาทตฺสฺส จ, ตฺตา อกุสฺโล, อพฺยาทโต ติณฺณนฺนํปิตฺติ เอวํ สฺตฺต. กฺมฺเม เอกนฺติ กุสฺลมา มคฺคเจตนา อตฺตโน วิปาภาพฺยาทตฺสฺส. (อรรถกถา)

บทว่า สฺตฺต - ๗ วาระ ในปัจจัยที่มีอนันตระและสมนันตระเป็นมูล ความว่า ๗ วาระ อย่างนี้ คือ (๑-๒) กุศลเป็นปัจจัยแก่กุศลและแก่อัพยาทตะ, (๓-๔) เหมือนอย่างนั้น คือ อกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศลและแก่อัพยาทตะ, (๕-๖-๗) อัพยาทตะเป็นปัจจัยแก่กุศล แก่กุศลและแก่อัพยาทตะ แม้ทั้ง ๓. บทว่า กฺมฺเม เอกํ - ในกัมมะ มี ๑ วาระ คือ กุศลมคคเจตนา เป็นปัจจัย แก่วิปากาพฺยาทตะของตน.

(ในคำว่า อุปนิสสเย สฺตฺต - ในอุปนิสสยะ มี ๗ วาระ หมายเอา อนันตรูปนิสสยะ เท่านั้นทั้ง ๗ วาระ เพราะเป็นสภาคะกับด้วยอนันตระ ทุกประการ. ส่วน ในวาระ กุศลเป็นปัจจัยแก่อัพยาทตะ กล่าวคือ มคคเจตนา เป็นปัจจัย แก่อนันตฺรผล โดยยกเอาอนันตฺรภาวะขึ้นเป็นมูลนี้, ปกตูปนิสสยะ ย่อมไม่เป็นสภาคะกับด้วยอนันตระ เพราะอนันตรูปนิสสยะที่เป็นสภาคะกับอนันตระ ห้ามไว้ ซึ่งภาวะแห่งปกตูปนิสสยนั้น, ด้วยว่า เมื่ออนันตระ มีอยู่ อนันตรูปนิสสยะนั้น ไม่มีอยู่ หามิได้ เพราะเหตุนี้ ปกตูปนิสสยะ นั้น ย่อมไม่เป็นสภาคะกับด้วยอนันตระ ดังนี้.

พึงทราบ ชื่อว่า ความเป็นอนันตระ เพราะความเป็นธรรมสามารถให้จิตอุปบาท ที่เหมาะสมกัน โดยกิจมีทสฺสนกิจเป็นต้น เกิดขึ้น ในลำดับของตน ๆ, และชื่อว่า ความเป็น อนันตรูปนิสสยะ เพราะความที่จิตดวงก่อน เป็นพลวการณะ ในอันให้จิตดวงหลังเกิดขึ้น. เหมือนอย่างว่า จิตแม้เว้นซึ่งธรรมบางอย่าง ในธรรมทั้งหลาย ที่เป็นเหตุปัจจัยเป็นต้น จิตก็ย่อมเกิดขึ้นได้ ฉะนั้น, ชื่อว่า ความเกิดขึ้นแห่งจิต เว้นอนันตฺรจิตเสีย จิตเกิดขึ้นได้ ย่อมไม่มี ฉะนั้น. เพราะฉะนั้น อนันตรูปนิสสยะ จึงเป็น พลวปัจจัย(คือช่วยอุปการะ มีกำลัง) โดยพลวการณภาวะ.พึงทราบ ความต่างกันแห่งธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ อย่างนี้.

และในคำว่า **กมุเม เอก์** – ในกัมมะ มี ๑ วาระ ความว่า นานักขณิกกัมมะ เป็น สภาวะกับอนันตระได้ โดยยกเอาอนันตระภาวะขึ้นเป็นมูล ฉะนั้น ธรรมที่เป็นปัจจัย ด้วย อำนาจอนันตระและกัมมะได้ทั้ง ๒ จึงมีวาระเดียว คือ กุศล เป็นปัจจัย แก้อภัยาคะ ได้แก่ กุศลมัคคเจตนา เป็นปัจจัย แก่อนันตผลเท่านั้น)

อนนุตรมฏนา

(๔๕๔) อนนุตร สมนุตร อุปนิสฺสย นตฺถิ วิคตฺตฺติ สตฺต. อนนุตร สมนุตร อุปนิสฺสย อาเสวน นตฺถิ วิคตฺตฺติ ตีณิ. อนนุตร สมนุตร อุปนิสฺสย กมุเม นตฺถิ วิคตฺตฺติ เอก์. (๓) ปฏฐานบาถิ

๑.กลุ่มปัจจัย ๕ คือ อนันตระ สมันตระ อุปนิสสยะ นตฺถิ วิคตฺติ มี ๗ วาระ.

๒.กลุ่มปัจจัย ๖ คือ อนันตระ สมันตระ อุปนิสสยะ อาเสวนะ นตฺถิ วิคตฺติ มี ๓ วาระ.

๓.กลุ่มปัจจัย ๖ คือ อนันตระ สมันตระ อุปนิสสยะ กัมมะ นตฺถิ วิคตฺติ มี ๑ วาระ.

(๔๕๔) มฏนาถิ ปเนเตสุ ตีณิ ตีณิเยว. ตาถิ พหุวารปฏฐาภุยา ยุตฺตาทิ.(อฏฐกถา) ก็ ในอนันตระและสมันตระปัจจัยเหล่านั้น มฏนาอย่างละ ๓ เท่านั้น ย่อมมี. มฏนาทั้งหลายเหล่านั้น ประกอบตามลำดับที่มีวาระมาก.

(อธิบาย: ในหลักสูตรปัจจัยไตรโคระ ตอนอนันตระปัจจัยนิเทศ ข้อที่ ๑๒ ได้แสดง อำนาจปัจจัย โดยแสดงตาม มฏนาข้อที่ ๑ และ ๓. ก็ ในมฏนาทั้ง ๓ เป็นอนันตรูปนิสสยะ เท่านั้น, ส่วน ปกตูปนิสสยะไม่ได้ เพราะอนันตรูปนิสสยะห้ามไว้)

อุปนิสฺสยสภาค

(๔๖๕) อุปนิสฺสยปจฺจยา อารมฺมเณ สตฺต, อธิปติยา สตฺต, อนนุตฺเร สตฺต, สมนุตฺเร สตฺต, นิสฺสเย เอก์, ปุเรชาเต เอก์, อาเสวน ตีณิ, กมุเม เทว, วิปฺยุตฺเต เอก์, อตฺถิยา เอก์, นตฺถิ ยา สตฺต, วิคเต สตฺต, อวิกเต เอก์.(๑๓) ปฏฐานบาถิ

ในอารัมมณะ กับอุปนิสสยะ ฯลฯ ในกัมมะ มี ๒ วาระ, ฯลฯ

(๔๖๕) กมุเม เทว ปกตูปนิสฺสยวเสน. โลกุตฺตรกุสลเจตนา ปน อนนุตรูปนิสฺสโยปิ โหติ.(อฏฐกถา)

บทว่า **กมุเม เทว** - ในกัมมะ มี ๒ วาระ ตรีสไว้ด้วยอำนาจปกตูปนิสสยะ. แต่ว่า โลกุตตรกุศลเจตนา ย่อมเป็น แม้อนันตรูปนิสสยะ.

(อธิบายว่า ในกัมมะ มี ๒ วาระ คือ ด้วยอำนาจปกตูปนิสสยะ อันมีกัมมะเป็น สภาวะของปกตูปนิสสยะมี ๒ วาระคือ กุ – อัพ, อกุ – อัพ.และด้วยอำนาจอนันตรูปนิสสยะ

อันมีกัมมะเป็นสภาวะของอนันตรูปนิสสยะ มี ๑ วาระคือ กุ – อัฟ ได้แก่ โลกุตตรกุศลเจตนา เป็นปัจจัยแก่ อนันตรผล.

ในอุปนิสสยสภาคบาลีนัน มีปัจจัยที่เป็นสภาวะกับอุปนิสสยะ ๑๑ ปัจจัย มี อารัมมณะ เป็นต้น จะเห็นได้ว่า ไม่มีอุปนิสสยะที่เป็นอนันตรูปนิสสยะ เป็นสภาวะกับอุปนิสสยะที่เป็นปกตูปนิสสยะ และไม่มีอุปนิสสยะที่เป็นปกตูปนิสสยะ เป็นสภาวะกับ อุปนิสสยะที่เป็นอนันตรูปนิสสยะ ฉะนั้น จึงทราบว่า อนันตรูปนิสสยะกับปกตูปนิสสยะ ไม่เป็นสภาวะซึ่งกันและกัน)

อุปนิสสยขมมณา

(๔๖๖) ๗๓๗ ๔.อุปนิสสย อนนุตร สมมมุตต นตฺถิ วิคตฺตติ สตฺต.

๕.อุปนิสสย อนนุตร สมมมุตต อาเสวน นตฺถิ วิคตฺตติ ตีณิ.

๖. อุปนิสสย กมฺมมุตฺติ เทว.

๗.อุปนิสสย อนนุตร สมมมุตต กมฺม นตฺถิ วิคตฺตติ เอกํ. (๗) ปฏฺฐานฺนบาลี

๗๓๗ (๑) ๖. กลุ่มปัจจัย ๒ คือ อุปนิสสยะ(ปกตูปนิสสย) กัมมะ มี ๒ วาระ.

(๒) ๗.กลุ่มปัจจัย ๖ คือ อุปนิสสยะ(ปกตูปนิสสย,อนันตรูปนิสสย) อนันตรระสมมมุตตระ กัมมะ นตฺถิ วิคตฺตติ มี ๑ วาระ.

(๔๖๖) ๗๓๗ คโต เทว อนนุตรปกตูปนิสสยวเสน วุตฺตทานิ. ตตฺถ ปฐฺเม โลภิกฺกุสลาภุสเสตฺตนา ปจฺจยภาวโต คเหตุพฺพา, ทฺตฺติเย โลกุตฺตรกุสลา. (อฏฺฐกถา)

ต่อจากนั้น อีก ๒ ขมมณา(ที่ ๖,๗) ตรัสไว้ด้วยอำนาจอนันตรูปนิสสยะและปกตูปนิสสยะ. ใน ๒ ขมมณาเหล่านั้น โลภิกฺกุสลาและอภุสเสตฺตนา ฟังถึเอา โดยความเป็นปัจจัย ในขมมณาที่ ๑, ส่วนในขมมณาที่ ๒ ฟังถึเอา โลกุตตรกุศลเท่านั้น.

(๔๖๖) อุปนิสสยมฺมูเล ปกตูปนิสสยวเสน วุตฺตเตสุ ทฺตฺติเย ปฐฺเม “โลภิกฺกุสลาภุสเสตฺตนา ปจฺจยภาวโต คเหตุพฺพา”ติ วุตฺตํ, โลกุตฺตรราปิ ปน คเหตุพฺพา. (มุลฎีกา)

ในอุปนิสสยมฺมูล ในขมมณา ๒(ที่ ๖,๗) ตรัสไว้ด้วยอำนาจปกตูปนิสสยะ ท่านอฏฺฐกถากล่าวว่า โลภิกฺกุสลาและอภุสเสตฺตนา ฟังถึเอา โดยความเป็นปัจจัย ในขมมณาที่ ๑, แต่ว่า แม้โลกุตตรทั้งหลาย ฟังถึเอาทีเดียว.

(อธิบาย : ตามหลักฐานที่ยกมานี้ แสดงให้ทราบว่า ขมมณาที่ ๖ เป็นปกตูปนิสสยะเท่านั้น เพราะขมมณาที่ ๑ - ๓ อรรถกถาว่า ด้วยอำนาจอารัมมณูปนิสสยะ และขมมณาที่ ๔ - ๕ อรรถกถาว่า ด้วยอำนาจอนันตรูปนิสสยะ ฉะนั้น ขมมณาที่ ๖ จึงเป็นอำนาจปกตูปนิสสยะ, และเพราะกลุ่มปัจจัย ๒ เท่านั้น ที่เป็นอนันตรูปนิสสยะกับกัมมะไม่มี ด้วย

ว่า เมื่อนั้นตรูปนิสสยะเป็นมุล มีอยู่ อนันตระเป็นต้น ย่อมเข้าร่วมด้วย ซึ่งตรัสไว้ในกฎ
นาที่ ๗ นั้นเอง,

ส่วน กฎนาที่ ๗ เป็นอุปนิสสยะทั้ง ๒ คือปกตูปนิสสยะและอนันตรูปนิสสยะ
โดยยกขึ้นเป็นมูลปัจจัย ทีละคราว. ก็ ในโลกุตตรกุศลเจตนา ย่อมเป็น เมื่อนั้นตรูปนิสสยะ
เพราะมาแล้ว ในปฏิฐานอรธกถาว่า **โลกุตตรกุศลเจตนา ปน อนนตรูปนิสสโยปิ โหติ.**

กฎนาที่ ๖ ปัจจัยได้แก่ กุศลเจตนา ๒๑ และอกุศลเจตนา ๑๒

ปัจจัยอุปันได้แก่ วิปากจิตตูปบาท ๓๖. ก็ โลกุตตรวิปาก เป็นไปในอนันตรผลและ
ผลสมาบัติ. ฉะนั้น จึงมี ๒ วาระ คือ กุ-อัฟ, อกุ-อัฟ.

กฎนาที่ ๗ ในปกตูปนิสสยมูล อนันตระ สมันตระ กัมมะ นัตถิ วิคตะ,
และในอนันตรูปนิสสยมูล อนันตระ สมันตระ กัมมะ นัตถิ วิคตะ.

ปัจจัยได้แก่ มัคคเจตนา. ปัจจัยอุปันได้แก่ มัคคานันตรผล. มี ๑ วาระคือ กุ-อัฟ.

ในหลักสูตรปัจจัยโชติกะ อุปนิสสยะปัจจัยนิเทศ ข้อ ๓ ที่เป็นอนันตรูปนิสสยะ
ได้แสดงตาม อุปนิสสยะกฎนา ข้อที่ ๔ และ ๗, ส่วนที่เป็นปกตูปนิสสยะ ได้แสดงตาม
อุปนิสสยะกฎนา ข้อที่ ๖ และ ๗)

กมมสภาค

(๔๗๓) กมมปจายา ฯลฯ **อุปนิสสเย เทว,** ฯลฯ อวิกเต สตต.(๑๔)

กับกัมมปัจจัย ฯลฯ ในอุปนิสสยะ กับกัมมะ มี ๒ วาระ, (ปฏิฐานบาลี)

(๔๗๓) **อุปนิสสเย เทวติ** อนนตรปกตูปนิสสยะวเสน เหฏฐา วุตตानว.

(อฏฐกถา)

สองบทว่า **อุปนิสสเย เทว** - ในอุปนิสสยะ มี ๒ วาระ คือ วาระ ๒ ที่กล่าวไว้ใน
ในหนหลังนั่นเอง ด้วยอำนาจอนันตรูปนิสสยะและปกตูปนิสสยะ.

(วาระ ๒ ที่กล่าวไว้ในหนหลังคือ ที่กล่าวไว้ในอุปนิสสยะสภาคว่า **อุปนิสสยะ**
กมฺเม เทว - ในกัมมะ กับอุปนิสสยะ มี ๒ วาระคือ ด้วยอำนาจปกตูปนิสสยะ มีกัมมะ
เป็นสภาคะ และด้วยอำนาจอนันตรูปนิสสยะ มีกัมมะเป็นสภาคะ.)

กมมปกิณฺณกกฎนา

(๔๗๔) **กมฺม อุปนิสสยะนฺติ เทว.** **กมฺม อนนฺตร สมฺนฺตระ อุปนิสสยะ นตฺถิ วิคตฺนฺติ**
เอกํ. (ปฏิฐานบาลี)

๑.กลุ่มปัจจัย ๒ คือ กัมมะ อุปนิสสยะ มี ๒ วาระ.

๒.กลุ่มปัจจัย ๖ คือ กัมมะ อนันตระ สมันตระ **อุปนิสสยะ** นัตถิ วิคตะ มี ๑ วาระ.
(และมีสหชาตกัมมกฎนา อีก ๕ กฎนา)

(๔๗๔) ตตถ ปฐมานิ เทว ปกตูปนิสฺสยานนุตรูปนิสฺสยวิภาคโต
 นานากุขณิกกมฺมวเสน วุตฺตานิ. (อฎฐกถา)

ในบรรดกฏฏา ๑๑ เหล่านี้ ๒ ฎฎาเบื้องต้นแรก ตรัสแล้ว ด้วยอำนาจ
 นักขณิกกัมมะ โดยการจำแนกเป็นปกตูปนิสสยะ และอนันตรูปนิสสยะ.

(อธิบาย : ใน ๒ ฎฎาเหล่านี้ คำว่า กัมมะ ได้แก่ ด้วยอำนาจนักขณิกกัมมะ
 มิใช่ด้วยอำนาจ เอกกขณิกกัมมะ โดยการจำแนกอุปนิสสยะในฎฎาที่ ๑
 เป็นปกตูปนิสสยะ และจำแนกอุปนิสสยะในฎฎาที่ ๒ เป็นอนันตรูปนิสสยะ
 และปกตูปนิสสยะ ที่สามารถเป็นกลุ่มปัจจัย ในคราวเดียวกัน ด้วยอำนาจ
 นานักขณิกกัมมะ เหมือนอย่าง ในหลักสูตรปัจจัยโชคิระ กัมมปัจจัยนิทเทส ข้อ ๑ ที่ได้
 อำนาจปัจจัย ๗ ตามสมควร กล่าวคือตามสมควร ในกัมมปกิณณกฏฎา ข้อ ๑ และ ๒)

กุสลติก ปัญหาวาระ

กุสลํ กมฺมํ วิปากสุส อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย. (ปฎฐาน ข้อ ๔๒๓ หน้า ๑๓๘)

กุสลกรรม เป็นปัจจัย แก่วิปาก ด้วยอำนาจอุปนิสสยปัจจัย

อฎฐกถา หน้า ๕๑๑ - ๒

กุสลํ กมฺมนฺติ กุสลเจตนา อตฺตโน วิปากสุส อุปนิสฺสยปจฺจโย, สา ปน
 พลวเจตนา ว พุทฺธา. ตตฺริทํ วตฺตุ :— เอกา กิร อิตฺถิ อุพฺพนฺธิตุกามา รุกฺเข รชฺชํ
 ลกฺเขตฺวา สํวาทพฺพํ สํวาทฺติ. อเถโก โจรโร รตฺติภาเค ตํ เคหํ อุปสงฺกมิตฺวา “อิมาย รชฺชยา
 กิณฺจิทฺเว พนฺธิตฺวา หริสฺสามิ”ติ สตฺเถน นิณฺทิตฺุ อุปคโต. อถ สา รชฺช อาสีวิโส หุตฺวา สุตฺติ
 อกาสิ. โจรโร ภิโต อปสฺกฺกิ. อิตฺถิ อตฺตโน นิเวสนา นิภฺขมิตฺวา รชฺชูปาเส ทิวํ ปฎิมุญฺจิตฺวา
 อุพฺพนฺธา กาลมกาสิ. เอวํ พลวเจตนา อนฺตราย นิวาเรตฺวา อตฺตโน วิ
 ปากสุส อุปนิสฺสโย โหติ. น ปเนตํ เอกนฺตโต คเหตุพฺพํ. กโตกาสลฺหิ กมฺมํ เอว
 วิปากสุส อนฺตรายํ ปฎิพาหิตฺวา วิปจฺจติ, วิปากชนกํ ปน กมฺมํ วิปากสุส
 อุป
 นิสฺสยปจฺจโย น โหติติ น วตฺตพฺพํ. กมฺมนฺติ เอตฺถ จตุกฺกมฺปิ เวทิตพฺพํ. บทว่า
 กุสลํ กมฺมํ – กุสลกรรม ความว่า กุสลเจตนา เป็นอุปนิสสยปัจจัย แก่วิปาก ของตน. แต่
 กุสลเจตนา นั้น ย่อมได้ พลวเจตนาเท่านั้น, พุพพลเจตนา ย่อมไม่ได้. ในอธิการ
 นั้น มีเรื่องดังต่อไปนี้ :-

ได้ยินว่า หญิงคนหนึ่ง เป็นผู้ปรารถนาเพื่อจะผูกคอ ทำเชือกผูกเกี่ยวไว้แล้ว
 ที่ต้นไม้ จัดแจงอยู่ ซึ่งสิ่งของที่ควรจัด. ครั้งนั้น ในรัตติกาล โจรคนหนึ่ง เข้าไปแล้ว
 สู่เรือนนั้น โดยคิดว่า "เรา ผูกมัดแล้ว ซึ่งสิ่งของบางอย่างนั้นเทียว ด้วยเชือกเส้นนี้
 จักลักเอาไป" ดังนี้ จึงเข้าไป เพื่อจะตัด(เชือก) ด้วยมีด. เวลานั้น เชือกเส้นนั้น ได้เป็นงูพิษ

ได้กระทำเสียชู้แล้วว่า สุตฺ. โจร กลัวอยู่ ไม่กล้าเข้าไป. หญิงคนนั้น ออกแล้ว จากนิเวศน์ ของตน สอดเข้าไปแล้ว ซึ่งคอ ในบ่วงเชือก ได้กระทำแล้ว ซึ่งกาละ เพราะการผูกคอ. ด้วยประการอย่างนี้ พลวเจตนา(อกุศล) ห้ามแล้ว ซึ่งสิ่งขัดขวางทั้งหลาย ย่อมเป็น อุปนิสสยะ แก่วิบาก ของตน.

แต่ คำนั้น(ว่า พลวเจตนา ว ลพฺภติ, น ทพฺพลา - พลวเจตนาทำนั้น ย่อมได้, ทพฺพลาเจตนา ย่อมไม่ได้) อันบัณฑิตไม่ควรถือเอา โดยแน่นอน(น ปเนตฺ เอกนฺตโต คเหตุพฺพ). เพราะว่ กรรมที่กระทำโอกาสนั้นเอง ห้ามแล้ว ซึ่งสิ่งขัดขวาง แก่วิบาก ก็ย่อมให้ผล, ก็ กรรม ที่ยังวิบากให้เกิด ไม่พึงกล่าวว่ ย่อมไม่เป็นอุปนิสสยะ แก่วิบาก (วิปากชนกมุปน กมุมนํ วิปากสุต อุปนิสสุโย น โหติติ น วตฺตพฺพ).

(ก็ ในวิปากัตติกะ ปัญหาวาระปัจฉิมยะ เพราะทรงยกขึ้น เป็นแผนกหนึ่ง แห่งกรรมปัจจัยว่ “ วิปากชฺมมชฺโม วิปากสุต ชฺมมสุต อารมฺมณปฺจฺเจยน ปฺจฺจโย, อุปนิสสุยปฺจฺเจยน ปฺจฺจโย, กมุมนปฺจฺเจยน ปฺจฺจโย. (อภิ.ป.๔๐/๕๓,๑๐๓,๑๐๘/ ๓๔๒,๓๕๐,๓๕๔)

เจตนาธรรมที่มีวิบากเป็นสภาวะคือที่มีวิบากเป็นปกติ เพราะอรรถว่ยังวิบาก ให้เกิดขึ้น เป็นปัจจัย ด้วยอำนาจอาร์มมณปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย กรรมปัจจัย แก่วิปากธรรม”, มูลฎีกา หน้า ๒๕๖. วิปากชฺมมชฺมาติ วิปากสภาวะชฺมา, วิปากชนกฐฺเฐน วิปากสภาวะ วิปากปกติกา ชฺมาติ อตุ โถ, อฏฺฐสาลินี หน้า ๘๕).

ในบทนี้ว่ กมุมนํ – กรรม, บัณฑิตพึงทราบ แม้กรรมที่มีในภูมิ ๔.

มคฺโค ผลสฺมาปตฺติยา อุปนิสสุยปฺจฺเจยน ปฺจฺจโย. (ปฐฺฐาน ข้อ ๔๒๓ หน้า ๑๓๘)

มรรค เป็นปัจจัย แก่ผลสฺมาปตฺติ ด้วยอำนาจอุปนิสสยปัจจัย

อฏฺฐกถา หน้า ๕๑๒

ยํ ปน ปฺรโต “มคฺโค ผลสฺมาปตฺติยา”ติ วุตฺตํ, ตํ อเจตนาวเสน. เตเนตํ ทีเปติ โย โภจ วิปากชนโก ชฺโม, โส อตุตโน วิปากสุต อุปนิสสุยปฺจฺจโย โหติ.

ก็ พระวจนะใด ที่ตรัสไว้ว่ มคฺโค ผลสฺมาปตฺติยา - มรรค เป็นปัจจัย แก่ผลสฺมาปตฺติ ด้วยอำนาจอุปนิสสยปัจจัย ในข้างหน้า(แห่งบทว่ กุสลํ กมุมนํ เป็นต้น เหล่านั้น), พระวจนะนั้น ตรัสไว้ ด้วยอำนาจธรรมที่ไม่ใช่เจตนา. ด้วยเหตุฉนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมทรงแสดง ซึ่งพระวจนะนั้นว่ โย โภจ วิปากชนโก ชฺโม, โส อตุตโน วิปากสุต อุปนิสสุยปฺจฺจโย โหติ – ธรรมทั้งสี่ ที่ยังวิบากให้เกิดขึ้น, ธรรมทั้งสี่นั้น เป็นอุปนิสสยปัจจัย แก่วิบาก ของตน.

๔. วัตตูปุเรชาตชาติ ๖ ปัจจย

๓๐. วัตตูปุเรชาตนิสสยปัจจย ๓๑. วัตตูปุเรชาตปัจจย
 ๓๒. วัตตูปุเรชาตวิปยุตตปัจจย ๓๓. วัตตูปุเรชาตัตถิปัจจย
 ๓๔. วัตตูปุเรชาตอวิกตปัจจย

ปัจจย มัชฌิมาयุกปัณญจวัตตु ที่เกิดพร้อมกันกับอตีตภวังก์ดวงแรก,
 หทยวัตตुที่เกิดพร้อมกันกับจิตขณะก่อน ๆ มีปฏิสนธิจิตเป็นต้น,
 หทยวัตตुที่เกิดขึ้นโดยอนุমানเอาว่าในขณะที่จิต ๑ ขณะ ก่อนหน้า
 จะออกจากนิโรธสมาบัติ,
 มรณาสันนวัตตुरुป ๖ ที่เกิดพร้อมกันกับอุปปาทักขณะของจิตขณะที่ ๑๗
 ที่นับถอยหลังตั้งแต่จุติจิตขึ้นไป.

(วิสุทธรคคอรรรถกถาจารย์ ตอนรูปนิพพิตติปัสสนาการ)

อิกนัยหนึ่ง วัตตुरुป ๖ ที่เกิดก่อนและเข้าถึงฐิติปัตตะ ๔๘ รูป
 (อาจารย์ภายหลัง มีอาจารย์แลดี เป็นต้น)

ปัจจยุปบัน จิต ๘๕ - ๑๑๗ เจตสิก ๕๒ (เว้นปฏิสนธิจิต ๑๘ อรูปวิบาก ๔)
 ในปวัตติกาล ในปัจจยโวการภูมิ โดยแน่นอนและไม่แน่นอน

- อธิภูฐานากาเรน นิสฺสยาการเรน จ อุปการโก ฌมฺโม นิสฺสยปจฺจโย.

ธรรมที่อุปการะ โดยอาการเป็นที่ตั้งมั่น(ได้แก่ อาหารากาเรน – โดยอาการเป็นที่รองรับ) และโดยอาการเป็นที่อาศัย ชื่อว่า นิสฺสยปัจจย.

เหมือนอย่างแผ่นดินเป็นต้น เป็นที่ตั้งมั่นของต้นไม้เป็นต้น(อธิภูฐานากาเรน) และแผ่นผ้าเป็นต้น เป็นที่อาศัย(นิสฺสยาการ) ของจิตรกรรม เป็นต้น ฉะนั้น.

*** ในนิสฺสยปัจจยเช่นนี้ หมายถึง อธิภูฐานากาเรน เท่านั้น.

- ปฐมตรํ อุปฺปชฺชิตฺวา วตฺตมานภาวเณ อุปการโก ฌมฺโม ปุเรชาตปจฺจโย.

(เหมือน อา.ป.)

- เอกวตฺตูกาธิภาวานุปกเมณ อุปการกา รูปิโน ฌมฺมา อรูปิโน ฌมฺมานํ, อรูปิโนปิ รูปิโน วิปยุตฺตปจฺจโย. (เหมือน สห.วิป.)

- ปจฺจยุปฺปนฺนลกฺขเณน อตฺถิภาเวณ ตาทิสฺสเสว ฌมฺมสฺส อุปตฺถมฺมกตฺเตน อุปการโก ฌมฺโม อตฺถิปจฺจโย. (เหมือน สห.อตฺถิ)

- **อตุลิจุจยธมฺมาเอว อวิคตภาเวน อุปการกตฺตา อวิคตปฺจโย.** (เหมือน สห.อวิคต)

ทฺุรํคมํ เอกจํ

อสรีรํ คุหาสยํ

เย จิตฺตํ สลฺยญฺเมตฺสสนฺติ

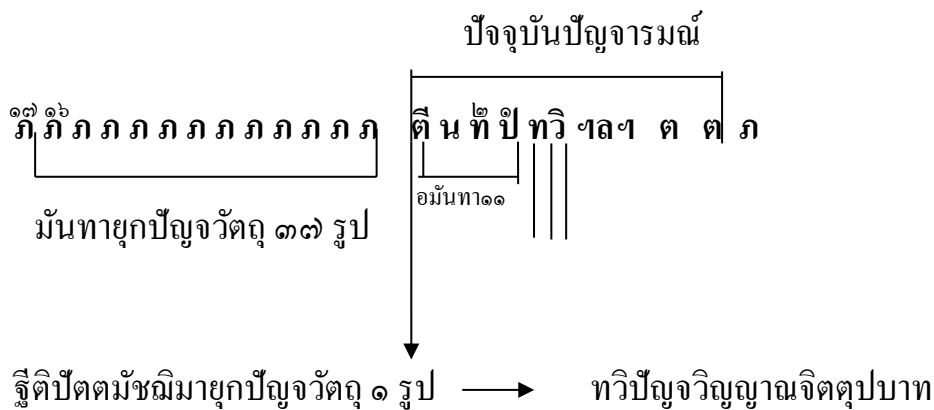
โมกฺขนฺตุ มารพฺนฺนา.

(ขุ.ธมฺมปท ๒๕/๑๗/๒๒ สํมรฺกฺจิตฺตฺเถรวตฺตฺ)

ชนเหล่าใดคือคฤหัสถ์หรือบรรพชิต จักทำจิตให้สงบ อันไปรับเอาอารมณ์ในที่ไกล เกิดขึ้นขณะเดียว ไม่มีสรีรสังขฐาน อันอาศัยซึ่งถ้ำคือหทยรูป ชนเหล่านั้นย่อมหลุดพ้น จากเตภูมิกวัญญะกล่าวคือเครื่องผูกแห่งมาร เพราะความไม่มีกิเลสพันหนา.

มติโบราณจารย์ กล่าวคือ อรรถกถาจารย์

๑. **มัชฌิมายุคปัจจุวัตตฺ** ที่เกิดพร้อมกันกับอดีตภวํงค์ดวงแรก

อธิบายความหมายของปัจจุวัตตฺทั้ง ๓ ชนิด

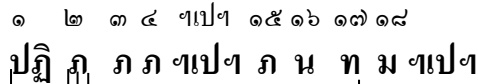
๑. **มัณฑลยุคปัจจุวัตตฺ** ได้แก่ ปัจจุวัตตฺที่มีอายุน้อยกว่าปัจจุารมณํที่เกิดพร้อมกันกับอดีตภวํงค์ดวงแรก มีจำนวน ๓๗ คือนับเอาปัจจุวัตตฺ ที่เกิดพร้อมกันกับภังคักขณะของภวํงค์จิต ที่นับถอยหลังจากอดีตภวํงค์ ดวงแรก มาจนถึงภังคักขณะของจิตดวงที่ ๑๑ .

๒. **อัมณฑลยุคปัจจุวัตตฺ** ได้แก่ ปัจจุวัตตฺที่มีอายุมากกว่าปัจจุารมณํที่เกิดพร้อมกันกับอดีตภวํงค์ดวงแรก มีจำนวน ๑๑ คือนับเอาปัจจุวัตตฺ ที่เกิดพร้อมกันกับฐิติขณะของอดีตภวํงค์ดวงแรก ไปจนถึงภังคักขณะของปัจจุทวาราวัชชนจิต.

๓. **มัชฌิมายุคปัจจุวัตตฺ** ได้แก่ปัจจุวัตตฺที่มีอายุพอดีกันกับปัจจุารมณํที่เกิดพร้อมกันกับอดีตภวํงค์ดวงแรก มีจำนวน ๑ คือปัจจุวัตตฺที่เกิดขึ้น ในอุปาทกขณะของอดีตภวํงค์จิตดวงแรกนั่นเอง.

ในปสาทรูปทั้ง ๓ ชนิดนี้ เป็นปุเรชาตินทริยปัจจัยไม่ได้ทั้งหมด เป็นได้ แต่เฉพาะปสาทรูปที่เป็นมัชฌิมายุกปสาทรูปเท่านั้น ตามมติอัฐฐกถา.

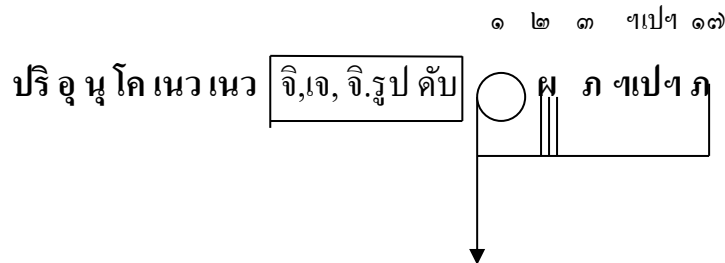
๒. หทยวัตถุที่เกิดพร้อมกันกับจิตขณะก่อน ๆ มีปฏิสนธิจิต เป็นต้น

ฐิติปัตตหทยวัตถุ ๑ รูป ที่เกิดพร้อมกันกับปฏิสนธิจิต → ปฐมภวังคจิตตูปบาท.

* และฐิติปัตตหทยวัตถุ ๑ รูป ที่เกิดพร้อมกันกับปฐมภวังค์ เป็นปัจจัยแก่ ทุตติภวังคจิตตูปบาท , เป็นเช่นนี้เรื่อย ๆ ไป โดยฐิติปัตตหทยวัตถุ ๑ รูป ที่เกิดก่อนตรง อุปปาทักขณจิต เป็นปัจจัยแก่จิตตูปบาทที่เกิดภายหลัง ๑ ขณะ ยกเว้นเฉพาะ มรณาสันนหทยวัตถุ ๑ รูป ที่เป็นปัจจัยแก่มรณาสันนจิต ได้ ๑๖ ขณะ.

๓. หทยวัตถุที่เกิดขึ้นโดยอนุমানเอาว่าในขณะจิต ๑ ขณะ ก่อนหน้า จะออกจากนิโรธสมาบัติ

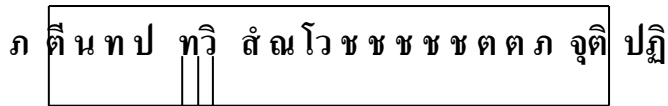

ฐิติปัตตหทยวัตถุ ๑ รูป โดยอนุमानว่าเกิดขึ้นตรงอุปปาทักขณจิต ๑ ขณะ ก่อนหน้าจะ ออกจากนิโรธสมาบัติ → ผลจิตตูปบาท

๔. มรณาสันนวัตถุรูป ๖ ที่เกิดพร้อมกันกับอุปปาทักขณะของจิตขณะที่ ๑๗ ที่นับถอยหลัง ตั้งแต่จตุตถจิตขึ้นไป

๔.๑ มรณาสันนปัญจวัตถุเป็นปัจจัย

ปัจจุบันปัญจอารมณ์ ที่เรียกว่า กรรมนิमित คตินิमित

- ฐิติปัตตมรณาสันนปัญจวัตถุ ๑ รูป ที่เกิดพร้อมกับอดีตภวังค์ เป็นปัจจัยแก่ ทวิปัญจ วิญญาณจิตตูปบาท

๔.๒ มรณาสันนททยวัตถุเป็นปัจจัย

ปัญจทวารมรณาสันนวิถิ

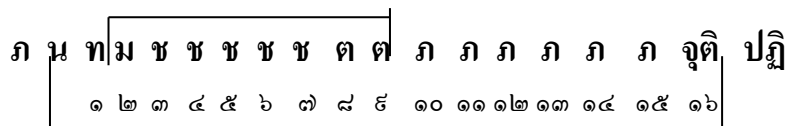
ปัจจุบันปัญจอารมณ์ ที่เรียกว่า กรรมนิमित คตินิमित

- ฐิติปัตตมรณาสันนททยวัตถุ ๑ รูป ที่เกิดพร้อมกับอดีตภวังค์ เป็นปัจจัยแก่ จิตตักขณะ ๑๕ มีภวังคจลนจิตตูปบาทเป็นอาทิ อันมีจิตติจิตเป็นปริโยสาน

กามชวณมโนทวารมรณาสันนวิถิ

วิสัยปวัตติ ๓ มีกรรมอารมณ์เป็นต้น ของมรณาสันนวิถิ

- ฐิติปัตตมรณาสันนททยวัตถุ ๑ รูป ที่เกิดพร้อมกับอุปาทกขณะจิตที่ ๑๗ ที่นับถอยหลังตั้งแต่จตุตถจิตขึ้นไป → จิตตักขณะ ๑๖ มี ภวังคูปัจเฉทะ เป็นอาทิ อันมีจิตติจิตเป็นปริโยสาน

*** มติของโบราณจารย์ นี้ ก็คือมติของอรรถกถาจารย์ ดังปรากฏ ในวิสุทธิมรรค
ปกรณ์ ตอน รูปนิพพิตติปัสสนาการกถาว่า :

ปฏิสนธิจิตตสฺส อุปฺปาทกฺขณฺเฏ อุปฺปนฺนํ ฐานปฺปตฺตํ ปุเรชาติ วตฺถํ นิสุตฺถาย
ทฺตฺติยภวํกํ อุปฺปชฺชติ. เตน สทฺธิ อุปฺปนฺนํ ฐานปฺปตฺตํ ปุเรชาติ วตฺถํ นิสุตฺถาย ตฺตฺติยภวํกํ
อุปฺปชฺชติ. อิมินา นเยน ยาวตฺถายกํ จิตฺตปฺปวตฺติ เวทิตพฺพา. อาสนฺนมรณสฺส ปน เอกเมว
ฐานปฺปตฺตํ ปุเรชาติ วตฺถํ นิสุตฺถาย โสพส จิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺติ.

ทฺตฺติยภวํกํ อาศฺยซึ่งวัตถุที่เกิดขึ้น ยังถึงความตั้งอยู่ ที่เกิดขึ้นตรงอุปฺปาทกฺขณฺเฏ
ของปฏิสนธิจิต ย่อมเกิดขึ้น. ตฺตฺติยภวํกํ อาศฺยซึ่งวัตถุที่เกิดขึ้น ยังถึงความตั้งอยู่ ที่เกิดขึ้น
พร้อมกัน กับทฺตฺติยภวํกํจิตฺตํนั้น ย่อมเกิดขึ้น. ฟังทราบ ความเป็นไปของจิต ตลอดอายุ
โดยนัยนี้. ส่วน สำหรับอาสนฺนมรณสฺส ตฺตฺติย จิต ๑๖ ขณะ อาศฺยซึ่งวัตถุที่เกิดขึ้น
ยังถึงความตั้งอยู่ รูปเดียวเท่านั้น ย่อมเกิดขึ้น.

มหาภูทิกอธิบายว่า : ฐานปฺปตฺตฺตฺตํ ฐิตฺติกฺขณปฺปตฺตํ. เตนชาติ ทฺตฺติยภวํกํจิตฺตฺตฺตํ.
วตฺถุรูปํ เอกสฺส จิตฺตสฺส นิสุตฺถโย หุตฺวา อณฺญสฺส น โหติ ฐฺเปตฺวา มรณาสฺนํ, ตสฺมา วตฺตํ
“เตน สทฺธิ”ติอาทิ.

บทว่า ฐานปฺปตฺตํ ความว่า ถึงฐิตฺติกฺขณฺเฏ. บทว่า เตน โยค ทฺตฺติยภวํกํจิตฺตฺตํ – กับ
ภวํกํจิตฺตฺตํที่ ๒ นั้น. วตฺถุรูปํ เป็นที่อาศัยของจิตฺตฺตํหนึ่ง ย่อมไม่เป็นที่อาศัย ของจิต
ตฺตํอื่น เว้นไว้แต่มรณาสฺนํสฺส ตฺตฺติย, เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า พร้อมกัน
กับทฺตฺติยภวํกํจิตฺตํนั้น.

และยังปรากฏในมหาภูทิกอ ตอน วิญญาณกัณฑ์ชกถา วัณณา ว่า :

สุวํยํ ปจฺจยภาโว น เอกสฺมि น สมฺภวตฺตฺติ เอกมฺปิ จกฺขุ วิญญาณสฺส ปจฺจโย โหตฺตฺติ
จกฺขุณฺจ ปฏฺธิจฺจ รุเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญญาณนฺติ เอกวจนฺน นิทฺเทโส กโต.

(ม.ม. ๑๒, ม.จ. ๑๔, ตี.นิ.๑๖)

ความเป็นปัจเจกนินฺนํนั้น ย่อมไม่สำเร็จ ในรูปเดียว ก็หาไม่ เพราะเหตุนี้ จักขุ
แม้รูปเดียว ย่อมเป็นปัจเจกแก่วิญญาณ เพราะเหตุนี้ จึงทรงกระทำนิทเทส ด้วยเอกวจนฺนว่า
จักขุวิญญาณ อาศฺยซึ่งจักขุ และรูปทั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้น.

อนึ่ง ยังปรากฏในสัมโมหวิโนทนีย ตอนชั้นชวิภังค์ ปุพพาปรโต ว่า :

เอวํ จิตฺตํ ปุเรชาตํ วตฺถํ นิสฺสาย อฺปฺปาทกฺขณฺเ อฏฺฐ รฺูปานิ คเหตุวาว อฏฺฐหติ.
ปฏิสนธิกฺขณฺเ จ วตฺถุ ปุเรชาตํ หุตฺวา ปจฺจโย ภวิตํ น สกฺโกตฺตีติ ปจฺจยเวกฺลตฺตายปิ
ปฏิสนธิจิตฺตํ รฺูปํ น สมฺภูตฺวาเปติ.

(ปฐมภวังค)จิต ก็เหมือนอย่าง(กลุ่มเห็ด เมื่อผุดขึ้นจากแผ่นดิน ย่อมเอาพงฝุ่นติดมา
ด้วยพร้อมกับการผุดขึ้น)นั้น (ปฐมภวังคจิต)อาศัย ซึ่งวัตถุที่เกิดก่อน กำลังตั้งขึ้น
ถือเอารูป ๘ อย่างเท่านั้น ในอุปาทกขณะ. แต่ว่า วัตถุในปฏิสนธิขณะ ย่อมไม่อาจ
เพื่อจะเป็นปุเรชาตปัจจย(แก่ปฏิสนธิจิต) เพราะเหตุนี้ ปฏิสนธิจิต จึงชื่อว่า ย่อมยังรูป
ให้ตั้งขึ้นไม่ได้ แม้เพราะความบกพร่องแห่งปัจจย(คือวัตถุปุเรชาตปัจจย).

๓๕. ปุเรชาตินทรียปัจจย

ปัจจย มัชฌิมาชุกปัญจวัตถุ ที่เกิดพร้อมกันกับอดีตภวังค์ดวงแรก(อรรถกถาจารย์)
หรือปัญจวัตถุทั้ง ๓ ชนิด ที่เข้าถึงฐิติปัตตะ ๔๕ รูป (อาจารย์ภายหลัง)

ปัจจยูปัน ทวิปัญจวิญญาณจิตตูปบาท ๑๐

- อธิปัตติยภูตฺถน อฺปการกา อิตฺถินฺทรียปฺริสินฺทรียวชฺชา วิสฺตินฺทรียา อินฺทรียปจฺจโย.
(เหมือน สห.อิน.)
- ความเป็นไปโดยประการต่าง ๆ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นเหมือนกับวัตถุปุเรชาต
นิสสยะ เฉพาะส่วนที่เป็นปัญจวัตถุ ทุกประการ, ต่างตรงที่ปัจจยนี้ มีอินทรียเป็นมูล
มิใช่มีนิสสยะเป็นมูล.

๕. ปัจจชาตชาติ ๔ ปัจจัย

๓๖. ปัจจชาตปัจจัย

๓๗. ปัจจชาตวิปยุตตปัจจัย

๓๘. ปัจจชาตัตถิปัจจัย

๓๙. ปัจจชาตอวิคตปัจจัย

ปัจจัย จิต ๘๕ - ๑๑๗ เจตสิก ๕๒ ในอุปาทกขณะและฐิติขณะ นับตั้งแต่ปฐมภวังค์ เป็นต้น ที่เกิดหลัง ๆ ในปัจจุโวการภูมิ โดยแน่นอนและไม่แน่นอน (เว้นรูปวิบากจิต ๔ และปฏิสนธิจิตทั้งหมด)

ปัจจุยุปบัน เอก. ทวิ. ตี. และจตุสมุฏฐานิกรูป ที่เกิดพร้อมกันกับขณะทั้ง ๓ ของจิตขณะก่อน ๆ มีปฏิสนธิจิต เป็นต้น ที่เกิดก่อนปัจจัย และเข้าถึงฐิติขณะ

- ปุเรชาตานิ รูปชมฺมานํ อุปตฺถมฺภกฺกฺชฺเณน อุปการโก อรูปชมฺโม ปจฺจชาตปจฺจโย. อรูปธรรม ที่อุปการะ โดยอรรถว่า **อุปัตถัมภ** แก่รูปธรรมทั้งหลาย ที่เกิดก่อน ชื่อว่า ปัจจชาตปัจจัย. เหมือนอย่าง มโนสัญเจตนาหาร คือความหวังในอาหาร ที่อุปัตถัมภ แก่สรีระของลูกนกแรงทั้งหลาย.
- เอกตฺถกฺกาภิภาวนุปลเมน อุปการกา รูปิโน ชมฺมา อรูปิโน ชมฺมานํ, อรูปิโนปิ รูปิโน วิปยุตฺตปจฺจโย. (เหมือน สห.วิป.)
- ปจฺจบุปฺพนฺตกฺขณฺเณน อตฺถิภาเวน ตาทิสฺสเสว ชมฺมสฺส อุปตฺถมฺภกฺตฺเตน อุปการโก ชมฺโม อตฺถิปจฺจโย. (เหมือน สห.อตฺถิ)
- อตฺถิปจฺจยชฺมฺมาเอว อวิคตภาเวน อุปการกฺตฺตา อวิคตปจฺจโย. (เหมือน สห.อวิคต)

ปุเรชาตสุสาติ เตสํ อุปาทาทโต ปฐมตรํ ชาตสฺส ชาตีกุขณํ อติกกฺกมิตฺวา จิตฺติปฺตฺตสฺส. (ปฐมฺมานอภฺฐกฺกา ปจฺจชาตปจฺจยนิทฺเทศ ข้อ ๑๑ หน้า ๔๒๖)

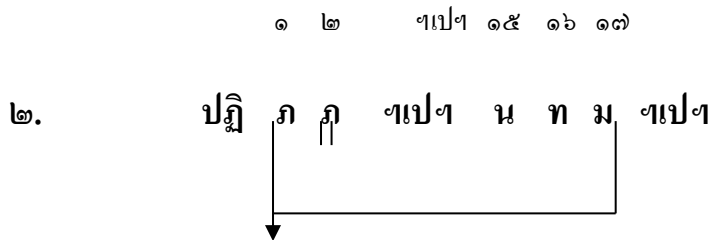
พระบาลีบทว่า เป็นปัจจัย แก่รูปกายนี้คือภูตและอุปาทายรูปที่มีจตุสมุฏฐาน ที่เกิดก่อน ได้แก่ แก่รูปกายที่ถึงฐิติ ก้าวล่วงแล้ว ซึ่งชาติขณะ ของรูปที่เกิดก่อนกว่า แต่การอุบัติขึ้น ของปัจจัยธรรมทั้งหลายเหล่านั้น.

อุทาหรณ์

เอกชกาย คือ กัมมชกลาป ๓ - ๓ - ๔

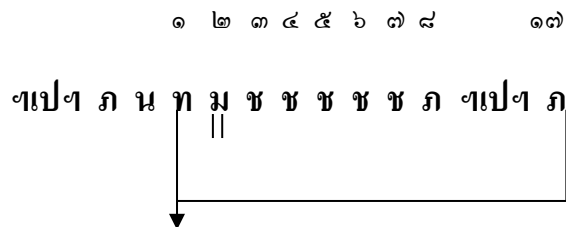
- จิตต์กขณะ ๑๖ มีปฐมภวังค์ เป็นต้น ที่เข้าถึงอุปปาตักขณะและฐิติขณะ เป็นปัจจัยแก่ เอกชกายและทวิชกาย

ติชกาย คือ กัมมชะ จิตตชะ อุตุชกลาป

- จิตต์กขณะ ๑๖ มี ทุติภวังค์ เป็นต้น ที่เข้าถึงอุปปาตักขณะและฐิติขณะ เป็นปัจจัยแก่ ติชกาย

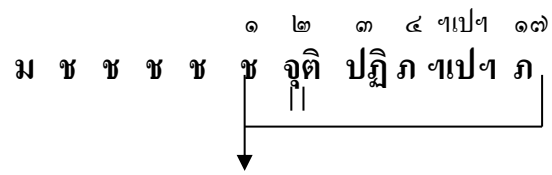
๓. คัพภเสยยกสัตว์ ในสัปดาห์ที่ ๒ หรือ ๓ อาหารรูป เริ่มเกิดครั้งแรก

จตุชกาย คือกัมมชะ จิตตชะ อุตุชะ อาหารชกลาป

- จิตต์กขณะ ๑๖ มี อาวัชชนะ เป็นต้น ที่เข้าถึงอุปปาตักขณะและฐิติขณะ เป็นปัจจัยแก่ จตุชกาย

๔. ในมรณस्थานวิถี

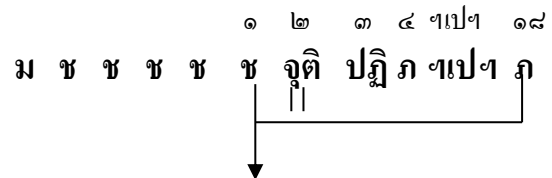

ทวิขกาย คือ จิตตชะ อุตฺตชกลาป ในรูปปฏิภูมิ ๑๕

ติขกาย คือ จิตตชะ อุตฺตชะ อาหารชกลาป ในกามภูมิ ๑๑

- จุติจิต ในขณะทั้ง ๒ เท่านั้น → ทวิขกาย และติขกาย

๕. ในมรณस्थานวิถี

เอกชกาย คือ อุตฺตชกลาป ในรูปปฏิภูมิ ๑๕

- จุติจิต ในขณะทั้ง ๒ เท่านั้น → เอกชกาย คืออุตฺตชกลาปที่เกิดตรงฐิติขณะของอันติมชวานะ

๖.รูปอาหารชาติ ๓ ป้างัย

๔๐.รูปอาหารป้างัย ๔๑.อาหารัตติป้างัย ๔๒.อาหารอวิคตป้างัย

ป้างัย พหิททโธชา คือ โธชารูปที่อยู่ในอาหารต่าง ๆ ที่เป็นกพพีการาหาร คือของกินที่กระทำเป็นคำ ๆ หรือของค่อม ทา นิด เป็นต้น ที่เข้าถึงฐิติขณะ (โดยชนกและอุปถัมภก)

ป้างยุฉบับ อาหารสมุฏฐานิกรูป ๑๒

- รูปารูปานํ อุปตถมภกภูฐเณ อุปการกา จตุตาโร อาหารา อาหารปจจโย.
(เหมือน นาม.อา.)
- ปจจูปปนุณหกขณน อตติภาเวน ตาทิสเสว ชมมุตต อุปตถมภกภูฐเณ อุปการโก ชมโม อตติปจจโย. (เหมือน สห.อัติ)
- อตติปจจยชมาเอว อวิคตภาเวน อุปการกตตะตา อวิคตปจจโย.(เหมือน สห.อวิคต)

อิกนัยหนึ่ง

ป้างัย อัชฉัตตจตุสมุฏฐานิกโธชา คือ กัมมชโธชา จิตตชโธชา อุตฺตชโธชา อาหารชโธชา และอุตฺตชโธชาที่เป็นพหิททระ คือโธชารูปที่อยู่ในอาหารต่าง ๆ ที่เข้าถึงฐิติขณะ

ป้างยุฉบับ จตุสมุฏฐานิกรูป มีกัมมชรูป ๒๐ เป็นต้น ที่ตั้งอยู่ในกลาปเดียวกันกับป้างัย และที่ตั้งอยู่ในกลาปอื่น ๆ (เว้น โธชาป้างัย ที่ตั้งอยู่ในกลาปเดียวกันกับป้างยุฉบับ)

ในวิสุทธิมคคปกรณัม สัมมสนญาณ ตอนรูปนิพพิตติปัสสนาการกถา กล่าวว่า

๑. กัมมปัจจัยอาหารสมุฏฐานํ นาม กัมมสมุฏฐานรูปเสฏฐ ฐานปฺปตฺตา โອชา อณฺญํ
โອชฺฐมกํ สมุฏฐาเปติ, ตตฺตราปิ โອชา ฐานปฺปตฺตา อณฺญนฺติ เอรํ จตฺสุโส วา ปญฺจ วา
ปวตฺติโย ฆณฺเฑติ.

ชื่อว่า (อาหารช)รูป ที่มีกรรมมีกรรมเป็นปัจจัย คืออาหารเป็นสมุฏฐาน ย่อมสืบต่อ
ซึ่งความเป็นไป ๔ หรือ ๕ วาระ อย่างนี้ คือ (กัมมช)โอชา ที่ถึงความตั้งอยู่ในรูปทั้งหลาย
อันมีกรรมเป็นสมุฏฐาน ย่อมทำกลุ่มรูปอันมีโอชาเป็นที่ ๘ กลุ่มอื่นให้เกิดขึ้น(ในสรีระ
ที่มีอาหารซึมซาบ), (อาหารช)โอชา แม้ใน โອชฺฐมกรูปนั้น ที่ถึงความตั้งอยู่ ก็ทำกลุ่มรูป
อันมีโอชาเป็นที่ ๘ กลุ่มอื่นอีกให้เกิดขึ้น.

กมฺมํ ปญฺจโย เอตฺตฺสาติ กมฺมปัจจัยํ, ตเทว จิตฺตํ, ตํ สมุฏฐานํ เอตฺตฺสาติ
กมฺมปัจจัยจิตตสมุฏฐานํ. (มหาฎีกา)

กรรมเป็นปัจจัย แก่กรรมนี้ เพราะเหตุนี้ นั้น กรรมนี้ ชื่อว่า กัมมปัจจัย(กรรมมีกรรม
เป็นปัจจัย), กรรมมีกรรมเป็นปัจจัยนั้นนั้นแหละ เป็นวิบากจิต ฉะนั้น ชื่อว่า
กัมมปัจจัยจิตต, กรรมมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นวิบากจิตนั้น เป็นสมุฏฐาน แก่รูปนี้
เพราะเหตุนี้ รูปนี้ ชื่อว่า กัมมปัจจัยจิตตสมุฏฐาน(รูป ที่มีกรรมมีกรรมเป็นปัจจัย
คือวิบากจิตเป็นสมุฏฐาน).

จตฺสุโส วา ปญฺจ วา ปวตฺติโย ฆณฺเฑตฺติ สทิสสนฺตติวเสน จตฺสุโส วา ปญฺจ วา
รูปกลาปปฺปวตฺติโย สนฺตนาเนติ. (มหาฎีกา)

คำว่า ย่อมสืบต่อ ซึ่งความเป็นไป ๔ หรือ ๕ วาระ อธิบายว่า ย่อมสืบต่อ
ซึ่งความเป็นไปแห่งรูปกลาปทั้งหลาย ๔ หรือ ๕ วาระ ด้วยอำนาจแห่งสันตติที่เหมือนกัน.

ตตฺถ กมฺมชโต ปวตฺตาหารา วิเสสปญฺจยลาเภ สติ ยถาวตฺตฺตปริมาณาหิ ปวตฺติหิ
อุทฺทมุปี ปวตฺติโย น ฆณฺเฑตฺติ น สกฺกา วตฺตุํ. ตถา หิ “ ทส ทฺวาทส วาเร ปวตฺติ ฆณฺเฑติ.
(มหาฎีกา)

ในกัมมปัจจัยอาหารสมุฏฐานรูปนั้น อาหารที่เป็นไป เพราะเกิดแต่กรรม
ครั้งเมื่อการได้ปัจจัยที่แตกต่างกัน มีอยู่(คืออตุปัจจัยและอาหารปัจจัย) ไม่อาจเพื่อจะกล่าวว่า
ไม่สืบต่อ ซึ่งความเป็นไป แม้ยิ่งขึ้น กว่าความเป็นไป อันมีปริมาณตามที่กล่าวแล้ว
(ว่า ๔ หรือ ๕ วาระ). จริงโดยประการนั้น ท่านอาจารย์จะกล่าวต่อไปว่า “
ย่อมสืบต่อ ซึ่งความเป็นไป ๑๐ หรือ ๑๒ วาระ” (ใน อาหารปัจจัยอาหารสมุฏฐานํ
อุตุปัจจัยอาหารสมุฏฐานํ) ดังนี้.

๒. จิตตปจฺจยอาหารสมฺภูฏานํ นาม จิตตสมฺภูฏานรूपेषु ฐานปฺปตฺตา โອชา อณฺญํ โອชภูฏมกํ สมฺภูฏาเปติ, เอวํ เทวํ ติสฺโส ปวตฺติโย ฆณฺเฑติ.

ชื่อว่า (อาหารช)รูป ที่มีธรรมมีจิตเป็นปัจจัย คืออาหารเป็นสมภูฏาน อธิบายว่า (จิตตช)โอชา ที่ถึงความตั้งอยู่ ในรูปทั้งหลายอันมีจิตเป็นสมภูฏาน ย่อมทำกลุ่มรูปอันมีโอชาเป็นที่ ๘ กลุ่มอื่นให้เกิดขึ้น, ย่อมสืบต่อซึ่งความเป็นไป ๒ หรือ ๓ วาระ อย่างนี้.

จิตตสมฺภูฏานอุตฺตอาหารเรหิ กมฺมสมฺภูฏานอุตฺตอาหารา พลวนฺโต โหหนฺตฺติเต เตสํ วเสน จตฺตปญฺจปวตฺติฆณฺณํ วุตฺตํ, จิตตสมฺภูฏานานํ ปน วเสน ทวตฺติปฺปวตฺติฆณฺณํ ตํปากตฺกจิตฺตวเสน, มหคฺคตานุตฺตรจิตฺตวเสน ปน พหุตราปี ปวตฺติโย อิจฺฉิตฺตพฺพา. ตํนิพฺพตฺตํ จิตฺตชรูปานํ โອพารปฺปณฺตีถาวโต.

(มหาฎีกา)

อุตุและอาหารอันมีกรรมเป็นสมภูฏานทั้งหลาย ย่อมเป็นธรรมที่มีกำลังกว่าอุตุและอาหารอันมีจิตเป็นสมภูฏานทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์ จึงกล่าว ความสืบต่อแห่งความเป็นไป ๔ หรือ ๕ วาระ ด้วยอำนาจแห่งอุตุและอาหารอันมีกรรมเป็นสมภูฏานเหล่านั้น, อนึ่ง ท่านกล่าว ความสืบต่อแห่งความเป็นไป ๒ หรือ ๓ วาระ ด้วยอำนาจ แห่งอุตุและอาหารอันมีจิตเป็นสมภูฏาน ด้วยสามารถแห่งจิตปกตินั้น, อนึ่ง แม้ความเป็นไป มากยิ่งกว่า ด้วยสามารถแห่งมหัคคจิตและอนุตตรจิต อันบังเกิด ฟังปรารถนา. เพราะความที่แห่งจิตตชรูปทั้งหลาย ที่บังเกิดขึ้นจากมหัคคจิตและอนุตตรจิต นั้นเป็นจิตที่โอพารและประณีต.

๓. อาหารปจฺจยอาหารสมฺภูฏานํ นาม อาหารสมฺภูฏานรूपेषु ฐานปฺปตฺตา โອชา อณฺญํ โອชภูฏมกํ สมฺภูฏาเปติ, ตตราปี โອชา อณฺญนฺตฺติ เอวํ ทส ทฺวาทส วาเร ปวตฺติ ฆณฺเฑติ.

ชื่อว่า (อาหารช)รูป ที่มีธรรมมีอาหารเป็นปัจจัย คืออาหารเป็นสมภูฏาน ย่อมสืบต่อซึ่งความเป็นไป ๑๐ หรือ ๑๒ วาระอย่างนี้คือ (อาหารช)โอชา ที่ถึงความตั้งอยู่ ในรูปทั้งหลายอันมีอาหารเป็นสมภูฏาน ย่อมทำกลุ่มรูปอันมีโอชาเป็นที่ ๘ กลุ่มอื่นให้เกิดขึ้น, (อาหารช)โอชา แม้นในโอชภูฏมกรูปนั้น ที่ถึงความตั้งอยู่ ก็ทำกลุ่มรูปอันมีโอชาเป็นที่ ๘ กลุ่มอื่นอีกให้เกิดขึ้น.

เอกทิวสํ ปรีกฺขตฺตาหาโร สตฺตฺตาทมฺปิ อุปฺตฺตมฺเภติ. ทิพฺพา ปน โອชา เอกมาตํ เทวมาสมฺปิ อุปฺตฺตมฺเภติ. (วิ.ม.)

อาหารที่บุคคลบริโภค ในวันหนึ่ง ย่อมอุปตถัมภ์ แมตตลอด ๗ วัน. ส่วนทิพยโอชา ย่อมอุปตถัมภ์ แมตตลอด ๑ เดือน แมตตลอด ๒ เดือน.

มาตรา ปริกฤตทาหาโรปี ทารกสุส สรีร์ ผริตฺวา รูป สมุฏฐาเปติ. สรีเร มกฺขิตาหาโรปี รูป สมุฏฐาเปติ. (วิ.ม.)

แม้อาหารที่มารดากลิ่นกิน แผลไปสู่สรีระของทารก ย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้น. แม้อาหารที่เขทาไว้ที่สรีระ ก็ย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้น.

ทารกสุส สรีร์ ผริตฺวาติ นาภิมุลาอนุคตาหิ รสหรณฺหิ ผริตฺวา. (มหาฎีกา)

คำว่า แผลไปสู่สรีระของทารก อธิบายว่า แผลไป ด้วยอวัยวะที่นารส อันไปตามสายสะดือ. (มิใช่แผลไปสู่สรีระของทารก โดยตรงอย่างนั้น)

ตฺตฺรายํ อหาโร อาหารสมุฏฐานานํ ชนโก หุตฺวา ปจฺจโย โหติ, เสธานํ นิสฺสยาหารอตุตฺถิอวิกตฺวเสนาติ. (วิ.ม.)

ในรูปที่มีสมุฏฐาน ๔ เหล่านั้น อาหารนี้ ย่อมเป็นชนกปัจจัย แก่รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานทั้งหลาย, ย่อมเป็นปัจจัย แก่รูปที่มีสันตติ ๓ อันมีกรรม จิตและอุตุเป็นสมุฏฐานที่เหลือทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งนิสสยะ อาหาระ อตฺถิและอวิกตะ.

กฺวพิการาหาโร หิ อณฺญาหารสมุฏฐิตฺตฺส ติสฺนตฺติรูปานญจ อุปฺตุตฺถมกฺวเสน อตุตฺนา อุปฺปาติตฺตฺส ชนโก หุตฺวา ปจฺจโย โหติ. (มหาฎีกา)

เป็นความจริงว่า กวพิการาหาร ย่อมเป็นปัจจัย ด้วยอำนาจอุปตถัมภ์ แก่รูปที่เกิดขึ้นโดยอาหารอื่น และแก่รูปทั้งหลายที่มีสันตติ ๓, ย่อมเป็นชนกปัจจัย แก่รูปที่ตนทำให้เกิดขึ้น

เอวํ อาหารปจฺจโย โหตุตฺเตยฺว อตุตฺถิอวิกตฺวเสนาปี ปจฺจโย โหติ, นิสฺสยาภาโว ปน ปฏฺฐานนเยน นตฺถิ. อาหารปจฺจยา ปวตฺตฺมานานิ รูปานิ อาหารนิสฺสยานิ นาม โหนตฺติตฺติ สุตฺตฺนุตฺนเยน วุตฺโตติ ทฏฺฐทฺโพ. (มหาฎีกา)

เมื่อเป็น อาหารปัจจัย อย่างนี้นั่นเอง ย่อมเป็นปัจจัย แม้ด้วยอำนาจแห่งอตฺถิและอวิกตะ, แต่ว่า ความเป็นนิสสยะปัจจัย ย่อมไม่มี โดยปฏิฐานนัย. รูปทั้งหลายที่เป็นไปอยู่ เพราะอาหารปัจจัย ชื่อว่า มีอาหารเป็นนิสสยะ เพราะเหตุนั้น พึงทราบวาท่านอาจารย์กล่าวไว้ โดยสุตตันตนัย.

๔. อุตฺตฺปจฺจยอาหารสมุฏฐานํ นาม อุตฺตฺสมุฏฐานา ฐานปฺปตฺตา โອชา อณฺญํ โອชฏฺฐมกํ สมุฏฐาเปติ, ตฺตฺราปี โອชา อณฺญนฺติ เอวํ ทส ทฺวาทส วาเร ปวตฺติโย ฆณฺเฑติ.

ชื่อว่า (อาหารข)รูป ที่มีกรรมมีอุตุเป็นปัจจัย ก็อาหารเป็นสมุฏฐาน ย่อมสืบต่อซึ่งความเป็นไป ๑๐ หรือ ๑๒ วาระ อย่างนี้คือ(อุตุข)โอชา ที่ถึงความตั้งอยู่ อันมีอุตุเป็นสมุฏฐาน ย่อมทำกลุ่มรูปอันมีโอชาเป็นที่ ๘ กลุ่มอื่นให้เกิดขึ้น, (อาหารข)โอชา

แม่ในโอษฐ์ฐมกรุปนั้น ที่ถึงความตั้งอยู่ ก็ทำกลุ่มรูปอันมีโอษาเป็นที่ ๘ กลุ่มอื่นอีก ให้เกิดขึ้น

อนึ่ง พึงทราบ ความเป็นไปแห่งอุตุรูป ๔ หมวด ในวิสุทธิมัคคปกรณ์นั้นว่า:

๑. กมุขปัจจยอุตุสมุฏฐานํ นาม กมุขเตโชธาตุ ฐานุปฺปตฺตา อุตุสมุฏฐานํ โขชฐมกํ สมุฏฐาเปติ, ตตฺราปิ อุตุ อณฺณํ โขชฐมกนฺติ เอวํ จตฺสฺโส วา ปญฺจ วา ปวตฺติโย ฆณฺเฏติ.

ชื่อว่า (อุตุ)รูป ที่มีกรรมมีกรรมเป็นปัจจัย คืออุตุเป็นสมุฏฐาน ย่อมสืบต่อ ซึ่งความเป็นไป ๔ หรือ ๕ วาระ อย่างนี้คือ.(เหมือนอย่าง กัมมปัจจัยอาหารสมุฏฐาน) ความว่า เตโชธาตุอันเกิดจากกรรม(กัมมชอุตุ) ที่ถึงความตั้งอยู่ ย่อมยังกลาปรูปอันมีโอษาเป็นที่ ๘ อันมีอุตุเป็นสมุฏฐานให้ตั้งขึ้น, (อุตุ)อุตุแม่ในโอษฐ์ฐมกรุปนั้น ย่อมยังกลาปรูปอันมีโอษาเป็นที่ ๘ กลาปอื่นให้ตั้งขึ้น

๒. จิตฺตปัจจยอุตุสมุฏฐานํ นาม จิตฺตสมุฏฐานโน อุตุ ฐานุปฺปตฺโต อณฺณํ โขชฐมกํ สมุฏฐาเปติ, เอวํ เทวํ ติสฺโส ปวตฺติโย ฆณฺเฏติ.

ชื่อว่า (อุตุ)รูป ที่มีกรรมมีจิตเป็นปัจจัย คืออุตุเป็นสมุฏฐาน ความว่า (จิตต)อุตุ ที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ที่ถึงความตั้งอยู่ ย่อมยังกลาปรูปอันมีโอษาเป็นที่ ๘ กลาปอื่นให้ตั้งขึ้น, ย่อมสืบต่อ ซึ่งความเป็นไป ๒ หรือ ๓ วาระ อย่างนี้.(เหมือนอย่าง จิตตปัจจัยอาหารสมุฏฐาน)

๓. อาหารปัจจยอุตุสมุฏฐานํ นาม อาหารสมุฏฐานา เตโชธาตุ ฐานุปฺปตฺตา อุตุสมุฏฐานํ โขชฐมกํ สมุฏฐาเปติ.

ชื่อว่า (อุตุ)รูป ที่มีกรรมมีอาหารเป็นปัจจัย คืออุตุเป็นสมุฏฐาน ความว่า เตโชธาตุ ที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน(อาหารชอุตุ) ที่ถึงความตั้งอยู่ ย่อมยังกลาปรูปอันมีโอษาเป็นที่ ๘ อันมีอุตุเป็นสมุฏฐานให้ตั้งขึ้น.(ย่อมสืบต่อ ซึ่งความเป็นไป ๑๐ หรือ ๑๒ วาระ เหมือนอย่าง อาหารปัจจัยอาหารสมุฏฐาน หรือ อุตุปัจจัยอาหารสมุฏฐาน)

อาหารปัจจยอุตุโนปิ อุตุปัจจยอาหารสฺส วิย ทส ทฺวาทส วาเร ปวตฺติฆณฺนา เวทิตพฺพา. (มหาฎีกา)

ความสืบต่อแห่งความเป็นไป ๑๐ หรือ ๑๒ วาระ แม่ของอุตุที่มีอาหารเป็นปัจจัย ของอาหารที่มีอุตุเป็นปัจจัย อันบัณฑิตพึงทราบ.

๔. อุดุปัจจัยอุดุสมภูฐานัน นาม อุดุสมภูฐานา เตโชธาตุ ฐานปุตตา อณูญ โัชภูมกัม
สมภูฐานาเปติ, ตตราปี อุดุ อณูญนุติ เอว ที่มมปิ อทธานัน ออนุปาทินนปกเข ฐตุ
วาปี อุดุสมภูฐานัน ปวตตติเยว.

ชื่อว่า (อุดุช)รูป ที่มีธรรมมีอุดุเป็นปัจจัย คืออุดุเป็นสมภูฐาน ความว่า เตโชธาตุ
ที่มีอุดุเป็นสมภูฐาน(อุดุชอุดุ) ที่ถึงความตั้งอยู่ ย่อมยังกลาปรูปอันมีโอชาเป็นที่ ๘ กลุ่มอื่น
ให้ตั้งขึ้น, (อุดุช)อุดุแม้นใน โัชภูมกรูปนั้น ย่อมยังกลาปรูปอันมีโอชาเป็นที่ ๘ กลุ่มอื่น
ให้ตั้งขึ้น โดยนัยดังกล่าวมานี้(ย่อมสืบต่อซึ่งความเป็นไป ๑๐ หรือ ๑๒ วาระ เหมือนอย่าง
อุดุปัจจัยอาหารสมภูฐาน) แม้รูปที่มีอุดุเป็นสมภูฐาน ที่ตั้งอยู่ ในฝ่ายแห่งอนุปาทินรูป
ย่อมเป็นไป แม้ตลอดกาลนานทีเดียว.

ตตราย อุดุ อุดุสมภูฐานัน ชนโก หุตวา ปจโย โหติ, เสทานัน นิสสยอตุลิวิกค
วเสนาติ. (มหาฎีกา)

ในรูปที่มีสมภูฐาน ๔ นั้น อุดุนี้ ย่อมเป็นชนกปัจจัย แก่รูปที่มีอุดุเป็นสมภูฐาน
ทั้งหลาย, ย่อมเป็นปัจจัย แก่รูปที่มีสมภูฐานที่เหลือทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งนิสสยะ อตติ
และอวิคตะ.

อุดุโน นิสสยโชตนายปี เอสเว นโย.(มหาฎีกา)

แม้ในการส่องสว่างความเป็นนิสสยะ ของอุดุ ก็มีนัยนี้นั้นแหละ(คือมีนัยเหมือน
อย่างอาหารนั้นแหละ)

ฟังทราบ อุดุสมภูฐาน แม้อื่นอีก ในอัฐฐสาตินี ตอนรูปกัณฑ์ หน้า ๔๐๐-๔๐๑

ตตถ จกขุปฺปสาทาที อฏฐวิธิ รูป สทฐี หทยวตฺถนา กมฺมชฺ นาม. เกสมสฺสุ
หตุถิทนฺตา อสฺสพาลา จามริพาลาติ เอวมาที กมฺมปจฺจยํ นาม. จกฺกรตฺนํ เทวตาณํ
อุยฺยานวิมานาทีนิตฺติ เอวมาที กมฺมปจฺจยอุดุสมภูฐานัน นาม.

ในเรื่องนั้น รูป ๘ อย่าง มีจักขุปสาทเป็นต้น กับด้วยททยวัตถุ ชื่อว่า กัมมชรูป
(รูปที่เกิดเพราะกรรม). รูปมีอาทิอย่างนี้คือ ผม หนวด งาของช้าง ขนหางของม้า
ขนหางของจามรี ชื่อว่า กัมมปัจจัยรูป(รูปที่มีกรรมเป็นปัจจัย). รูปมีอาทิอย่างนี้ว่า
จักรรัตนะ อุทยานและวิมานเป็นต้น ของพวกเทวดา ชื่อว่า กัมมปัจจัยอุดุสมภูฐานรูป
(รูปที่มีปัจจัยที่มีกรรมเป็นสหายคืออุดุเป็นสมภูฐาน).

“อากาศ อนุตฺตสิกฺขะ หตฺถิมฺปิ ทสฺเสนฺติ, อสฺสมฺปิ ทสฺเสนฺติ, รตฺมฺปิ ทสฺเสนฺติ, วิวิธมฺปิ เสนาพฺยุหฺมฺ ทสฺเสนฺตี”ติ (ปฎิ. ม.) อิห จิตฺตปจฺจยอุตฺตสมฺภูฏานํ นาม.

คำที่ท่านกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามัคค์ว่า “ย่อมแสดงซึ่งรูปข้างข้าง, ย่อมแสดงซึ่งรูปม้วนข้าง, ย่อมแสดงซึ่งรูปประดับข้าง, ย่อมแสดงซึ่งรูปกระบวนทัพต่าง ๆ ข้าง ในอากาศคือกลางหา” นี้ ชื่อว่า จิตตปัจจยอุตฺตสมฺภูฏาน(รูปมีปัจจัยที่มีจิตเป็นสหาย คืออุตฺตเป็นสมฺภูฏาน).

เหตุและปัจจัยของรูปภายในวิสุทธิมัคค์ ตอนปัจจยปริคคหกถา มีว่า:

ตสฺเสวํ นิพฺพุตฺตมานสฺส อวิชฺชา ตณฺหา อุปาทานํ กมฺมมฺหฺติ อิเม จตฺตารโ ชมฺมา นิพฺพุตฺตกตฺตา เหตุ, อาหารโ อุปคฺตมฺภกตฺตา ปจฺจโยติ ปญฺจ ชมฺมา เหตุปจฺจยา โหณฺติ. เตสฺสปี อวิชฺชาทโย ตโย อิมสฺส กายสฺส มาตา วีย ทารกสฺส อุปนิสฺสยา โหณฺติ. กมฺมํ ปิตา วีย ปุตฺตสฺส ชนฺกํ.อาหารโ ธาตี วีย ทารกสฺส สนฺธารโก”ติ.

สำหรับรูปภายในที่บังเกิดอยู่อย่างนี้นั้น ย่อมมีกรรม ๕ ประการ เป็นเหตุและปัจจัย (ตามสมควร) อธิบายว่า ธรรม ๔ ประการเหล่านี้ คือ “อวิชชา ตณหา อุปาทาน กรรม” จัดเป็นเหตุ เพราะความเป็นผู้ทำให้เกิด, อาหารจัดเป็นปัจจัย เพราะความเป็นผู้อุปถัมภ์. แม้ในบรรดากรรม ๕ ประการเหล่านั้น ธรรม ๓ ประการ มีอวิชชาเป็นต้น ย่อมเป็นอุปนิสัยแก่กายนี้ จุมารดา เป็นอุปนิสัยแก่ทารก ฉะนั้น. กรรมเป็นชนกจะคูบิดาเป็นชนกแก่บุตร ฉะนั้น. อาหารเป็นผู้อุ้มชู จุพีเลี้ยงเป็นผู้อุ้มชู แก่ทารก ฉะนั้น”.

มหาภูทิกายใจความว่า ด้วยคำว่า เพราะความเป็นผู้ทำให้เกิด นี้ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า ธรรมทั้งหลาย มีอวิชชาเป็นต้น ชื่อว่า เป็นเหตุ เพราะความเป็นอสาธนาการณะ แก่รูปภายใน จุพีชะเป็นอสาธนาการณะ แก่อังคุระคือหน่อ ฉะนั้น.

ส่วน ด้วยคำว่า เพราะความเป็นผู้อุปถัมภ์ นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า อาหาร ชื่อว่า เป็นปัจจัย เพราะความเป็นสาธนาการณะ (แก่รูปภายใน) จุสิ่งแวดล้อมมี ดินและน้ำ เป็นต้นเป็นสาธนาการณะ แก่อังคุระคือหน่อ ฉะนั้น.

ว่าด้วยปัจจัยขณะของจิต อุตุและอาหาร

จิตฺตํ จิตฺตสมฺภูฏานสฺส อุปฺปชฺชมานํ รูปสฺส ปจฺจโย โหติ. (วิ.ม.ปจฺจยปริคคห)

จิตฺตํกํล้งเกิด ย่อมเป็นปัจจัย แก่รูปที่มีจิตเป็นสมฺภูฏาน.

มหาภูทิกายว่า: ยสฺมา อนนฺตราทิปจฺจยลาภโต อุปฺปาทกฺขณฺเ เอว จิตฺตสฺส พลวตา, ตสฺมา ตํ อุปฺปชฺชมานเมว รูปํ ชเนตีติ อาห “จิตฺตํ จิตฺตสมฺภูฏานสฺส อุปฺปชฺชมานนฺ”ติ.

เพราะว่า ความที่จิตเป็นธรรมมีกำลัง ในอุปาทกขณะเท่านั้น เพราะการได้ปัจจัย มีอนันตระเป็นต้น, เพราะเหตุนี้ จิตนั้น กำลังเกิดขึ้นนั่นเอง ย่อมยังรูปให้เกิดขึ้น ฉะนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า จิตที่กำลังเกิด ย่อมเป็นปัจจัย แก่รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน.

ยานิ เจตุธ รูปุ ขนยหุติ, ตานิ น ฐิติกุขณ ฆงคกุขณ วา, ตทา หิ จิตุตํ ทุพพลํ โหติ.
อุปาทกกุขณ ปน พลวํ, ตสุมา ตํ ตทา ปุเรชาติ วตุถํ นิสุสาย รูปุ สมุฏฐาเปติ.

(วิ.ม. สมมสน รูปนิพพุตติปัสสนาการกถา)

อนึ่ง ในจิตทั้งหลายเหล่านี้ จิตทั้งหลายเหล่านี้ ทำรูปให้เกิด, จิตทั้งหลายเหล่านั้น ไม่ได้ทำรูปให้เกิด ในฐิตินขณะ หรือ ในภังคขณะ, เพราะว่าเป็นกาลนั้น จิตย่อมเป็นธรรม ทุพพล. ส่วน ในอุปาทกขณะเป็นธรรมมีกำลัง, เพราะเหตุนี้ จิตนั้น อาศัยอยู่ ซึ่งวัตถุ ที่เกิดก่อน ในกาลนั้น ย่อมทำรูปให้ตั้งขึ้น.

มหาฐีกาอธิบายว่า อุปาทกกุขณ ปน พลวํ อนนุตราทิปัจจยลาภโต.
ส่วน ในอุปาทกขณะเป็นธรรมมีกำลัง เพราะการได้ปัจจัยมีอนันตระเป็นต้น.

อุตุอาหารา อุตุอาหารสมุฏฐานสุต ฐิติกุขณ ปัจจยา โหนติ.(วิ.ม.ปัจจยปริคคห)

อุตุและอาหาร ย่อมเป็นปัจจัย ในฐิตินขณะ แก่รูปที่มีอุตุและอาหารเป็นสมุฏฐาน.

มหาฐีกาว่า: ยสุมา ปน รูปุสุต ฐิติกุขณ พลวตา ปัจจชาตาทิปัจจยลาภโต, ตสุมา
วตุตํ “ อุตุอาหารา ๗เป๗ โหนตีติ”ติ, พาหิรํ อุตํ, อาหารญจ ปัจจยํ ลภิตวา อตุตโน ฐิติกุขณ
อุตุอาหารา รูปุ ขนยหุติติ อตุโต.

อนึ่ง เพราะความที่รูป เป็นธรรมมีกำลัง ในฐิตินขณะ เพราะการได้ปัจจัย มีปัจจชาตาเป็นต้น, เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า “อุตุและอาหาร ย่อมเป็นปัจจัย ในฐิตินขณะ แก่รูปที่มีอุตุและอาหารเป็นสมุฏฐาน”. ความว่า (อัมมัตต)อุตุและอาหาร ได้แล้วซึ่งอุตุและอาหารภายนอกเป็นปัจจัย ย่อมยังรูปให้เกิดขึ้น ในฐิตินขณะ.

ในข้อที่ว่า “(อัมมัตต)อุตุและอาหาร ได้แล้วซึ่งอุตุและอาหารภายนอก เป็นปัจจัย ย่อมยังรูปให้เกิดขึ้น ในฐิตินขณะ.นี้ สมดังในอภิธัมมัตถสังคหะปริจเฉทที่ ๖ ว่า:

รูปโลก ปน ฆานชิวหากายภาวทสกาणि เจว อาหารชกลาปานิ จ น ลพุนหุติ.

ส่วน ในรูปโลก ย่อมไม่ได้ซึ่งฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ และภาวทสกะ ทั้งหลายแน่นอน และย่อมไม่ได้ ซึ่งอาหารชกลาปทั้งหลายด้วย.

วิภาวีนิฐีกาอธิบายว่า: อาหารชกลาปานิ จ น ลพุนหุติ อชฺโณหฺญาหาราภาเวน
สรีรคตฺตสปี อาหารสุต รูปสมุฏฐาปนาภาวโต. พาหิรญหิ อุตํ อาหารญจ อุปนิสุสยํ ลภิตวา
อุตุอาหารา รูปุ สมุฏฐาเปหุติ.

คำว่า และยอมไม่ได้ซึ่งอาหารชกลาปทั้งหลายด้วย เพราะอาหารแม่ที่เป็นไปอยู่ในสตรีระ ไม่มีการยังรูปให้ตั้งขึ้น เพราะความไม่มีแห่งอาหารที่กลืนกิน. จริ่งทีเดียว อุตุและอาหาร ได้แล้วซึ่งอุตุและอาหารภายนอกเป็นอุปนิสสยะ ย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้น.

ถามว่า ก็ ปฏิสนธิจิต มีจิตติดเป็นอนันตรปัจจัยเป็นต้น แต่เพราะเหตุไรเล่า ปฏิสนธิจิตในอุปาทกขณะ จึงไม่ยังจิตตชรูปให้ตั้งขึ้น, ก็ในเรื่องนี้ ท่านอรรถกถา ชันธิวิภังค์ อธิบายว่า:

ตตถ ปฏิสนธิจิตตํ ตาว วตฺถุน ทพฺพตตาย อปฺปติภฺจฺจิตตตาย ปจฺจยเวกฺขลตตาย อากนฺตฺตตาย จ รูปํ น สมฺภูฏฺฐาเปติ. ตตถ หิ สหชาตํ วตฺถุ อุปฺปาตกฺขณเ ทพฺพตํ โหตีติ วตฺถุน ทพฺพตตาย รูปํ น สมฺภูฏฺฐาเปติ. ยถา จ ปปาเต ปตฺนุโต ปุริโส อญฺญสฺส นิสฺสโย ภวิตํ น สกฺโกติ เอวํ เอตมฺปิ กมฺมเวกฺกขิตฺตตฺตา ปปาเต ปตฺมานํ วิย อปฺปติภฺจฺจิตตํ. อิติ กมฺมเวกฺกขิตฺตตฺตา อปฺปติภฺจฺจิตตตายปิ รูปํ น สมฺภูฏฺฐาเปติ.

ปฏิสนธิจิตตตถจ วตฺถุณา สทฺธิ อปฺจฺจมาอปฺเร อุปฺปนฺนํ. ตสฺส วตฺถุ ปุเรชาตํ หุตฺวา ปจฺจโย ภวิตํ น สกฺโกติ. สเจ สกฺกฺขณฺเยยฺย รูปํ สมฺภูฏฺฐาเปยฺย. ยตฺราปิ วตฺถุ ปุเรชาตํ หุตฺวา ปจฺจโย ภวิตํ สกฺโกติ ปเวณิ ฆญฺญิติ ตตฺราปิ จิตฺตํ อํกฺโต อปริหิณฺเยว รูปํ สมฺภูฏฺฐาเปติ. ยทิ หิ จิตฺตํ ฐานกฺขณเ วา กงฺกขณเ วา รูปํ สมฺภูฏฺฐาเปยฺย ปฏิสนฺธิจิตตมฺปิ รูปํ สมฺภูฏฺฐาเปยฺย. น ปน จิตฺตํ ตสฺมี ฆณฺทวเย รูปํ สมฺภูฏฺฐาเปติ. ยถา ปน อหิจฺจตฺตมกฺกํ ปรถวิทฺ อญฺญฺหนตฺํ ปํสฺสจฺจณฺณํ คเหตุวาว อญฺญฺหติ เอวํ จิตฺตํ ปุเรชาตํ วตฺถุ นิสฺสาย อุปฺปาตกฺขณเ อญฺญฺ รูปานิ คเหตุวาว อญฺญฺหติ. ปฏิสนฺธิกฺขณเ จ วตฺถุ ปุเรชาตํ หุตฺวา ปจฺจโย ภวิตํ น สกฺโกตีติ ปจฺจยเวกฺขลตตายปิ ปฏิสนฺธิจิตตํ รูปํ น สมฺภูฏฺฐาเปติ.

ยถา จ อากนฺตฺกปุริโส อคตปฺพุพฺ ปเทสํ คโต อญฺญฺสํ ‘เอถ โภ อนฺโตคาเมโว อนฺนปानคฺคฺฆมาลาทีนิ ทสฺสามิ’ติ วตฺถุ น สกฺโกติ อตฺตโน อวิสยตาย อปฺปหุตตาย เอว เมว ปฏิสนฺธิจิตตํ อากนฺตฺกนฺติ อตฺตโน อากนฺตฺกตตายปิ รูปํ น สมฺภูฏฺฐาเปติ. อปิจ สมตีส กมฺมชฺรูปานิ จิตฺตสมฺภูฏฺฐานรฺูปานํ ฐานํ คเหตุวาว ฐิตานีติปิ ปฏิสนฺธิจิตตํ รูปํ น สมฺภูฏฺฐาเปติ.

ในจิต ๑๖ ดวงเหล่านั้น ปฏิสนธิจิตก่อน ย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้ เพราะความทรพผลแห่งวัตถุ ๑ เพราะความไม่ตั้งมั่น(แห่งปฏิสนธิจิต) ๑ เพราะความบกพร่องแห่งปัจจัย ๑ และเพราะความเป็นจิตจรมาใหม่ ๑.

เป็นความจริงว่า บรรดาเหตุ ๔ ประการเหล่านั้น วัตถุที่เกิดพร้อมกับปฏิสนธิจิต ย่อมเป็นสภาพทรพผล ในอุปาทกขณะ (เพราะเป็นไปอาศัยวัตถุ ที่ทรพผลอันเว้น

จากปัจฉาชาติปัจจัย และไม่มีการอุปถัมภ์จากอาหารเป็นต้น) เพราะเหตุนี้ ปฏิสนธิจิตนั้น ย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้ เพราะความทुरुพลแห่งวัตถุ(ที่เป็นอัญญมัญญปัจจัย แก่ปฏิสนธิจิตนั้น, เพราะเหตุนี้ แม้ปฏิสนธิจิต ในอุปาทกขณะ มีกำลังเพราะอนันตร ปัจจัยเป็นต้นที่แผ่ไปในอุปาทกขณะ แต่มีกำลังน้อย เพราะอาศัยวัตถุที่ทราวมกำลัง).

(คำทั้งหลายที่ว่า วัตถุที่เกิดพร้อมกับปฏิสนธิจิตย่อมเป็นสภาพทुरुพล ในอุปาทกขณะ นี้ ฟังทราบ ว่า ท่านกล่าวหมายรวมถึง ความทुरुพล ในอุปาทกขณะ แห่งรูปทั้งปวง เพราะเว้นจากปัจฉาชาติปัจจัย และไม่มีการอุปถัมภ์จากอาหารเป็นต้น, เป็นความจริงว่า อัมมัตตโสภา ฟังเป็นอาหารปัจจัยได้ ต้องได้พาหิรโสภาเป็นปัจจัย เพราะเหตุนี้ อัมมัตตโสภา อย่างเดียว ย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้ ดังเช่นอัมมัตตโสภา ของรูปพรหมทั้งหลาย.)

อนึ่ง บุรุษที่กำลังตกไป ในเหว ย่อมไม่อาจ เพื่อจะเป็น ที่อาศัย ของคนอื่นได้ ฉนใด, ปฏิสนธิจิตแม้ นี้ ก็ฉนนั้น เป็นจิตไม่ตั้งมั่น เป็นเหมือนว่า กำลังตกไป ในเหว เพราะความที่ถูกกรรมชั้ดไป. เพราะเหตุนี้ ปฏิสนธิจิตนั้น ย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้น ไม่ได้ แม้เพราะความไม่ตั้งมั่น เหตุเพราะความที่ถูกกรรมชั้ดไป. (ส่วน วิปากสันตติอื่น จากปฏิสนธิ แม้ถูกกรรมชั้ดมาเหมือนกัน แต่ก็ยังรูปให้ตั้งขึ้นได้ เพราะเป็นจิตที่ตั้งมั่น ในความสืบต่อที่สม่าเสมอกัน เพราะได้ ซึ่งอนันตรปัจจัยและปุเรชาติปัจจัยนั่นเอง)

อนึ่ง ปฏิสนธิจิต เกิดขึ้น ไม่ก่อนไม่หลัง กับด้วยวัตถุ, วัตถุ ย่อมไม่อาจเพื่อจะเป็น ปุเรชาติปัจจัย แก่ปฏิสนธิจิตนั้น. ถ้าว่า ฟังอาจ, ก็ฟังยังรูปให้ตั้งขึ้น. วัตถุ ย่อมอาจ เพื่อจะเป็นปุเรชาติปัจจัย แม้ในกาลใด, ประเพณี ย่อมสืบต่อ, แม้ในกาลนั้น จิตที่ไม่เชื่อม จากองค์(ฌาน)เท่านั้น จึงยังรูปให้ตั้งขึ้น. จริงทีเดียว ถ้าว่า จิตฟังยังรูปให้ตั้งขึ้นได้ ในขณะที่ตั้งอยู่ หรือในภังคกขณะ, แม้ปฏิสนธิจิต ก็ฟังยังรูปให้ตั้งขึ้น. แต่ว่า จิตย่อมยังรูป ให้ตั้งขึ้น ในขณะที่ทั้งสองนั้นไม่ได้. เหมือนอย่างว่า กลุ่มเห็ด เมื่อผุดขึ้น จากแผ่นดิน ย่อมเอาผงฝุ่นติดขึ้นมาด้วย ฉนใด. (ปฐมภวังค)จิต ก็เหมือนอย่าง(กลุ่มเห็ด เมื่อผุดขึ้น จากแผ่นดิน ย่อมเอาผงฝุ่นติดมาด้วยพร้อมกับการผุดขึ้น)นั้น (ปฐมภวังคจิต) อาศัย ซึ่งวัตถุ ที่เกิดก่อน กำลังตั้งขึ้น ถือเอารูป ๘ อย่างเท่านั้น ในอุปาทกขณะ. แต่ว่า วัตถุ ในปฏิสนธิขณะ ย่อมไม่อาจ เพื่อจะเป็นปุเรชาติปัจจัย(แก่ปฏิสนธิจิต) เพราะเหตุนี้ ปฏิสนธิจิต จึงชื่อว่า ย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้ แม้เพราะความบกพร่องแห่งปัจจัย (คือวัตถุปุเรชาติปัจจัย).

อนึ่ง บุคคลผู้มาใหม่ ถึงประเทศ ที่ตนยังไม่เคยมา ย่อมไม่อาจเพื่อจะพูดแก่คน อื่น ๆ ว่า คุณก่อนท่านผู้เจริญ พวกท่านจงมาภายในบ้านเถิด ข้าพเจ้าจักให้ ซึ่งวัตถุทั้งหลายมีข้าว น้ำดื่ม ของหอมและระเบียบดอกไม้เป็นต้น แก่พวกท่าน ดังนี้

เพราะความที่บ้านนั้นไม่ใช่วิสัยของตน(ผู้เป็นอาคันตุกะ) เพราะความที่ตนมิได้เป็นอิสระในบ้านนั้น ฉันทิ, ปฏิสนธิจิต เป็นจิตจรมาใหม่ ก็ฉันทิเหมือนกัน เพราะเหตุนี้ ปฏิสนธิจิตนั้น ย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้ แม้เพราะความที่เป็นผู้มาใหม่ของตน.

อีกอย่างหนึ่ง กรรมรูป ๓๐ ถ้วน ถือเอา ซึ่งฐานะแห่งรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานตั้งอยู่ แม้เพราะเหตุนี้ ปฏิสนธิจิต ย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้.

อรรถกถาชั้นวิภังค์ ท่านได้กล่าวอาหารปัจจัยไว้ดังนี้ว่า:

กพพิงการาหารโรปิ ฐานํ ปตฺวา อญฺฐ รุปานิ สมุฏฺฐาเปติ. กุโธ ปนสฺส
กพพิงการาหารโรติ ? มาติโต. วุตฺตมฺปิ เจตํ

“ยลฺยจฺจสฺส ญฺญชฺชติ มาตา อนนํ ปานลฺย โภชนํ.

เตน โส ตตฺถ ยาเปติ มาตุ กุจฺฉิโกโต นโร”ติ.(ส.ส.)

เอวํ กุจฺฉิโกโต ทารโก มาตรา อชฺโหมหฺนฺนปานโອชา ยยาเปติ. สาวฐานปฺปตฺตา
อญฺฐ รุปานิ สมุฏฺฐาเปติ. นนุ จ สว โອชา ขรา ? วตฺถ สฺขุมํ ? กถํ ตตฺถ ปติญฺฐาตีติ ? ปฐมํ
ตาว น ปติญฺฐาติ, เอกสฺส วา ทฺวินฺนํ วา สตฺตทานํ คตฺถาเล ปติญฺฐาติ. ตโต ปน ปุเร วา
ปติญฺฐาตุ ปจฺฉา วา, ยทา มาตรา อชฺโหมหฺนฺนปานโອชา ทารกสฺส สรีเร ปติญฺฐาติ ตทา
อญฺฐ รุปานิ สมุฏฺฐาเปติ.

โอปปาติกสฺสาปิ ปกฺติปฺปฺยตฺตานํ ขาทนียโภชนียานํ อตฺถิญฺฐาเน นิพฺพตฺตสฺส ตานิ
คเหตฺวา อชฺโหมหฺรโต ฐานปฺปตฺตา โອชา รูปํ สมุฏฺฐาเปติ. เอโก อนนฺปानรหิเต อรลฺยญฺ
นิพฺพตฺตติ มหาจาทโก โหติ อตฺตโนว ชิวฺหาย เขฬํ ปรีวตฺเตตฺวา คิลติ. ตตฺราปีสฺส
ฐานปฺปตฺตา โອชา รูปํ สมุฏฺฐาเปติ.

แม้กพพิงการาหาร ถึงฐานะ ย่อมยังรูปทั้งหลาย ๘ ให้ตั้งขึ้น.

ถามว่า กพพิงการาหาร ของกัฬกเสยยกัสถ์วันนั้น จักมาแต่ที่ไหน

ตอบว่า จักมาแต่มารดา

แม้ข้อนี้ ก็สมกับพระดำรัสที่ตรัสว่า

ยลฺยสุตฺต ภูลฺยชฺติ มาตา อนุหนํ ปานลฺยจ โภชนํ
 เตน โส ตตฺถ ยาเปติ มาตุ กุจฺฉิตฺโต นโร. (สํ.สคาถวคฺค)
 มารดาของสัตว์ในภพนั้น ปรีโภก
 ข้าว น้ำ และโภชนะอย่างใด ภพนั้นผู้อยู่ในท้องของมารดา
 ย่อมยังอรรถภาพให้เป็นไป ด้วยอาหารนั้น ในภพนั้น.

ทารกผู้อยู่ในภพ ย่อมยังอรรถภาพให้เป็นไป ด้วยโอชาแห่งข้าวและน้ำ ที่มารดากินเข้าไป ด้วยประการฉะนี้. โอชานั้น ถึงฐิติขณะเท่านั้น ย่อมยังรูป ๘ อย่าง ให้ตั้งขึ้น.

ถามว่า ก็โอชานั้น เป็นของหยาบ(หมายเอาโอชาที่เป็นไปพร้อมกับวัตถุ เพราะโอชาเป็นสุขุม โดยสภาวะ), วัตถุ เป็นของละเอียด มิใช่หรือ, (โอชา)ดำรงอยู่ในวัตถุนั้น ได้อย่างไร ? ตอบว่า ครั้งแรก ยังไม่ดำรงอยู่ก่อน, แต่เมื่อเวลาผ่านไปหนึ่งหรือสองสัปดาห์ จึงดำรงอยู่ได้. แต่ว่าโอชานั้น ดำรงอยู่ก่อนหรือหลังก็ตามจากเวลานั้น. ในกาลใด โอชาแห่งข้าวและน้ำ ที่มารดากินกิน ดำรงอยู่ในสรีระของทารก, ในกาลนั้น ย่อมยังรูป ๘ อย่างให้ตั้งขึ้น.

แม้โอปปาทิกสัตว์ ผู้เกิดในที่มิขาทนิยะและโภชนนิยะอันกรรมตกแต่งไว้ตามปกติ เมื่อถือเอาซึ่งอาหารเหล่านั้น กลินกินอยู่ โอชาที่ถึงฐิติ ย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้น. โอปปาทิกสัตว์ บางตน บังเกิด ในป่า เว้นจากข้าวและน้ำ, ย่อมมี ความหิวโหยมาก, จึงตะล่อมซึ่งเขฬะด้วยลิ้นของตนนั่นเอง ย่อมกลืนเข้าไป. โอชาที่ถึงฐิติของโอปปาทิกสัตว์นั้น ย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้น แม้ในสรีระนั้น.

บัณฑิตพึงทราบ อาหาร แม้ในธัมมสังคณี ตอนรูปกัณฑ์ รูปวิภคตี ที่ตรัสไว้ อย่างเป็นทางการว่า : กตมํ ตํ รูปํ กพฺพิกาโร อาหารโร ? โอทโน กุมฺมาโส สตฺตุ มจฺโจ มํสํ ชีรํ ทฺธิ, สปิปี นวนิโต เตลล์ มฐฺ ฝานิตํ, ยํ วา ปนลฺยญฺมปิ อตฺถิ รูปํ, ยมฺหิ ยมฺหิ ชนปฺเท เตลล์ เตลล์ สตฺตฺตานํ มุขาสฺยิ ทนฺตฺวิขาทนํ คลฺชฺโฆหรณฺยํ กุจฺฉิวิตฺตฺมณฺหนํ, ยาย โອชาย สตฺตฺตา ยาเปนฺติ, อิทํ ตํ รูปํ กพฺพิกาโร อาหารโร.

รูปที่เรียกว่า กพพิการาหาร นั้น เป็นไฉน?

ข้าวสุก ขนมสด ขนมห้าง ปลา เนื้อ นมสด นมส้ม, เนยใส เนยข้น น้ำมันน้ำผึ้ง น้ำอ้อย, ก็หรือรูปแม้อื่นใด มีอยู่, อันเป็นของใส่ปาก ขบเคี้ยว กลืนกิน อิมท้องของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นๆ ในชนบทใดๆ, สัตว์ทั้งหลาย เป็นไปอยู่ ด้วยโอชา อันใด, รูปนี้เรียกว่า กพพิการาหาร.

อัญญาสาธิตินิ อธิบายว่า : กพพิงการอาหารนิตุเทศ กพพิ กรียตีติ กพพิงการโ. อหริยตีติ อहारโ. กพพิ กตวา อชฺโหมหริยตีติ อตุโ. รูปี वा अहरतीतिपि 'आहारो'. ऐवं वदुवसेन नाम् अतुचरित्वा पुन वदुवसेनैवंत् प्लेपत् तसुसेतु ओतनो गुम्मासतिआति वुत्तं. ओतनातिनि हि फालितप्रियनुतानि तुवात्स अिषाचिपुपेतसुस आहारसुस वदुनुनि. पापियं अनाकतानि मुलफलातिनि येवापनं प्रविण्णानि.

อิทานิ ตานि मुลफलातिनि กตตพพโत् तसुसेतु ยมฺหิ ยมฺหิ ชนปเทติอาทิमाह. ตत्तล मुखेन अलितपुप् णुञ्चितपुप्पुत्ति मुखसियं. तनुत्तेहि विधातिपुप्पुत्ति तनुत्तिवात्तन्. कलेन अชฺโหมहितपुप्पुत्ति क्लञ्चिโหมरณियं. अิทानि तं गिञ्जवसेन तसुसेतु गुञ्जिवित्तमणननुत्ति आह. तल्लहि मुलफलाति ओतनगुम्मासाति वा अชฺโหมहम् गुञ्जि वित्तमणेति. अित्तमसुस गिञ्जं. यาย ओชಾಯ सत्तायाः पेनत्ति हेणुणा सपुप्पतेहि सवत्तुक् अहारं तसुसेतुवा अิทानि निपुप्पण्णित्तोचमेव तसुसेत् अित् वुत्तं.

กี पनेत्त वत्तुसुस गिञ्जं ? की ओชाय ? प्रिसुस्यहरणपालनानि. वत्तुहि प्रिसुस्यं हरति (ซี वित्तं) पालेतु न सकुโกत्ति ओशा पालेति प्रिसुस्यं हरितु न सकुโกत्ति. तुवेपि ऐกत्त हुत्ता पालेतुम्पि सकुโกत्ति प्रिसुस्यम्पि हरितु. โก पनेत्त प्रिसุसโย नाम ? กम्मชเตโช. अनुत्तगुञ्जियล्लहि ओतนา तिवत्तुसुम्มि อสตี กम्मชเตโช อัญญาหิต्वा อุตฺรปण्णत्तं कण्हति 'आत्महि अहारं मे ते एता' ति वत्तापेत्ति. गुत्तकाले अุตฺรปण्णत्तं मुล्लจิต्वा वत्तु कण्हति. अถ सत्तत् ऐककुโत्ติ โหत्ति.

यथा हि ฉायารกฺขโส ฉायं प्रविण्णं कहेत्ता वेत्तसङ्खलิกาย พนฺธิत्वा อत्तत्तो णวเน โมत्तनुत्त ฉात्तकाले आकनुत्ता สีเส तंसत्ति. โส ฏणฺณत्तत्ता विरवत्ति. तं विरवं सुत्ता 'तुकฺขปฺปत्तโत्ते อत्तล อत्तล' ति ตโत्त ตโत्त มนฺนุสฺसा आकञ्जनฺติ. โส आकत्ताคเต कहेत्ता चात्तित्ता णวने मोत्तत्ति. ऐवं सम्पत्तिं वेत्तिพुप्. ฉायารกฺขโส विय हि กम्मชเตโช वेत्तसङ्खลิกาย พนฺธิत्वा ฐप्पิตสत्तโत्เต विय अุตฺรปण्णत्तं पुन आคत्तมนฺนุสฺसा विय ओत्तนาทिवत्तु ओत्ตริต्वा สีเส तंसन् विय กम्मชเตชฺส वत्तुत्ते มत्तत्तล अุตฺรปण्णत्तคค्हณฺ ฏणฺณत्तล วิรวนกาโล विय 'आहारं तेता' ति वจ्जनกาโล ตाय सल्लाय आकत्ताคเต कहेत्ता चात्तित्ता णवने मोत्तनกาโล विय กम्मชเตเชน अุตฺรปण्णत्तं मुล्लจิต्वा वत्तुसुम्มि คहिते ऐकคฺคจิต्तत्ता.

ตत्तล ओพาริกे वत्तुสुम्มि ओชา มนฺทา โหत्ति. สุขุमे पलवत्ति. गुत्तरุสสगतत्तातिनि हि णุञ्चित्वा มฺहुत्तेเนว ฉात्तो โหत्ति. สप्पिอาतिनि पिวิต्ता ฐิตसुส ทิวสมฺปิ गत्तं न रुञ्जติ. ऐत्तล ज अुपाथायुपाथाय ओพาริกसुขุมत्ता वेत्तिพुप्. गुम्भीलानล्लहि अहारं अुपाथाय मोरानं आहारो सुชुโ. गुम्भीला गिर पासाणे किलनुत्ति. ते ज नेत्तं गुञ्जिपฺปत्ता वีสियनुत्ति. मोरा सप्पिविञ्जิกาทิปาणे चात्तनुत्ति. मोरानं ปน अहारं अुपाथाय ตच्चจ्जनं आहारो सुชुโ. ते गिर तिवत्तลत्तात्तानि विसानานิ जेव अणฺณินิ ज चात्तनुत्ति. तानि ज नेत्तं เขपेन เตमित्तมत्ताเนव

กนุทมูล์ วย มุทกานิ โหนติ. ตिरจुฉानमुपि आहारमुपातय हृत्तिन् आहारो सुखुम. ते हि नानारुग्खसाथायो चातनुति. हृत्तिन् आहारतो क्वयिकेकण्डमिकातिन् आहारो सुखुम. ते गिरि निस्तारानि नानारुग्खपण्डनातिनि चातनुति. तेसमुपि आहारतो कुन्नु आहारो सुखुम. ते अल्लसुग्खतिमानि चातनुति. तेसमुपि आहारतो स्सान् आहारो सुखुम. स्सान् आहारतो स्कुณान् आहारो सुखुम. स्कुณान् आहारतो पञ्जनुत्वासिन् आहारो सुखुम. पञ्जनुत्वासिन् आहारतो कामोचकान् आहारो सुखुम. कामोचकान् आहारतो राशरामहामत्तान् आहारो सुखुम. तेसमुपि आहारतो जकुवत्तिโน आहारो सुखुम. जकुवत्तिโน आहारतो गुम्मत्तवान् आहारो सुखुम. गुम्मत्तवान् आहारतो जात्तुमारुชिकान् आहारो सुखुम. ऐवं यव प्रणिममित्त्वत्तिन् आहारो विदुत्तरत्तुपो. तेत् पनाहारो सुखुमतुवेव निष्कुञ्ज पत्तो.

लगुचनातिโตपि ओशलकुखो गपพิङ्गारो आहारो, रुपाहरन्नु, อุตตุณมणปञ्जอุปภูฏาโน, กพพิ กตุวา อหริตพพตตุปฏฐาโนติ เวทิตพโพ.

กพพิङ्การาหารนิตเทศ

วินิจฉัย ในนิตเทศแห่งกพพิङ्การาหาร

ชื่อว่า กพพิङ्การะ เพราะอรรถว่า ถูกกระทำให้เป็นก้อน(เป็นคำ ๆ) หรือเป็นของกิน.

ชื่อว่า อาหาร เพราะอรรถว่า ย่อมถูกกลืนกิน. อธิบายว่า โภชนะที่บุคคลกระทำเป็นคำ ๆ แล้วย่อมกลืนกิน.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อาหาร แม้เพราะอรรถว่า ยื่อนนำมา ซึ่งรูป.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงยกชื่อขึ้นแสดง ด้วยอำนาจแห่งวัตถุ อย่างนี้แล้ว เพื่อจะทรงแสดง ซึ่งอาหารนั้นนั่นแหละ โดยประเภท ด้วยสามารถแห่งวัตถุอีก จึงตรัสคำมีอาทิว่า โอทโน गुम्माโส - ข้าวสุก ขนมสด ดังนี้. จริงทีเดียว อาหาร ๑๒ อย่าง มีข้าวสุกเป็นต้น อันมีน้ำอ้อยเป็นที่สุดเป็นจำพวกวัตถุ แห่งอาหาร ที่ทรงประสงค์เอาในที่นี้. อาหารทั้งหลายมีรากไม้และผลไม้เป็นต้น ที่ไม่ได้มา ในพระบาติ ก็รวมเข้า ในเขวาปนกะ.

ในบัดนี้ เพื่อจะทรงแสดง ซึ่งอาหารเหล่านั้นมีรากไม้และผลไม้เป็นต้น ของสัตว์ทั้งหลาย พึงกระทำ จึงตรัสคำว่า ยมุหิ ยมุหิ ขนปเท - ในชนบทใด ๆ เป็นต้น.

ในพระบาลีนั้น อาหาร ชื่อว่า मुखาสिय - อันเป็นของใส่ปาก เพราะอรรถว่า อันสัตว์พึงกลืนกิน คือ พึงบริโภค ทางปาก.

ชื่อว่า **ทนต์วิขาทน์** - ของขบเคี้ยว เพราะอรรถว่า อันสัตว์พึงขบเคี้ยว ด้วยฟัน.

ชื่อว่า **กลขุโณหฺรณียํ** - ของกลืนกิน เพราะอรรถว่า อันสัตว์พึงกลืนกินทางลำคอ.

บัดนี้ ทรงประสงค์เพื่อจะแสดง ซึ่งอาหารนั้น ด้วยสามารถแห่งกิจ จึงตรัสคำว่า **กุกฺขิวิคฺคฺตมฺภณํ** - เป็นของอิมท้อง. จริงทีเดียว อาหารนั้น มีรากไม้และผลไม้เป็นต้น หรือมีข้าวสุกและขนมสดเป็นต้น อันสัตว์กลืนกินแล้ว ย่อมทำท้องให้อิม, นี้ เป็นกิจของอาหารนั้น.

บทว่า **ยาย โอชาย สตุตา ยาเปนฺติ** - สัตว์ทั้งหลาย เป็นไปอยู่ ด้วยโอชาใด อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงแสดงแล้ว ซึ่งอาหาร อันเป็นไปพร้อมกับวัตถุ ด้วยบททั้งหลายทั้งปวง(มีโอทโนเป็นต้น) ในหนหลัง บัดนี้ ทรงประสงค์เพื่อจะแสดง ซึ่งโอชาเท่านั้น อันเกิดขึ้นแล้ว จึงตรัสคำว่า **ยาย โอชาย สตุตา ยาเปนฺติ** นี้ไว้.

ถามว่า ก็ในอาหารที่เป็นวัตถุและโอชาเหล่านี้ กิจของวัตถุเป็นอย่างไร, กิจของโอชาเป็นอย่างไร ? **ตอบว่า** วัตถุมีข้าวสุก ขนมสดเป็นต้นและโอชาทั้งหลายเหล่านี้ มีการนำอันตรายออกไปและการรักษาเป็นกิจ. จริงทีเดียว อาหารที่เป็นวัตถุ ย่อมนำอันตรายออกไปได้ แต่ยอมไม่อาจเพื่อจะรักษา(ซึ่งชีวิต อภิธัมมมาตาร). อาหารที่เป็นโอชา ย่อมรักษา(ซึ่งชีวิต), แต่ยอมไม่อาจ เพื่อจะนำอันตรายออกไปได้. อาหารแม้ทั้ง ๒ รวมกัน ย่อมอาจแม้เพื่อจะรักษา ย่อมอาจแม้เพื่อจะนำอันตรายออกไป.

ถามว่า ก็อะไรเล่า ชื่อว่า เป็นอันตราย ?

ตอบว่า เตโชธาตุอันเกิดแต่กรรม(คือปจากเตโช).

จริงทีเดียว เมื่อวัตถุมีข้าวสุกเป็นต้น ไม่มีอยู่ภายในท้อง กัมมชเตโช ตั้งขึ้น ย่อมจับเอา ซึ่งเชื้อกระเพาะอาหาร, ย่อมยังบุคคลให้พูดว่า ข้าพเจ้าหิวแล้ว, จงให้ซึ่งอาหารแก่ข้าพเจ้าเถิด. ในเวลาที่กินอาหารแล้ว กัมมชเตโชนั้นก็ปล่อยแล้ว ซึ่งเชื้อกระเพาะอาหาร ย่อมไปจับเอา ซึ่งอาหารที่เป็นวัตถุ, ในคราวนั้น สัตว์ย่อมมีจิตสงบ.

เหมือนอย่างว่า ฉายารากษส(รากษสผู้จับสัตว์เข้าไปสู่เงา) จับสัตว์ผู้เข้าไปสู่เงา เอาตรวนทิพย์ล่ามไว้ เบิกบานใจอยู่ในที่อยู่ของตน มาแล้วในเวลาหิว ย่อมกัดกิน ที่ศีรษะ, สัตว์นั้น ย่อมร้องเพราะถูกกัดกิน, พวกมนุษย์ พึงซึ่งเสียงร้องนั้น ย่อมพากันมา ในที่นั้น ๆ ด้วยคิดว่า ในที่นี้ มีสัตว์ผู้ได้ประสบทุกข์, ฉายารากษสนั้น ก็จับมนุษย์ ที่มาแล้ว ๆ เคี้ยวกิน ย่อมสบายใจ ในที่อยู่ ของตน, คำอุปมาเป็นเครื่องเปรียบเทียบนี้ พึงทราบอย่างนี้.

ก็ เตโชธาตุอันเกิดแต่กรรม เปรียบเหมือนฉายารากษส, เชื้อกระเพาะอาหาร เปรียบเหมือนสัตว์ที่ถูกฉายารากษสเอาตรวนทิพย์ล่ามไว้, วัตถุมีข้าวสุกเป็นต้น เปรียบเหมือนพวกมนุษย์ผู้มาอีก, ความที่เตโชธาตุอันเกิดแต่กรรม ปล่อยวัตถุไปแล้ว

ถือเอาซึ่งเชื้อกระเพาะอาหาร เปรียบเหมือนฉายารากษสลงมา กัดกิน ที่ศีรษะ(ของสัตว์ผู้ถูกตรวจทิพย์แล้วไว้), เวลาที่บอกว่า ขอบอกว่า ขอท่านจงให้ ซึ่งอาหาร เปรียบเหมือนเวลาที่ร้องของสัตว์ผู้ถูกกัดกินศีรษะ, เมื่อเตโชธาตุ อันเกิดแต่กรรม ปล่อยแล้วซึ่งเชื้อกระเพาะอาหาร ไปจับเอาวัตถุ สัตว์ทั้งหลาย ก็มีจิตสงบ เปรียบเหมือนเวลาที่ฉายารากษส จับพวกมนุษย์ที่มาแล้ว ๆ ด้วยสัญญานัน ศึกษิน สบายใจในที่อยู่ของตน.

ว่าด้วยอาหารหยาบและละเอียด

ในอาหารเหล่านั้น ในวัตถุหยาบย่อมมีโอชาอ่อน, ในวัตถุละเอียด โอชาย่อมมีกำลังแรง. จริงทีเดียว คนกินอาหารมีหญ้ากับแกล้และข้าวสุกเป็นต้น(กฐรูส – หญ้ากับแกล้ เป็นภาษาท้องถิ่นมณฑลพายัพ จัดเป็นธัญญาชาติประเภทพืชที่นำมาปรุงเป็นอาหารได้ เหมือนกับธัญญาชาติประเภทข้าวสาลีเป็นต้น) โดยครูเดียวเท่านั้น ก็ยอมหิว, คนดื่มเนยใสเป็นต้น ดำรงอยู่ แม้ตลอดวัน ก็ยอมไม่ยอมข้าวสุก.

อนึ่ง ในเรื่องนี้ พึงทราบ ความหยาบและละเอียด โดยอาศัยการเทียบเคียงกัน. อธิบายโดยพิศดารว่า เมื่อเทียบเคียง ซึ่งอาหารของพวกกระเช้แล้ว อาหารของพวกนกยูงก็ละเอียด. ได้ยินว่า พวกกระเช้ ย่อมกลืนกินก้อนหิน, และก้อนหินเหล่านั้น ถึงท้องของพวกมันแล้ว ย่อมย่อยไป.

พวกนกยูง ย่อมศึกษิน ซึ่งสัตว์ทั้งหลายมีงูและแมลงป่องเป็นต้น. แต่เมื่อเทียบเคียง ซึ่งอาหารของพวกนกยูงแล้ว อาหารของหมาป่า ก็ละเอียดกว่า(หรือเรียกว่า สุนขพุกุม). ได้ยินว่า พวกหมาป่าเหล่านั้น ย่อมศึกษิน ซึ่งเขาและกระดูกสัตว์ทั้งหลาย ที่ทิ้งไว้ถึง ๓ ปีได้, ก็เขาและกระดูกสัตว์เหล่านั้น เพียงเปียกน้ำลาย ของหมาป่าเหล่านั้นเท่านั้น ก็ยอมอ่อน เหมือนเหง้ามัน.

เมื่อเทียบเคียง ซึ่งอาหาร แม้ของหมาป่าเหล่านั้นแล้ว อาหารของพวกช้างก็ละเอียดกว่า, เพราะพวกช้างเหล่านั้น ย่อมศึกษินกิ่งไม้ต่าง ๆ เป็นต้น.

อาหารของพวกโคลาน วัวกระทิงและกวางเป็นต้น ละเอียด กว่าอาหารของพวกช้าง, ได้ยินว่า พวกโคลาน วัวกระทิงและกวางเป็นต้นเหล่านั้น ย่อมศึกษินใบไม้ต่าง ๆ เป็นต้น ที่ไม่แข็ง.

อาหารของพวกโคบ้าน ละเอียด กว่าอาหาร แม้ของสัตว์มีโคลานเป็นต้นเหล่านั้น, พวกโคบ้านเหล่านั้น ย่อมศึกษินหญ้าสดและหญ้าแห้ง.

อาหารของพวกกระทาย ละเอียด กว่าอาหารของพวกโคบ้านเหล่านั้น.

อาหารของพวกนก ละเอียด กว่าอาหารของพวกกระทาย.

อาหารของพวกชนผู้อยู่ปัจฉิมคาม ละเอียด กว่าอาหารของพวกนก.

อาหารของพวกผู้กินบ้าน(ผู้เป็นใหญ่ในบ้าน, นายบ้าน) ละเอียด กว่าอาหารของพวกชนผู้อยู่ปัจฉิมคาม.

อาหารของพระราชาและราชมหาอำมาตย์ ละเอียด กว่าอาหาร ของพวกผู้กินบ้าน.

อาหารของพระเจ้าจักรพรรดิ ละเอียด กว่าอาหารของพระราชาและราชมหาอำมาตย์แม่เหล่านั้.

อาหารของพวกกุมมเทวดา ละเอียด กว่าอาหารของพระเจ้าจักรพรรดิ.

อาหารของพวกจตุรุมหาราชิกา ละเอียด กว่าอาหารของพวกกุมมเทวดา.

ด้วยอาการอย่างนี้ ฟังให้พิศดารไป จนถึง อาหารของพวกปรนิมิตวสวัตติ. ก็อาหารของพวกปรนิมิตวสวัตติเหล่านั้ ถึงซึ่งการสิ้นสุด ว่า ละเอียดที่สุด.

ว่าโดยลักษณะที่จตุกะ

โอสาลกขโณ กพพิกาโร อหาโร กพพิงการาหาร มีโอสาลเป็นลักษณะ

รูปาหรณโร มีการนำมาซึ่งรูปเป็นกิจจรส

อุปตุณภนปจจุปฏฐาโน มีการอุปถัมภ์เป็นอาการปัจจุปฏฐาน

กพพิ กตุวา อหาริตพพตุอุปฏฐาโน มีวัตถุที่บุคคลพึงทำให้เป็นคำแล้ว กลืนกินเป็นปฏฐาน.

ยาย โอสาย สตุตา ยาเปนติ, ตสุตา เอตม์ อธิวจนนติ.

สัตว์ทั้งหลายย่อมยังอรรถภาพให้เป็นไป เพราะ โอสาลใด, นั้น เป็นชื่อของ โอสาลนั้น ที่เป็นเหตุยังอรรถภาพของสัตว์ทั้งหลายให้เป็นไป.

ฎีกาจารย์อธิบายว่า ในบทว่า โอสาลกขโณ - มีโอสาลเป็นลักษณะนี้ อธิบายว่า คุณวิเศษอย่างหนึ่ง อาศัยภูตรูปอยู่ อันเป็นสาระของรสที่เล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ สร้างกำลังอุปถัมภ์ ชื่อว่า โอสาล. ก็คำว่า กพพิงการาหารนี้ ท่านกล่าว เพื่อจะแสดงถึงโอสาลพร้อมด้วยวัตถุ.

อาหารอันมีภายใน ได้แล้วซึ่งอาหารอันมีภายนอก เป็นปัจฉิมนั้นแหละ ย่อมยังรูปให้เกิดขึ้น(พาหิร อหาร ปจจุย ลภิตวา เอว อชมตตุติกาหาโร รูป อุปปาเทติ), ก็อาหารอันมีภายในนั้น ชื่อว่า อาหาร เพราะอรรถว่า ย่อมนำมาซึ่งรูป. ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า รูปาหรณโร - มีการนำมาซึ่งรูปเป็นรส.

เพราะอาหารนำมาซึ่งรูปเป็นรสนั่นเอง จึงชื่อว่า มีการอุปถัมภ์ ภายในเป็นปัจจุปฏฐาน ด้วยการยังรูปอันมีโอสาลเป็นที่ ๘ ให้เกิดขึ้น.

ก็คือการนำมาซึ่งรูป ของโอชา อาศัยวัตตฤกายนอก เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า
อาหาริตพพตฤฎฐาน - มีวัตถุที่พึงกลืนกินเป็นปัจจุภูฐาน.

๓.รูปชีวิตินทริยชาติ ๓ ปัจจัย

๔๓.รูปชีวิตินทริยปัจจัย ๔๔.อินทริยัตถปัจจัย ๔๕.อินทริยอวิคตปัจจัย

ปัจจัย รูปชีวิตินทริยในปฏิสนธิกาล ปวัตติกาล ที่เข้าถึงฐิติขณะ
เป็นปัจจัยโดยอนุपालกัตติ
ปัจจัยุบัน กัมมชรูป ๑๕ (เว้นชีวิตรูป) คือกัมมชรูปที่เหลือ ๕ หรือ ๘ ที่ตั้งอยู่ในกลาป
เดียวกันกับรูปชีวิตินทริยปัจจัย

- อธิปัตติยฐเณน อุปการกา อิตฺติณฺทริยปริสฺสินฺทริยวชฺชา วิสฺตินฺทริยา อินฺทริยปจฺจโย.
(เหมือน สห.อิน.)
- ปจฺจูปฺปนฺนลฺกฺขเณน อตฺถิภาเวน ตาทิสฺสเสว ฌมฺมสฺส อุปตฺถมฺภกตฺเตน อุป
การโก ฌมฺโม อตฺถิปจฺจโย. (เหมือน สห.อตฺถิ)
- อตฺถิปจฺจยฌมฺมาเอว อวิคตภาเวน อุปการกตฺตา อวิคตปจฺจโย. (เหมือน สห.อวิคต)

พึงทราบความเป็นรูปชีวิตินทริยปัจจัย ดังต่อไปนี้

กัมมชกลาป ๕

๑.จักขุทสกกลาป - ฐิติขณชีวิตรูป ๑ → ๕ รูปที่เหลือ มีจักขุปสาทเป็นต้น
ที่ตั้งอยู่ในกลาปเดียวกันกับปัจจัย. ๗๑๑.

๕.ชีวิตนวกกลาป - ฐิติขณชีวิตรูป ๑ → อวินิพ โภกรูป ๘ ที่เหลือ ที่ตั้งอยู่
ในกลาปเดียวกันกับปัจจัย.

อนึ่ง วิสุทฺธิมคฺคปกรณฺ์และมหาภูทิกา อธิบายรูปชีวิตินทริยว่า :

สทฺชรูปานฺุपालนลฺกฺขณฺ์ ชีวิตินฺทริยํ, เตสํ ปวตฺตนรตฺ, เตสํเยว ฐูปนปจฺจูปฺภูฐานํ
ยาปยิตพฺพตฤฎฐานํ. ๗๑๑ น จ อนุपालนปวตฺตนฐูปนानุภาววิริหิตํ ยถาวตฺตกฺขเณ ตสฺส
ตสฺส สาธนโตติ ทฺฐฐพฺ.

ชีวิตินทริย มีการตามรักษาสทฺชรูปคือรูปที่เกิดพร้อมกันกับตน เป็นลักษณะ,
ชีวิตินทริยนั้น ชื่อว่า ตามรักษา โดยความเป็นเหตุแห่งการเป็นไป ของกัมมชรูป แม้ที่ตั้งอยู่

ชั่วขณะ ตามสมควรแก่ตน, เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า มีการตามรักษาสหรูปเป็นลักษณะ. ก็กรรมเท่านั้น ย่อมไม่เพียงพอ เพื่อจะเป็น เหตุตั้งอยู่ ของกัมมรูปทั้งหลาย เหมือนอาหาร เป็นต้น ย่อมไม่เพียงพอ เพื่อจะเป็น เหตุตั้งอยู่ ของอาหารรูป เป็นต้น. เพราะเหตุไร ? เพราะกรรมไม่มีอยู่ในขณะนั้น.

มีการให้สหรูปทั้งหลายเหล่านั้นเป็นไป เป็นรส, มีความเป็นเหตุตั้งอยู่ แห่งสหาตรูปเหล่านั้นนั้นแหละ เป็นปัจจุปัญฐาน, มีภูตรูปทั้งหลายอันตน พึงให้เป็นไป คือพึงให้ดำเนินไป ด้วยอำนาจตามรักษา เป็นปทัฏฐาน ของรูปชีวิตินทรีย์นี้.

ก็ ชีวิตินทรีย์นั้น แม้เมื่อมีการกระทำ อันมีการตามรักษาเป็นลักษณะ เป็นต้น (คือ รส ปัจจุปัญฐานและปทัฏฐาน) ก็ย่อมตามรักษา ซึ่งสหาตรูปทั้งหลาย ในขณะที่ยังมีสหาตรูป ที่ตนพึงตามรักษาเท่านั้น เหมือนอย่าง น้ำ ตามรักษา ไม้ น้ำ มีอุบล เป็นต้น ฉะนั้น. ความว่า เมื่อไม้ น้ำ มีอุบล เป็นต้น ที่น้ำพึงตามรักษาไม่มี น้ำจะพึงตามรักษา อะไรกันเล่า.

อนึ่ง ย่อมรักษา ซึ่งธรรมทั้งหลาย แม้ที่เกิดแต่ปัจจัย ตามควรแก่ตน เหมือนดัง พี่เลี้ยง ย่อมเลี้ยง ซึ่งกุมาร ฉะนั้น.

อนึ่ง ย่อมเป็นไป เอง โดยสัมพันธ์กับธรรมที่ตนให้เป็นไป เหมือนนายเรือ ฉะนั้น.

ย่อมไม่เป็นไป เหนือจากภังคะ, เพราะความไม่มีแห่งตนและธรรมทั้งหลายที่ตน พึงให้เป็นไป. เพราะเหตุนั้น กัมมรูป ที่เนื่องด้วยชีวิตินทรีย์ จึงไม่ตั้งอยู่ตลอดกาลทั้งปวง.

ย่อมไม่ตั้งอยู่ ในภังคกขณะ, เพราะตนกำลังแตกทำลายไปเอง, เปรียบเหมือนไส้ และน้ำมัน กำลังสิ้นไป ย่อมไม่ดำรง ซึ่งเปลวประทีปไว้ได้ ฉะนั้น.

พึงทราบว่ ก็ ชีวิตินทรีย์ ไม่เว้นจากอนุภาพในการตามรักษา การให้สหาตรูป เป็นไป และความเป็นเหตุตั้งอยู่ เพราะให้สำเร็จกิจนั้น ๆ ในขณะ ตามที่กล่าวแล้ว. อธิบายว่า เพราะให้สำเร็จกิจนั้น ๆ มีการตามรักษาสหาตรูป เป็นต้น. และการให้สำเร็จกิจนั้น ก็โดยภาวะที่เป็นปัจจัย แก่ความพิเศษคือภาวะที่เป็นอยู่. จริงทีเดียว รูปที่เนื่องด้วยอินทรีย์ มีความแตกต่าง จากรูปของคนตาย ที่ชีวิตินทรีย์ กัมมรูปและภูตรูปที่ผูกพัน ตามกัมมรูปนั้น ก็มีความแตกต่างจากรูป ที่มีอุตุเป็นสมภูฐาน เป็นต้น ที่ชีวิตินทรีย์นั้น,

พึงทราบว่ ชีวิตินทรีย์ เป็นเหตุ แห่งความตั้งอยู่ชั่วขณะเท่านั้น อย่างเดียว ก็หาไม่, ยังเป็นเหตุ แม้แห่งการเข้าไปตัดขาดความไม่ขาดสายด้วย, เมื่อถือเอาความโดยประการ นอกจากนี้ มรณะ เพราะอายุขยจะ ก็ไม่ควรยุติได้.

ถาวรรูปทั้ง ๒ เป็นอินทรีย์ แต่ไม่เป็นอินทรีย์ปัจจัย ดังในวิสุทธิมคคปกรณ์ว่า :

อิตถิภาวลक्षण อิตถินุทริย, อิตถิติ ปกาสนรต, อิตถิลิงคณิมิตตฤตตะกุปปาน
 การณภาวปัจจุปฏฐาน. ปุริสภาวลक्षण ปุริสินุทริย, ปุริโสติ ปกาสนรต, ปุริสลิงคณิมิตต-
 ฤตตะกุปปาน การณภาวปัจจุปฏฐาน. ตฤทถมปิ กายปุปสาโท วีย สกตสรีร์ พุยาปกเมว,
 น จ กายปุปสาเทณ จูโตกาเส จูตุนติ วา อฏฺจุโตกาเส จูตุนติ วา วตฺตพพตํ อาปชฺชติ,
 ฐปรสาทโย วีย อญญมญญํ สงฺกโร นตฺถิ.

อิตถิภาวลक्षण อิตถินุทริย อิตถินทริย มีอิตถิภาวะ คือมีเหตุเป็นไปแห่งอิตถิ
 ศัพท์และแห่งความรู้ว่าอิตถิเป็นลักษณะ

อิตถิติ ปกาสนรต มีการประกาศซึ่งสันดานที่ประกอบ ด้วย
 อิตถิภาวลักษณะนั้น ว่าเป็นหญิง เป็นกัจจรส

อิตถิลิงคณิมิตตฤตตะกุปปาน การณภาวปัจจุปฏฐาน มีความเป็นเหตุ
 แห่งอิตถิลิงคะคือสัณฐานของหญิงมีความเป็นผู้มีไหล่กลมเป็นต้น แห่งอิตถินิมิตตะคือ
 เป็นปัจจัยแก่สัญญาที่จำเป็นหญิงมีความเป็นผู้ไม่มีหนวดเคราเป็นต้น แห่งอิตถิกุตตะคือ
 การกระทำของหญิงมีการเล่นด้วยกระดิ่งและสากเป็นต้น ในกาลที่เป็นเด็ก และแห่งอิตถิ
 อากัปปะคืออาการมีการเดินเป็นต้น ที่ไม่องอาจของหญิง เป็นอาการปัจจุปฏฐาน.

จตุมหากุตฺตปฏฐานํ มีมหากุตรูป ๔ เป็นปัทมฐาน.

ปุริสภาวลक्षण ปุริสินุทริย ปุริสินทริย มีปุริสภาวะคือมีเหตุเป็นไปแห่งปุริส
 ศัพท์และแห่งความรู้ว่าปุริส เป็นลักษณะ

ปุริโสติ ปกาสนรต มีการประกาศซึ่งสันดานที่ประกอบ ด้วย
 ปุริสภาวลักษณะนั้น ว่าเป็นชาย เป็นกัจจรส

ปุริสลิงคณิมิตตฤตตะกุปปาน การณภาวปัจจุปฏฐาน มีความเป็นเหตุแห่ง
 ปุริสลิงคะ ปุริสนิมิตตะ ปุริสฤตตะและปุริสอากัปปะ เป็นอาการปัจจุปฏฐาน.

จตุมหากุตฺตปฏฐานํ มีมหากุตรูป ๔ เป็นปัทมฐาน.

อินทรีย์ทั้ง ๒ อย่างนั้น ซึมซาบไป ตลอดสรีระทั้งสิ้นทีเดียว เหมือนอย่าง
 กายประสาท, แต่ยอมไม่ถึง ซึ่งภาวะที่จะกล่าวได้ว่า ตั้งอยู่ในโอกาสที่กายประสาทตั้งอยู่
 หรือว่า ตั้งอยู่ในโอกาส ที่กายประสาทไม่ได้ตั้งอยู่, ความระคน ซึ่งกันและกัน ย่อมไม่มี
 เหมือนอย่างกับ รูปและรสเป็นต้น ฉะนั้น.

การผูกผม, และการนุ่งผ้า (ไม่เหมือนชาย)ชื่อว่า **อิตถินิมิตตะ** เพราะเป็นปัจจัยแก่ความรู้ว่า“เป็นหญิง”(“อิตถิ”ติ สลฺยชานนสฺส ปจฺจยภาวโต **อิตถินิมิตฺตํ**, มหาฎีกา).

การเล่น ด้วยกระดิ่งและสาก เป็นต้น, การกรอด้วย ด้ายดินเหนียวและเปรี๊ยะ (มตฺตทิกตฺตฺกณ, ในอัฐฐสาลินีเป็น วากฺกณ) แม้ในเวลาที่เป็นเด็ก ชื่อว่า **อิตถิกุตตะ**, ความว่า อิตถิกิริยา.

อาการ มีการยืนและการเดิน เป็นต้นไม่องอาจ ชื่อว่า **อิตถากัปปะ**. (นัยแรกนี้ ตรงกับในอัฐฐสาลินี).

(มหาฎีกา) อีกนัยหนึ่ง: ช่องมุตร ของหญิงทั้งหลาย ชื่อว่า **อิตถิลิงคะ** (**อิตถินํ มุตฺตกรณํ อิตถิลิงฺคํ**).

ชื่อว่า **อิตถินิมิตตะ** เพราะประสงค์ในเสียง (สฺราชิปฺปายา **อิตถินิมิตฺตํ**).

กิริยา มีการยืน การเดิน การนั่ง การเคี้ยวและการบริโภคน้ำ เป็นต้นที่ไม่องอาจ ชื่อว่า **อิตถิกุตตะ** (**อวิสทฺฐานกมฺมนิสฺสชฺชาทา นโฆชนาทิกํ อิตถิกุตฺตํ**).

ทรวดทรงของหญิง ชื่อว่า **อิตถิอากัปปะ** (**อิตถิสณฺฐานํ อิตถากปฺโป**).

ส่วน ในวิภาวินีฎีกาว่า : **ตตฺถ อิตถินํ องฺกชาตํ อิตถิลิงฺคํ. สฺราชิปฺปายา อิตถินิมิตฺตํ “อิตถิ”ติ สลฺยชานนสฺส ปจฺจยภาวโต. อวิสทฺฐานกมฺมนิสฺสชฺชาทอิตถิกุตฺตํ. อิตถิสณฺฐานํ อิตถากปฺโป. ปุริสฺสลิงฺกาทีนึปี วุตฺตนเยน ทฏฺฐพฺพานิ.**

ในลิงคะเป็นต้นเหล่านั้น องฺกชาต แห่งหญิงทั้งหลาย ชื่อว่า **อิตถิลิงคะ**.

ชื่อว่า **อิตถินิมิตตะ** เพราะประสงค์ในเสียง เหตุเพราะความเป็นปัจจัยแก่ความรู้ว่า เป็นหญิง.

อาการ มีการยืน การเดิน และการนั่ง เป็นต้นที่ไม่เร็ว ชื่อว่า **อิตถิกุตตะ**.

สณฺฐานแห่งหญิง ชื่อว่า **อิตถิอากัปปะ** .

แม้ปุริสฺสลิงคะเป็นต้น ก็พึงทราบ ตามนัยที่กล่าวแล้ว. (ตรงกับ มหาฎีกานัยที่ ๒)

อฏฺฐกถายํ ปน อญฺญธา อิตถิลิงฺกาทีนึ วณฺณิตานิ. ตํ ปน เอวํ สงฺกเหตุวา วทฺนฺติ :-

“ลิงฺคํ หตฺถาทิสณฺฐานํ นิมิตฺตํ มหิตาทิกํ

กุตฺตํ สฺอุปาทินา กีฬา อากปฺโป กมฺนาทิกํ.

ส่วน ในอรรถกถาอัฐฐสาลินี ท่านพรรณนา อิตถิลิงคะ เป็นต้น โดยประการอื่น. ก็ อาจารย์ทั้งหลาย ประมวล ซึ่งคำในอรรถกถานั้น ย่อมกล่าว อย่างนี้ว่า :-

ลึงคะ ได้แก่ สัจฐาน มีมือเป็นต้น นิमितตะ ได้แก่ อาการที่ยึด เป็นต้น กุตตะ ได้แก่ การเล่น ด้วยกระดิ่ง เป็นต้น อากัปปะ ได้แก่ กริยาที่เดิน เป็นต้น ดังนี้. (ตรงกับ มหาฎีกานัยที่ ๑)

(มหาฎีกา) ท่านอาจารย์กล่าวว่า “มีความเป็นเหตุแห่งอิตถิลึงคะ อิตถินิมิตตะ อิตถีกุตตะ และอิตถีอากัปปะ เป็นปัจจุปัจฐฐาน” เพราะกระทำอธิบายว่า ก็ อิตถิลึงคะ เป็นต้น เหล่านี้ แม้เกิดขึ้น ด้วยปัจจัย มีกรรมเป็นต้น ตามสมควร แก่ตน ก็เป็นอาการ แห่งอิตถิลึงคะเป็นต้นนั้น ๆ (อิตถิลึงคะเป็นต้น เหล่านี้)ย่อมเกิดขึ้น ในสันดาน อัน ประกอบพร้อมด้วยอิตถินทรีย์ โดยมาก(เยภุยุเณ, คำนี้ไม่ปรากฏ ในมูลฎีกา แต่ปรากฏใน อนุฎีกา) นั่นเอง เพราะเหตุนั้น อิตถินทรีย์ จึงเป็นการณะ แห่งอิตถิลึงคะเป็นต้นเหล่านั้น. (ในเรื่องนี้มี ในมูลฎีกา)

ส่วนในวิภาวินีฎีกาว่า : แม้ภาวรูปทั้ง ๒ ก็มีความเป็นใหญ่ ในอิตถิลึงคะเป็นต้น เพราะยังอิตถิลึงคะเป็นต้นเหล่านั้น แม้เกิดขึ้น ด้วยปัจจัยทั้งหลาย ตามสมควรแก่ตน ให้เกิดขึ้น โดยอาการนั้น ๆ คือโดยอาการมีอิตถิลึงคะเป็นต้น โดยมาก(เยภุยุเณ) ในสันดานที่เป็นไปกับภาวรูป นั่นเอง,

(มหาฎีกา) แต่ว่า มิได้ มีความเป็นใหญ่ โดยความเป็นอินทรีย์ปัจจัย, ถามว่า เพราะเหตุไร ภาวรูปทั้ง ๒ จึงไม่มีความเป็นอินทรีย์ปัจจัย ตอบว่า เพราะอิตถิลึงคะเป็นต้น มิได้มี ในปฏิสนธิขณะ (คำอธิบาย เหมือนกันกับปฏฐฐานอรรคถา)

ก็ ท่านกล่าวว่า ในอิตถินทรีย์นั้น เป็นอินทรีย์ โดยภาวะที่เป็นอชิบดี กล่าวคือ ภาวะที่เป็นการณะ(การณภาวสงฺขาเตน อชิปติภาเวน) ในอิตถิลึงคะเป็นต้นนั่นเอง. (ในเรื่องนี้มี ในมูลฎีกา)

เพราะไม่ทำปัจจัยแก่รูป อันเป็นอาการของอิตถิลึงคะเป็นต้น ให้เกิดขึ้น โดยประการอื่น(จากอาการของอิตถิลึงคะเป็นต้น) ในสันดาน อันประกอบด้วยอิตถินทรีย์ และเพราะการยึดถือคือความเป็นไปแห่งจิตว่า เป็นหญิง เป็นปัจจัย แก่รูปทั้งหลายมีอาการ ของอิตถิลึงคะเป็นต้นเหล่านั้น.(มีในมูลฎีกา)

ก็ เพราะว่ อิตถินทรีย์ มิได้ยั้งรูปทั้งหลาย แม้ในภาวทสกะให้เกิด(ชนก), ทั้งมิได้ ตามรักษา(อนุपालก), หรืออุปถัมภ์(อุปตุตมฺภก), และไม่ยั้งกลาปรูปทั้งหลาย เหล่าอื่นให้เกิด, เพราะเหตุนั้น อิตถินทรีย์นั้น จึงมิได้ตรัสไว้ ในพระบาลีว่า “เป็นอินทรีย์ปัจจัย อัตถิปัจจัยและอวิคตปัจจัย” เหมือนอย่างชีวิตินทรีย์ เป็นปัจจัย

แก่กลาปรูปของตน หรือ เหมือนอย่าง อาหารเป็นปัจจัย แก่รูปกลาปอื่น.(ในเรื่องนี้มี ในมูลฎีกา)

ก็ อิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์เหล่านี้ เป็นพีชะ(เหตุ) แก่อิตถิลิงคะและปุริสลิงคะ เป็นต้นเหล่าใด, อิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์เหล่านั้น ย่อมนับ ว่าเป็นปกตูปนิสสยะ แก่อิตถิลิงคะและปุริสลิงคะเป็นต้นเหล่านั้น โดยสุดตันติกปริยาย (ปฏิฐานอรรถกถา อาหารปัจจัยนิทเทศ).

อินทรีย์ทั้ง ๒ นี้ นั้น เพราะไม่เป็นไปพร้อม ในสันดานเดียวกัน โดยมีพระวณะ เป็นต้นว่า “ยสฺส อิตฺถินทฺริยํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส ปุริสินทฺริยํ อุปฺปชฺชติ ? โน” ถามว่า “อิตถินทรีย์ กำลังเกิดขึ้น แก่บุคคลใด, ปุริสินทรีย์ ก็กำลังเกิดขึ้น แก่บุคคลนั้น หรือ ?” ตอบว่า “หามิได้” ดังนี้, เพราะเหตุ นั้น พึงทราบ ว่า แม้สำหรับอุกโตพยุชฺชนกะ ก็ย่อมมี อินทรีย์เดียวเท่านั้น ในขณะเดียว.

ส่วน อาจารย์ทั้งหลายเหล่าใด ย่อมกล่าวว่า “ความเป็นไปโดยเอกเทศ แห่งสรีระ เป็นภาวรูป”, เพื่อจะแสดงว่า คำนั้น แม้ของท่านอาจารย์ทั้งหลาย เหล่านั้น เป็นมิจฉา ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “อินทรีย์ทั้ง ๒ อย่างนั้น ชิมซาบไป ตลอดสรีระทั้งสิ้นทีเดียว เหมือนอย่าง กายปสาท” เมื่อจะห้ามเสีย ซึ่งความสงสัยว่า ถ้าหาก เป็นอย่างนั้น ความระคนกัน ด้วยกายปสาท ก็พึงมี จึงได้กล่าวคำเป็นต้นว่า “แต่ ย่อมไม่ถึง ซึ่งภาวะที่จะกล่าวได้ว่า ตั้งอยู่ ในโอกาส ที่กายปสาทตั้งอยู่” ดังนี้. คำ ของท่านอาจารย์นั้น มีอธิบายว่า : ย่อมไม่ถึง ซึ่งภาวะที่ควรจะกล่าว ว่า ตั้งอยู่ ในโอกาส ที่กายปสาทไม่ได้ตั้งอยู่ เพราะความเป็นธรรมชาติชิมซาบไปตลอดสรีระทั้งสิ้น แม้ก็จริง, โดยที่แท้ ก็ ย่อมไม่ถึง ซึ่งภาวะที่ควรจะกล่าวแม้ว่า ตั้งอยู่ ในโอกาส ที่กายปสาทตั้งอยู่ เพราะความมีที่อาศัยต่างกัน ก็ คำนี้นั้นเทียว เป็นนิปปริยายกถา ในข้อนี้.

ด้วยคำว่า “เหมือนกับรูปและรส เป็นต้น” นี้ ท่านอาจารย์ ย่อมแสดงว่า ความระคนกัน ย่อมไม่มี แม้ในรูปทั้งหลายอันมีที่อาศัยอย่างเดียวกัน เพราะความต่างกัน โดยลักษณะ, จะป่วยกล่าวไปไย ถึงสภาวะแห่งรูป อันมีที่อาศัยต่างกันเล่า.

บัดนี้ เพื่อประโยชน์ ต่อการกระตุ่นญาณในภาวรูปทั้ง๒ เหล่านี้ บัณฑิต พึงทราบ การวินิจฉัย แห่งอิตถินทรีย์เป็นต้น อีก ในคัมภีร์มัสมสังคณีพร้อมทั้ง อรรถกถา ชื่อว่า อัญญาสาธินี นั้น ต่อไป.

๖๓๒. กตมํ ตํ รูปํ อิตถินุทริยํ ? ยํ อิตถิยา อิตถิลิงค์ อิตถินิมิต्तํ อิตถิกุตุตํ อิตถากุปโป อิตถุตตํ อิตถิภาโว, อิทํ ตํ รูปํ อิตถินุทริยํ.

๖๓๓. กตมํ ตํ รูปํ ปุริสินุทริยํ ? ยํ ปุริสสส ปุริสลิงค์ ปุริสนิมิต्तํ ปุริสกุตุตํ ปุริสากุปโป ปุริสตุตํ ปุริสภาโว, อิทํ ตํ รูปํ ปุริสินุทริยํ. (ชมมสงคณี)

รูป ที่เรียกว่า อิตถินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

สัณฐานหรือองคชาตของหญิง นิมิตที่เป็นปัจจัยแก่การรู้ว่าเป็นหญิง กิริยาของหญิง อาการหรือสัณฐานของหญิง ความเป็นหญิง ภาวะแห่งหญิง ของหญิง ย่อมมี ด้วยเหตุใด, รูปนี้นั้น เรียกว่า อิตถินทรีย์.

รูป ที่เรียกว่า ปุริสินทรีย์ นั้น เป็นไฉน ?

สัณฐานหรือองคชาตของชาย นิมิตที่เป็นปัจจัยแก่การรู้ว่าเป็นชาย กิริยาของชาย อาการหรือสัณฐานของชาย ความเป็นชาย ภาวะแห่งชาย ของชาย ย่อมมี ด้วยเหตุใด, รูปนี้นั้น เรียกว่า ปุริสินทรีย์.

อรรถกถาอิตถินทรียนิทเทศ

๖๓๒. ในนิเทศแห่งอิตถินทรีย์.

บทว่า ยํ – ด้วยเหตุใด เป็นกรณวจนะ(คือตติยาวิภัตติ), ในข้อนี้ อธิบายว่า อิถิลิงค์จะเป็นต้น ของหญิง ย่อมมี ด้วยเหตุคือรูปใด.(เขน การณน)

ในบรรดาบททั้งหลายเหล่านั้น บทว่า ลิงค์ ได้แก่ สณฐานัน คือทรวดทรง. จริงทีเดียว สัณฐาน แห่งอวัยวะทั้งหลายมีมือ เท้า คอ และอูระเป็นต้น ของหญิง ย่อมไม่เป็น เหมือนของชาย. เพราะว่า กายท่อนล่าง ของหญิงทั้งหลาย ย่อมมีความลำสัน, กายท่อนบน ไม่ลำสัน. มือและเท้า เล็ก, ไบหน้าเล็ก.

ลึงเคติ คเมติ โโพเรตีติ ลิงค์.(ลึงค คมเน)

ชื่อว่า ลิงค์ เพราะอรรถว่า เป็นสัณฐานที่ยังบุคคลให้รู้ถึงหญิงหรือชาย

บทว่า นิมิต्तํ ได้แก่ สณชานนํ คือเครื่องหมายอันเป็นเครื่องรู้(สณชานนุติ เอเตนาติ สณชานนํ ,อุปลกขณฺ,มุลฎีกา). จริงทีเดียว เนื่ออก(อูรมัต) ของหญิงทั้งหลาย

ไม่กล้าสั้น(อวิสห), ใบหน้า ไม่มีหนวดและเครา, แม้การรัดผมและการนุ่งผ้า ก็ย่อมไม่เป็นเหมือนของพวกบุรุษ.

บทว่า กุตุต ได้แก่ กิริยา คือการกระทำ. เพราะ ว่า พวกหญิง ในเวลาที่เป็นเด็ก(ทหกรกาล) ย่อมเล่น ด้วยกระดิ่งและสากเล็ก ๆ, ย่อมเล่น ตุ๊กตาสวยงาม, ชื่อว่า ย่อมกรอ ซึ่งด้าย ด้วยดินเหนียวและเปลือกไม้(มตฺติกวากุเกณ).

บทว่า อากบุโป ได้แก่ คมนาทิอาภาโร คืออาการมีการเดินเป็นคั่น . อธิบายว่า หญิงทั้งหลาย เมื่อเดิน ย่อมเดิน ไม่องอาจ, เมื่อยืน, เมื่อนอน, เมื่อนั่ง, เมื่อเคี้ยวกิน, ก็ ย่อมยืน นอน นั่ง เคี้ยวกิน ไม่องอาจ, เมื่อบริโภคน้ำ ก็ย่อมบริโภคน้ำ ไม่องอาจ. จริงทีเดียว คนทั้งหลาย เห็นแล้ว แม้ซึ่งบุรุษ ผู้ไม่องอาจ ก็ย่อมพูดว่า "บุรุษคนนี้ย่อมเดิน, ยืน, นอน, นั่ง, เคี้ยวกิน, บริโภค เหมือนอย่าง มาตุคาม" ดังนี้.

บทว่า อิตฺตตฺตํ อิตฺติภาโว - ความเป็นหญิง ภาวะแห่งหญิง แม้บททั้ง ๒ นี้ มีอรรถอย่างเดียวกัน, ความว่า เป็นสภาวะแห่งหญิง(อิตฺติสภาโว). ก็ อิตฺติสภาวะนี้ เกิดแต่กรรม ตั้งขึ้นในปฏิสนธิกาล. ส่วน อิตฺติลึงคะเป็นต้น ไม่ตั้งขึ้น ในปฏิสนธิกาล คุงอิตฺตินทริยฺ แต่ ว่า อาศย ซึ่งอิตฺตินทริยฺ ตั้งขึ้นในปวัตติกาล. เหมือนอย่างว่า เมื่อวิหะ(เมล็ดพืช) มีอยู่ ต้นไม้ อาศยซึ่งวิหะ เพราะวิหะเป็นปัจจัย จึงเจริญเติบโต สมบูรณ์ ด้วยกิ่งและคาบ ทำช่องว่างให้เต็ม ตั้งอยู่ ฉนั้นใด, เมื่ออิตฺตินทริยฺ กล่าวคืออิตฺติภาวะ มีอยู่ อิตฺติลึงคะเป็นต้น ก็ย่อมมีฉนั้นเหมือนกัน.

ก็ อิตฺตินทริยฺเปรียบเหมือนวิหะ, อิตฺติลึงคะเป็นต้น อาศย ซึ่งอิตฺตินทริยฺ ย่อมตั้งขึ้น ในปวัตติกาล เปรียบเหมือน ต้นไม้ตั้งอยู่ อาศย ซึ่งวิหะจึงเจริญเติบโต ทำช่องว่างให้เต็ม ฉะนั้น.(ความว่า อิตฺติลึงคะเป็นต้น แม้เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ด้วยปัจจัย มีกรรม จิต อกุตุและอาหาร ของตน ๆ ก็เป็นอาการแห่งอิตฺติลึงคะเป็นต้นนั้น ๆ (อิตฺติลึงคะเป็นต้น เหล่านี้) ย่อมเกิดขึ้น ในสรีระ อันประกอบพร้อมด้วยอินทริยฺ เพราะเหตุฉนั้น ท่านอาจารย์จึง กล่าว ว่า อิตฺตินทริยฺ ปฏิจฺจ สมนุญฺจหนฺติ - อาศย ซึ่งอิตฺตินทริยฺ ย่อมตั้งขึ้น, มูลฎีกา)

(มูลฎีกา) ก็ ท่านกล่าวว่า ในอิตฺตินทริยฺนั้น เป็นอินทริยฺ เพราะภาวะที่เป็นอธิปติ ในอิตฺติลึงคะเป็นต้นนั่นเอง.

เพราะไม่ทำปัจจัยแก่รูป อันเป็นอาการของอิตฺติลึงคะเป็นต้น ให้เกิดขึ้น โดยประการอื่น ในสันดาน อันประกอบด้วยอินทริยฺ และเพราะการยึดถือว่า เป็นหญิง เป็นปัจจัย แก่รูปทั้งหลายเหล่านั้น.

ก็ เพราะว่า อิตถินทริย์ มิได้ยังรูปทั้งหลาย แม้ในภาวทสกะให้เกิด(ชนก), ทั้งมิได้ ตามรักษา(อนุपालก), หรืออุปถัมภ์(อุปตถุมก), และไม่ยังกลาปรูปทั้งหลาย เหล่าอื่นให้เกิด, เพราะเหตุนี้ อิตถินทริย์นั้น จึงมิได้ตรัสไว้ว่า “เป็นอินทริย์ปัจจัย อตถิปัจจัยและอวิคตปัจจัย” เหมือนอย่างชีวิตินทริย์ เป็นปัจจัย แก่กลาปรูปของตน หรือ เหมือนอย่าง อาหาร เป็นปัจจัย แก่รูปกลาปรูปอื่น. แม้ในปริสทินทริย์ ก็มีดังนี้. มุลฎีกา)

(อัญฐสาลินี) บรรดาอินทริย์ทั้งหลายเหล่านั้น อิตถินทริย์ ไม่พึงรู้ด้วยจักขุวิญญาณ, พึงรู้ด้วยมโนวิญญาณเท่านั้น. อิตถิลิงคะเป็นต้น พึงรู้ด้วยจักขุวิญญาณบ้าง (เพราะความที่รูปร่างตนะ ในรูปทั้งหลาย อันเป็นอาการของลึงค์เป็นต้น พึงรู้ด้วยจักขุวิญญาณ) รู้ด้วยมโนวิญญาณบ้าง.

บทว่า อิทนุตฺ รูปํ อิตถินทริย์ - รูปนี้นั้น เรียกว่า อิตถินทริย์ ความว่า จักขุนทริย์เป็นต้น ย่อมเป็น แม้ของบุรุษได้ แต่ว่าอิตถิภาวรูปนี้นั้น ย่อมไม่เป็น เหมือนอย่างนั้น(คือเป็นของหญิงเท่านั้น). เพราะ เมื่อว่า โดยการตัดสินแน่นอน อินทริย์ ของอิตถิเท่านั้น ชื่อว่า อิตถินทริย์.(มิใช่อินทริย์คืออิตถิ)

อรรถกถาปริสทินทริยนิทเทศ

๖๓๓.แม้ในปริสทินทริย์ ก็นัยนี้เหมือนกัน. แต่ ปุริสลึงคะเป็นต้น พึงทราบ โดยความเป็นปฏิบัติกับอิตถิลิงคะเป็นต้น.

จริงที่เดียว ตัณฐาน(ลึงคะ) แห่งอวัยวะทั้งหลายมีมือ เท้า คอ และอูระเป็นต้น ของ บุรุษ ย่อมไม่เป็น เหมือนของหญิง, เพราะ ว่า อูปริมกาย ของพวกบุรุษ ย่อมมี ความ ล่ำสัน(วิสท), เหงือกุมกายไม่ล่ำสัน(อวิสท). มือและเท้า ก็ใหญ่, ไบหน้า ใหญ่,

(นิमितตะ) อูรมังสะ ล่ำสัน(อูรมังสะ วิสท), หนวดและเครา ย่อมเกิดขึ้น (ที่ไบหน้า), การรัดผมและการนุ่งผ้า ก็ย่อมไม่เป็น เหมือนของพวกอิตถิ,

(กุตตะ) ในเวลาที่เป็นเด็ก(ทหฺรกาเล) ย่อมเล่น ด้วยรถและไถเป็นต้น, ชื่อว่า กระทำแล้ว ซึ่งแนวคันด้วยทราย ย่อมขุด ซึ่งสระน้ำ,

(อาคัปปะ) อาการทั้งหลายมีการเดินเป็นต้น ย่อมเร็ว(หรือองอาจ) ชนทั้งหลาย เห็น แม้ซึ่งหญิง ผู้ทำ การเดินเป็นต้น ที่องอาจ(หรือที่เร็ว) ย่อมพูดคำเป็นต้น ว่า แม่คนนี้ ย่อมเดินเหมือนอย่าง บุรุษ ดังนี้.

คำที่เหลือ เหมือนกับที่กล่าวไว้ในอิตถินทริย์นั้นแหละ.

ว่าโดยลักษณะที่จตุกะ

ในอินทรีทั้ง ๒ นั้น อิติถิถาวลฤกษณ อิติถินทริย อิติถินทริย มีอิติถิถาเว เป็นลักษณะ, อิติถิติ ปกาสนรล มีการประกาศว่าเป็นหญิงเป็นรส, อิติถิลิงคินิมิตต- กุตุตทากปุปาน การณถาวปจจุปฐฐาน มีความเป็นเหตุแห่งอิติถิลิงคะ(สัถฐานแห่งหญิง) อิติถินิมิต(นิมิตแห่งหญิง) อิติถิกุตุตะ (กิริยาแห่งหญิง) และอิติถิอากัปปะ (อาการแห่งหญิง) เป็นปัจจุปฐฐาน.

ปริสถาวลฤกษณ ปริสทินทริย ปริสทินทริย มีปริสถาเวเป็นลักษณะ, ปริสโสติ ปกาสนรล มีการประกาศว่าเป็นชายเป็นรส, ปริสลิงคินิมิตตกุตุตทากปุปาน การณถาวปจจุปฐฐาน มีความเป็นเหตุแห่งปริสลิงคะ(สัถฐานแห่งชาย) ปริสทินิมิต (นิมิตแห่งชาย) ปริสกุตุตะ (กิริยาแห่งชาย) ปริสอากัปปะ (อาการแห่งชาย) เป็นปัจจุปฐฐาน. (เหมือน ในวิสุทธีมคค์)

ถาวรูปแม่ทั้ง ๒ นั้น ของบุคคลผู้เกิดในปฐมกัปปิ ย่อมตั้งขึ้น ในปวัตตถาล, ในถายหลังต่อมา ถาวรูปทั้ง ๒ นี้ ย่อมตั้งขึ้น ในปฏิสนธิถาล. แม่ตั้งขึ้นในปฏิสนธิถาล ก็ย่อมหวนไหว ก็ย่อมเปลี่ยนแปลงได้ ในปวัตตถาล.

เหมือนอย่างพระดำรัสที่ตรัสไว้ ในพระบาลีวินิตวัตถุแห่งปฐมปาราชิกว่า ก็สมัยนั้นแล อิติถิลิงคะ(อิติถิลิงค) ย่อมปรากฏ(ปาตุฤกต์ โหติ) แก่ภิกษุ รูปหนึ่ง. ก็สมัยนั้นแล ปริสลิงคะ ย่อมปรากฏ แก่ภิกษุณี รูปหนึ่ง ดังนี้.

(อรรถถถถาวิถีย อธิบายว่า อิติถิลิงค ปาตุฤกตุนติ รตติถาเค นิทท โลกุกมมุตตส ปริสสถฐาน มสสุททธิกาถิ สพพ อุนตรหิต, อิติถิสถฐาน อูปปุนน.

สองบทว่า อิติถิลิงค ปาตุฤกต์ ความว่า เมื่อภิกษุนั้น หยั่งลง สู้ความหลับ ในเวลากลางคืน อวัยวะทั้งปวง มีหนดและเคราเป็นต้น ซึ่งเป็นสัถฐานของบुरुช หายไป, สัถฐานของสตรี เกิดขึ้นแทนที่.

ฎีกาวิถีย อธิบายว่า ปริสสถฐาน อุนตรหิต, อิติถิสถฐาน อูปปุนนหติ ฯลฯ คำทั้งหลายว่า ซึ่งเป็นสัถฐานของบुरुช หายไป, สัถฐานของสตรี เกิดขึ้นแทนที่. ฟิงทราบว่า ท่านกล่าว ความวินาสไปและความเกิดขึ้น แม่แห่งการณะ ด้วยการแสดง ความวินาสไปและความเกิดขึ้น ของผล. เพราะว่เมื่อปริสทินทริย(อันเป็นการณะ) หายไป ปริสสัถฐาน(อันเป็นผล) ย่อมอันตรธานไป, เมื่ออิติถินทริย(อันเป็นการณะ) เกิดขึ้น อิติถิสัถฐาน(อันเป็นผล) ก็ย่อมปรากฏ. เป็นความจริงอย่างนั้น เพราะว่ พระผู้มีพระภาค ได้ตรัสไว้ในยมกปกรณัว่ ถามว่า อิติถินทริย กำล้งเกิด แก่บุคคลใด, ปริสทินทริย

ก็กำลังเกิด แก่บุคคลนั้น ใช่ไหม? ตอบว่า โน . ถามว่า ก็ หรือว่า ปุริสินทรีย์ กำลังเกิด แก่บุคคลใด, อิตตินทรีย์ ก็กำลังเกิด แก่บุคคลนั้น ใช่ไหม? ตอบว่า โน .

เพราะความที่แห่งอินทรีย์ทั้งสอง ไม่มี ความเป็นไปร่วมกัน ในสันดาน เดียวกัน เพราะเหตุนั้น อิตตินทรีย์ย่อมปรากฏ ในขณะใด, ในก่อน แต่ขณะนั้น ปุริสินทรีย์ ย่อมไม่เกิดขึ้น ตั้งแต่ จิตดวงที่ ๑๗ .

และ เมื่อปุริสินทรีย์ ที่เกิดขึ้น ในก่อน แต่ขณะนั้น ดับไปแล้ว โดยลำดับ พร้อมกับสหารูปทั้งหลาย อิตตินทรีย์ จึงเกิดขึ้น ในสันดานนั้นได้. เพราะเหตุนั้น เมื่อกัมมรูปทั้งหลาย และรูปที่เหลือทั้งหลาย ที่เป็นไป โดยสัจฉานและอาการของบุรุษ เป็นไปแล้ว ตลอดกาล เล็กน้อย แล้วดับไป และเมื่อจตุรรูปสันตติ ที่เป็นไปแล้ว โดยสัจฉานและอาการของสตรี ปุริสสัจฉาน จึงอันตรธานไป, อิตติสัจฉาน จึงกล่าวว่าเป็นไปปรากฏแล้ว. แม้ในความปรากฏเป็นปุริสสังคะ ของสตรี ก็พึงทราบ ตามนัยนี้ เหมือนกัน.)

(อัญญาถาวินัย อธิบายว่า ก็ ในสังคะทั้ง ๒ เหล่านี้ ปุริสสังคะ เป็นอุตตมะ, อิตติสังคะ เป็นหีนะ, เพราะว่า ปุริสสังคะ ย่อมอันตรธานไป เพราะพลวอกุศล, อิตติสังคะ ย่อมตั้งขึ้น ด้วยทุพพลกุศล. แต่ อิตติสังคะ เมื่ออันตรธาน ย่อมอันตรธานไป เพราะทุพพลกุศล, ปุริสสังคะ ย่อมตั้งขึ้น ด้วยพลวอกุศล.

พึงทราบว่า สังคะ แม้ทั้ง ๒ อย่าง ย่อมอันตรธานไปเพราะอกุศล, ย่อมตั้งขึ้น (ปติฏฐาติ) ด้วยกุศล ด้วยประการฉะนี้. (คำเหล่านี้ ปรากฏในอรรถถาวินัย วินิตวัตถุ แห่งปฐมปาราชิก ด้วย

ฎีกาวิชัย อธิบายว่า ปุริสสังคัม อุตตมัม, อิตติสังคัม หีนนุติ อิมินา จ ปุริสินทรียสุ อุตตมภาโว, ฯเปฯ ก็ ด้วยคำนี้ว่า ปุริสสังคะ เป็นอุตตมะ, อิตติสังคะ เป็นหีนะ พึงทราบว่า ท่านกล่าว ความที่แห่งปุริสินทรีย์ เป็นอินทรีย์สูงสุด, และความที่แห่งอิตตินทรีย์ เป็นอินทรีย์ชั้นต่ำ. เพราะว่า เว้น ซึ่งความที่แห่งอินทรีย์ ที่เป็นหีนะและอกุฏฐะเสียแล้ว ความที่แห่งสังคะ อันมีอินทรีย์นั้นเป็นที่อาศัย จะเป็นหีนะและอกุฏฐะ มีอยู่ ก็หาไม่ได้.

แม้ด้วยคำเป็นต้นว่า ปุริสสังคัม พลวอกุสเลน อนุตรชายติ - ปุริสสังคะ ย่อมอันตรธานไป เพราะพลวอกุศล, พึงทราบว่า ท่านกล่าว ความวินาสไปและความเกิดขึ้น แห่งอินทรีย์นั่นเอง. จริงทีเดียว เมื่ออินทรีย์ วินาสไป และเกิดขึ้น ความอันตรธาน และความตั้งอยู่ แม้แห่งสังคะ อันมีอินทรีย์นั้นเป็นที่อาศัย ก็ย่อมปรากฏ.

ถามว่า ก็ในอธิการนี้ ปุริสสังคะ ย่อมอันตรธานไป เพราะพลวอกุศล, อิตติสังคะ ย่อมตั้งขึ้น ด้วยทุพพลกุศล เป็นอย่างไร ?

เฉลยว่า พลวอกุศลกรรม มีความสามารถที่มีได้ถูกกำจัด ยังบริสุทธิ์ให้เกิดขึ้น ในปฏิสนธิกาล ก่อน ย่อมยังบริสุทธิ์นั้นแหละให้เกิดขึ้น ตลอดอายุ,

แต่ กุศลกรรม ที่ให้ปฏิสนธิ นั้นนั่นแหละ ถูกพลวอกุศลกรรม มีความเป็นผู้คบหา ทาระของผู้อื่นเป็นต้น อันเป็นการได้ปัจจัยแล้ว บางอย่าง ในระหว่าง เข้าไปกำจัด ความสามารถ จึงเป็นธรรมชาติทุผล ไม่ยังบริสุทธิ์ให้เกิดขึ้น ย่อมยังอดีตินทรีย์ ให้เกิดขึ้น ในปฏิทกาล ตามควรแก่ความสามารถ ของตน.

อนึ่ง ในกาลใด กุศลกรรม ที่ให้ปฏิสนธิ นั้นนั่นแหละ ถูกพลวอกุศลกรรม มีความเป็นผู้คบหาทาระของผู้อื่นเป็นต้น อันเป็นการได้ปัจจัยแล้ว บางอย่าง ในกาลที่ให้ ปฏิสนธิ์นั่นเอง เข้าไปกำจัด ซึ่งความสามารถในอันยังบริสุทธิ์ให้เกิดขึ้น, ในกาลนั้น กุศลกรรม เป็นธรรมชาติทุผล ไม่ยังบริสุทธิ์ให้เกิดขึ้น ย่อมยังอดีตินทรีย์ให้เกิดขึ้น ในปฏิสนธิ์เท่านั้น.

เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า **ปุริสลิงคะ ย่อมอันตรธานไป เพราะพลวอกุศล, อดีตลึงคะ ย่อมตั้งขึ้น ด้วยทุพพลกุศล ดังนี้.**

คำว่า **ทุพพลอกุศลเลน อนุตธายติ** – (อดีตลึงคะ เมื่ออันตรธาน) **ย่อมอันตรธานไป เพราะทุพพลอกุศล** ความว่า เมื่อพลวอกุศลกรรม มีความเป็นผู้คบหาทาระของผู้อื่น เป็นต้น เป็นกรรมกัณฑ์การยังบริสุทธิ์ให้เกิดขึ้น ในเพราะความเป็น(อกุศล)กรรม ทุผลลง มีอยู่ อดีตลึงคะ จึงอันตรธานไป ท่านจึงกล่าวว่า ย่อมอันตรธานไป เพราะทุพพลอกุศล.

จริงอย่างนั้น เพราะถูกพลวอกุศลกรรม มีความเป็นผู้คบหาทาระของคนอื่น เป็นต้น ห้ามไว้ **ทุพพลอกุศลกรรม** ที่ยังอดีตินทรีย์ให้เกิดขึ้น แก่สตรี ในปฏิสนธิกาล อันไม่มีความสามารถ ในการยังบริสุทธิ์ให้เกิดขึ้น, ในกาลใด เป็นกรรมที่มีความสามารถ อันพลวอกุศลกรรม ที่ได้กระทำไว้ สัมสมไว้ ด้วยอำนาจการอบรมพรหมจรรย์ และการเว้น จากมิถาจาร หรือด้วยอำนาจปรารธนาภาวะแห่งบุรุษ ได้ประมวลมา เป็นกรรม สามารถ ในการยังบริสุทธิ์ให้เกิดขึ้น ไม่ยังอดีตินทรีย์ ให้เกิดขึ้น ย่อมยังบริสุทธิ์ให้เกิดขึ้น ตามสมควร แก่ความสามารถ ของตน, ในกาลนั้น เมื่อ **พลวอกุศลกรรม** เป็นกรรมกัณฑ์การยังบริสุทธิ์ให้เกิดขึ้น ในเพราะ ความเป็น(อกุศล)กรรมทุผลลง มีอยู่ อดีตินทรีย์นั้น ก็อันตรธานไป เพราะ เหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **อดีตลึงคะ เมื่ออันตรธาน ย่อมอันตรธานไป เพราะทุพพลอกุศล.** เพราะ กุศลกรรมมีกำลัง ยังบริสุทธิ์ให้เกิดขึ้น ตามนัยที่ได้กล่าวไว้ แล้วนั่นเอง ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ปุริสลิงคะ ย่อมตั้งขึ้น ด้วยพลวอกุศล.**

แม้ในการยังปริสินทรีย์ให้เกิดขึ้น ในปฏิสนธิกาล ของบุคคลผู้เป็นหญิงในชาติก่อน ก็พึงทราบ นัยนี้.

คำว่า อุกยมุปี อุกุสเลน อนุทธราชติ, กุสเลน ปฏิลพุกติ - ลิงคะแม่ทั้ง ๒ อย่าง ย่อมอันตรธานไปเพราะอกุศล, ย่อมได้ ด้วยอกุศล. นี้ ท่านอรรถกถาจารย์กล่าว หมายถึง ซึ่งสุคติภพ. ส่วน ในทุกคติ พึงทราบว่า ความอุบัติขึ้น และความวินาศไป ของลิงคะ ทั้งสอง เพราะอกุศลกรรมเท่านั้น.(สารัตถทีปนีฎีกา)

หรือ พึงทราบว่า ท่านอาจารย์กล่าว หมายถึง ซึ่งสุคติ. เป็นความจริงว่า ในทุกคติ ปฏิสนธิ พึงมี เพราะอกุศลเท่านั้น ฉะนั้น แม้ภาวรูป ที่เกิดขึ้น ในกาลนั้น ก็พึงมี เพราะอกุศลเหมือนกัน. (มูลฎีกา,)

กัมมชรูปในสันดานเดียวกันบังเกิดด้วยสภาคกรรม

กมฺมสมฺภูฏฺฐานสุตฺต ปาฎิเยกํ สนฺตติวเสน อตีตาภิเษโท นตฺถิ. เตสญฺญเว ปน อุตุอาหารจิตตสมฺภูฏฺฐานานํ อุปตฺถมฺภกฺวเสน ตสุตฺต อตีตาภิเษโท เวทิตพฺโพ .

(วิ.ม.ข้อ ๔๕๔ ขนฺธิทุเทส, อ.ขนฺธิวิงฺค ข้อ ๕ หน้า ๕)

ประเภทมิมืดเป็นต้น ด้วยอำนาจสันตติ(มิมืดสันตติเป็นต้น) ไม่มีแยกเป็นแผนก หนึ่งต่างหาก แก่รูปที่มีกรรมเป็นสมภูฏฐาน.

แต่ ประเภทมิมืดเป็นต้นแห่งกัมมชรูปนั้น(มีกัมมชรูปมิมืดสันตติเป็นต้น) พึงทราบ ด้วยอำนาจอุปตถัมภกปัจจัย ของสมภูฏฐานทั้งหลายมีอุตุ อาหารและจิตเหล่านั้น นั้นแหละ.

มหาฎีกา

ชนโก เหตุ, อุปตฺถมฺภโก ปจฺจโย, เตสํ อุปฺปาทํ อุปตฺถมฺภกญฺจ กิจฺจํ. ยถา พีชสุส องฺกุรฺอุปฺปาทํ, ปรวี่อาทินฺนญฺจ ตฺทฺอุปตฺถมฺภนํ กมฺมสุตฺต กญฺจตฺตารูปวิปาคุอุปฺปาทํ อาหาราทินํ ตฺทฺอุปตฺถมฺภนํ, เหว อเอกสุตฺต กลาปสุตฺต จิตฺตฺอุปฺปาทสุตฺต จ ชนกันํ กมฺมานนฺตฺราทิจฺจยฺกฺุทานํ อุปตฺถมฺภกานญฺจ สหชาติปุเรชาติปจฺจนาชานํ กิจฺจํ ยถาสมฺภวํ โยเชตพฺพ. (มหาฎีกา, มูลฎีกา)

เอวี่ อุตุอาทินํ สภาควิสภาคตาสมฺภวโต ตํสมฺภูฏฺฐานรูปานํ สนฺตติวเสน อตีตาภิเวกาโก วุฑฺโต, กมฺมสุตฺต ปน เอกภวนิพฺพตฺตกสุตฺต สภาควิสภาคตา นตฺถิตี ตํสมฺภูฏฺฐาน รูปานํ สนฺตติวเสน อตีตาภิเวกา อวคฺวา อุปตฺถมฺภกฺวเสนาว วุฑฺโต.

(มหาฎีกา ข้อ ๔๕๔ หน้า ๑๗๑)

ชนกเป็นเหตุ, อุปัตถัมภกเป็นปัจจัย, การทำให้เกิดขึ้นเป็นกิจ(อุปปาตทกกิจ) ของชนกเหตุ และการอุปัตถัมภกเป็นกิจ(อุปัตถัมภกกิจ)ของอุปัตถัมภกปัจจัยเหล่านั้น. เปรียบเหมือนว่า การทำหน่อให้เกิดขึ้นเป็นกิจ ของเมล็ด และการอุปัตถัมภกหน่อนั้นเป็นกิจ ของปลิวเป็นต้น, การทำกฐิตตารูปและวิบากให้เกิดขึ้น เป็นกิจของกรรม(กรรมเป็น ชนกเหตุ), การอุปัตถัมภก กฐิตตารูปนั้น เป็นกิจของสมุฏฐานทั้งหลายมีอาหารเป็นต้น (อาหารเป็นต้น เป็นอุปัตถัมภกปัจจัย) ฉันทิ, อันบัณฑิตพึงประกอบกิจ ของพวกชนกเหตุ ที่เป็นกัมมปัจจัยและอนันตรปัจจัยเป็นต้น และกิจของพวกอุปัตถัมภกปัจจัย ที่เป็นสหชาตะ ปุเรชาตะและปัจฉาชาตปัจจัย แก่รูปกลาปแต่ละกลาป และ แก่จิตตูปบาท ตามสมควร ฉันทิ.

การจำแนกมอติดีเป็นต้น อันท่านอัฐฐกถากล่าวไว้ ด้วยอำนาจสันตติ ของรูปทั้งหลายที่มีอุตุเป็นต้นนั้นเป็นสมุฏฐาน เพราะอุตุเป็นต้นมีความเป็น สภาคะและวิสภาคะ อย่างนี้, ส่วน ความเป็นสภาคะและวิสภาคะ ของกรรม ที่ทำให้บังเกิดในภพเดียวกันไม่มี เพราะเหตุนี้ ท่านจึงไม่กล่าว ซึ่งการจำแนก มอติดีเป็นต้น ด้วยอำนาจสันตติ ของรูปทั้งหลายที่มีกรรมนั้นเป็นสมุฏฐาน ท่าน กล่าวด้วยอำนาจอุปัตถัมภกเท่านั้น.(ความว่า ความเป็นสภาคะและวิสภาคะ ของกรรมที่ทำกัมมชรูปให้บังเกิดในภพเดียวกันไม่มี เพราะกัมมชรูปที่บังเกิด ในภพเดียวกัน ย่อมบังเกิด ด้วยกุศลกรรมเท่านั้น หรืออกุศลกรรมเท่านั้น ตลอด ภพหนึ่ง ๆ, มิใช่ในภพหนึ่ง ๆ กัมมชรูปในสันตติหนึ่งบังเกิดด้วยกุศล, ใน สันตติอื่นอีก บังเกิดด้วยอกุศล, ถ้าว่าเป็นอย่างนี้ได้ ก็พึงจำแนกกัมมชรูปอดีตเป็นต้น ด้วย อำนาจสันตติว่า "กัมมชรูปที่มีกรรมเป็นสภาคะกันคือบังเกิด ด้วยกุศลกรรมเหมือนกันหรือ บังเกิดด้วยอกุศลกรรมเหมือนกันเป็นสมุฏฐาน ที่กำลังเป็นไป ด้วยอำนาจเบื้องต้น และเบื้องปลาย เป็นกัมมชรูปปัจจุบันสันตติ, ส่วน กัมมชรูปที่มีกรรมเป็นวิสภาคะกัน เป็นไปแล้วในกาลก่อนแต่ปัจจุบันนั้น เป็นอดีตสันตติ, กัมมชรูปจะเป็นไปในกาลภายหลัง แต่ปัจจุบันนั้น เป็นอนาคตสันตติ"ดังนี้.

กัมมชรูปในสันดานเดียวกันบังเกิดด้วยกุศลที่เป็นวิสภาคะกัน ก็มี

(มหาฎีกา)

ก็ การเปลี่ยนแปลงแห่งลึงค์ ย่อมมี ในกาลใด, ปุริสลึงค์ ย่อมอันตราธานไป ด้วยพลวอกุศล ในกาลนั้น, อิตถิลึงค์ ย่อมปรากฏ ด้วยทูปพลกุศล(อันเป็น วิสภาคะกับพลวอกุศลที่ทำปุริสลึงค์ให้ปรากฏ). และอิตถิลึงค์ ย่อมอันตราธานไป ด้วยทูปพล

อกุศล, ปุริสลิงค์ ย่อมปรากฏ ด้วยพลวกุศล เพราะเหตุนี้ ความเป็นกรรมวิสภาพะ มีอยู่ แม้แก่รูปทั้งหลาย ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเหมือนกัน ฉะนั้น การจำแนกมือดีเป็นต้น ด้วยอำนาจสันตติ ย่อมมี แม้แก่รูปทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเหล่านั้น, แต่ การจำแนกมือดีเป็นต้นนั้น อันบัณฑิตไม่ถือเอา เพราะไม่เป็นไปตลอดกาลทั้งปวง

เรื่องห้ามอุปสมบทอุกโตพญชนกะ ในบาลีมหาขันธกะ เล่มที่ ๔

ก็ ในสมัย นั้น แล อุกโตพญชนกะ คนหนึ่ง ได้บวชอยู่ในสำนัก ภิกษุทั้งหลาย. เธอ ย่อมกระทำ(กโรติ) ซึ่งความก้าวล่วงเมถุน ในสตรีทั้งหลาย ด้วยปริสนิมิตของตนบ้าง ยังบุรุษอื่นให้กระทำ(การาเปติ) ซึ่งความก้าวล่วงเมถุน ในอิตถินิมิตของตนบ้าง. ภิกษุทั้งหลาย จึงกราบทูล ซึ่งเรื่องนั้น แด่พระผู้มีพระภาค. พระผู้มีพระภาค รับสั่ง กะภิกษุทั้งหลายว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลายอนุสัมบัน คือ **อุกโตพญชนกะ (อุกโตพญชนโก)** ภิกษุไม่พึงให้อุปสมบท, ที่อุปสมบทแล้ว ต้องให้สึกเสีย.

อุกโตพญชนกะ ในอรรถกถาวิณัย มหาขันธกะ

(ผู้มีอิตถินิมิตต์และปริสนิมิตต์คือ องคชาต เพราะกรรม ๒ อย่าง)

บทว่า **อุกโตพญชนโก** มีวิเคราะห์ว่า อิตถินิมิตตฺวปาทนกมฺมโต จ ปริสนิมิตตฺวปาทนกมฺมโต จ อุกโต (สมุฏฐิตฺ) พญชนฺมสฺส อตฺถิติ อุกโตพญชนโก. แปลว่า อิตถินิมิตต์และปริสนิมิตต์คือ องคชาต (ที่ตั้งขึ้น) เพราะกรรม ๒ อย่าง คือ เพราะกรรมเป็นเหตุยังอิตถินิมิตต์ให้เกิดขึ้น ๑ และเพราะกรรมเป็นเหตุยังปริสนิมิตต์ให้เกิดขึ้น ๑ ของบุคคลนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ บุคคลนั้น ชื่อว่า **อุกโตพญชนกะ** (บุคคลผู้มีอิตถินิมิตต์ และปริสนิมิตต์คือ องคชาต ที่ตั้งขึ้นเพราะกรรม ๒ อย่าง. (ทวีปทภินนาธิกรณ พหุพีหิมาส)

(สารัตถที่ปณีฎีกา อธิบายบท พญชนํ ว่า พญชนฺนฺติ เจตฺถ อิตถินิมิตฺตํ ปริสนิมิตฺตลฺลจ อธิปเปตฺ. – ก็ ในบทว่า พญชนํ นี้ ท่านอาจารย์ประสงค์เอา ซึ่งอิตถินิมิตต์ และปริสนิมิตต์.)

บทว่า **กโรติ** ความว่า ย่อมกระทำ ซึ่งความก้าวล่วงเมถุน ในสตรีทั้งหลาย ด้วยปริสนิมิตต์.

บทว่า **การาเปติ** ความว่า ย่อมชักชวนบุรุษอื่นให้กระทำ ซึ่งความก้าวล่วงเมถุน ในอิตถินิมิตต์ของตน.

อุกโตพยัญชนกนั้น มีอยู่ ๒ ชนิด คือ อิตถิอุกโตพยัญชนก ๑. ปุริสอุกโตพยัญชนก ๑.

ใน ๒ ชนิดนั้น สำหรับอิตถิอุกโตพยัญชนกจะ อิตถินิมิตต์ ย่อมปรากฏ, ปุริสนิมิตต์ เป็นของปกปิด. สำหรับปุริสอุกโตพยัญชนกจะ ปุริสนิมิตต์ ย่อมปรากฏ, อิตถินิมิตต์ เป็นของปกปิด.

เมื่ออิตถิอุกโตพยัญชนก กระทำ ซึ่งความเป็นบุรุษ ในสตรีทั้งหลาย อิตถินิมิตต์ ย่อมเป็นของปกปิด, ปุริสนิมิตต์ ย่อมปรากฏ. เมื่อปุริสอุกโตพยัญชนกจะ เข้าถึง ซึ่งอิตถิภาวะ ของพวกบุรุษ ปุริสนิมิตต์ ย่อมเป็นของปกปิด, อิตถินิมิตต์ ย่อมปรากฏ.

การกระทำต่าง ๆ กันนี้ แห่งอุกโตพยัญชนก ๒ ชนิดเหล่านั้น คือ อิตถิอุกโตพยัญชนกจะ ย่อมถือเอา ซึ่งกรรม์ เองด้วย, ย่อมยังสตรีอื่นให้ถือเอา ซึ่งกรรม์ได้ด้วย, ส่วน ปุริสอุกโตพยัญชนกจะ ย่อมไม่ถือเอา ซึ่งกรรม์เอง, ย่อมยังสตรีอื่น ให้ถือเอา ซึ่งกรรม์.

แต่ในกรุนที่ ท่านกล่าวว่า ถ้าว่า ปุริสลิงคะ บังเกิด ในปฏิสนธิกาล อิตถิลิงคะ ย่อมบังเกิด ในปวัตตกาล(เมื่อมีความกำหนด ในบุรุษ), ถ้าว่า อิตถิลิงคะ บังเกิด ปฏิสนธิกาล ปุริสลิงคะ ย่อมบังเกิด ในปวัตตกาล(เมื่อมีความกำหนด ในสตรี).

ก็ คำในกรุนที่ นี้ ไม่ถูกต้อง ดังที่ท่านสารัตถทีปนีฎีกา อธิบายว่า **ยทิ ปฏิสนธิยฺ ปุริสลิงค์, ยทิ ปฏิสนธิยฺ อิตถิลิงคฺหฺนฺติ จ ปฏิสนธิยฺ ลิงคสพฺภาโว กรุนฺหฺนฺติ วฺตุโต, ฯ**

ในกรุนที่ ท่านกล่าว ความมีลิงค์ไว้ ในปฏิสนธิกาล ว่า ถ้าว่า ปุริสลิงคะ เกิดขึ้น ในปฏิสนธิกาล, และว่า ถ้าว่า อิตถิลิงคะ เกิดขึ้น ในปฏิสนธิกาล ดังนี้. ก็ ความมีลิงค์ ในกรุนที่นั้น ไม่ถูกต้อง. เพราะว่า อิตถิลิงคะเป็นต้น ย่อมตั้งขึ้น ในปวัตตกาลเท่านั้น, ย่อมไม่ตั้งขึ้น ในปฏิสนธิกาล. แต่ว่า อินทรีย์เท่านั้น ย่อมตั้งขึ้น ในปฏิสนธิกาล, ลิงค์เป็นต้น ย่อมไม่ตั้งขึ้น. และใครๆ ไม่อาจ เพื่อจะกล่าวว่า อินทรีย์นั่นเอง เป็นลิงค์ เพราะความที่แห่งอินทรีย์และลิงค์ มีสภาวะแตกต่างกัน. ข้อนี้ สมจริง ด้วยคำที่ท่านอาจารย์ กล่าวไว้ในอัฐฐสาลินีว่า บทว่า **อิตฺถตฺตํ อิตฺถิสภาโว** - ความเป็นแห่งหญิง ภาวะแห่งหญิง แม้บททั้ง ๒ นี้ มีอรรถอย่างเดียวกัน, ความว่าเป็นสภาวะแห่งหญิง(อิตถิสภาโว).

ก็ อิตถิสภาวะนี้ เกิดแต่กรรม ตั้งขึ้นในปฏิสนธิกาล. ส่วน อิตถิลิงคะเป็นต้น ไม่ตั้งขึ้น ในปฏิสนธิกาล คุจอิตถินทรีย์ แต่ว่า อาศัย ซึ่งอิตถินทรีย์ ตั้งขึ้น ในปวัตตกาล. เหมือนอย่างว่า เมื่อวิหะ(เมล็ดพืช) มีอยู่ ฯ. ก็ การอุปมานี้ ฟังทราบ ในอัฐฐสาลินีนั้น.

ลำดับแห่งการวิจารณ์ ในลิงคะทั้ง ๒ เหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบ โดยพิสดาร ในอรรถกถาธรรมสังคหะ ชื่อว่า อัญญาสาธินี.

ส่วน ในบรรพชาธิการนี้ พึงทราบ สันนิษฐานนี้ว่า บรรพชา อุปสมบทแห่ง อุกโตพยัญจนกะ แม้ทั้ง ๒ ชนิดเหล่านี้ ไม่มีแน่นอน.

อรรถกถาวิสัยอุกโตพยัญจนกวัตถุ จบ

อุกโตพยัญจนกะ ในอัญญาสาธินีและสารัตถทีปนีฎีกา

ถามว่า ก็ สำหรับบุคคลผู้เป็นอุกโตพยัญจนกะ มีอินทรีย์เดียว, หรือมีสองอินทรีย์ ?

ตอบว่า มีอินทรีย์เดียว.(เพราะความที่ ๒ อินทรีย์ ทรงปฏิเสธ ในสันดานเดียวกันไว้ในอินทรีย์ขมกว่า ถามว่า อิตถินทรีย์ กำลังเกิดขึ้น แก่บุคคลใด, ปุริสอินทรีย์ ก็กำลังเกิดขึ้น แก่บุคคลนั้น ใช่ไหม ? ตอบว่า ไม่ใช่.

ถามว่า ก็ หรือว่า ปุริสอินทรีย์ กำลังเกิดขึ้น แก่บุคคลใด, อิตถินทรีย์ ก็กำลังเกิดขึ้น แก่บุคคลนั้น ใช่ไหม ? ตอบว่า ไม่ใช่ ดังนี้. สารัตถทีปนีฎีกา)

ก็ อินทรีย์นั้นแล ของอิตถิอุกโตพยัญจนกะ เป็นอิตถินทรีย์, ของปุริสอุกโตพยัญจนกะ เป็นปุริสอินทรีย์(ตลอดชีวิต).

ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น(คือตลอดชีวิต)ย่อมถึง ความไม่มี แห่งพยัญจนะที่ ๒, เพราะกล่าวว่า อินทรีย์ เป็นการณะแห่งพยัญจนะ(คือนิमितตะได้แก่องคชาต เพราะเหตุนี้ เช่น อิตถินทรีย์ของอุกโตจึงเป็นเหตุของพยัญจนะที่ ๒ คือปุริสนิमितไม่ได้), และ อินทรีย์นั้น(เช่นปุริสอินทรีย์)ของบุคคล ผู้เป็น(อิตถิ)อุกโตพยัญจนะนั้น ก็ ไม่มีอยู่ (เพราะเหตุนี้ ปุริสนิमित ก็ต้องปรากฏไม่ได้) ? ตอบว่า อินทรีย์ ของบุคคลนั้น ไม่เป็นการณะแห่งทุกขพยัญจนะ.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะความไม่มีอยู่ ทุกเมื่อ(ความว่า เช่นปุริสนิमितอันเป็นพยัญจนะที่ ๒ มิได้มีอยู่ตลอดชีวิต เพราะเมื่อเสร็จกิจแห่งปุริสนิमितแล้ว อิตถินิमित ก็ปรากฏดังเดิม).

จริงทีเดียว ในกาลใด ราคะจิต ของอิตถิอุกโตพยัญจนกะ ย่อมเกิดในหญิง(อื่น), ในกาลนั้นนั่นเอง ปุริสพยัญจนะ ย่อมปรากฏ, อิตถิพยัญจนะ ย่อมปิดบัง ซ่อนเร้น. อิตถิพยัญจนะนอกนี้ ของปุริสอุกโตพยัญจนะนอกนี้ ก็เหมือนกัน.

ก็ ถ้าว่า อินทรีย์ ของอุกโตพยัญจนะทั้งสองเหล่านี้ พึงเป็น การณะ แห่งพยัญจนะที่ ๒ ใช่(เช่นถ้าว่า อิตถินทรีย์ของอิตถิอุกโตเป็นเหตุแห่งปุริสนิमित), พยัญจนะทั้ง ๒ ก็พึงตั้งอยู่แม้ในกาลทุกเมื่อ(เพราะอิตถินทรีย์มีตลอดชีวิต), แต่ ว่า หาได้ตั้งอยู่ไม่(เพราะเมื่อเสร็จกิจ นิमितก็กลับดังเดิม). เพราะเหตุนี้ พึงทราบ

คำนี้ว่า “อินทรีย์นั้น ของอุกโตพญชนกะนั้น ไม่เป็นการณะแห่งพญชนกะ. แต่ในที่นี่ รากจิตนั้นเทียว ที่มีกรรมเป็นสหาย เป็นการณะ.

ก็ เพราะ อินทรีย์ ของอุกโตพญชนกะนั้น มีอินทรีย์เดียวเท่านั้น(ตลอดชีวิต), เพราะเหตุนี้ อติอุกโตพญชนกะ แม้ตนเอง ก็ยอมถือเอา ซึ่งกรรมก็ได้, ย่อมยังแม้สตรีอื่น ให้ถือเอาก็ได้(เมื่อปริสนิมิตปรากฏ). ปริสอุกโตพญชนกะ ย่อมยังแม้สตรีอื่น ให้ถือเอา ซึ่งกรรมก็ได้, แต่ว่า ตนเอง ย่อมไม่ถือเอา ซึ่งกรรม(เพราะปรากฏแต่อธินิมิต เท่านั้นที่มีรากจิตเป็นเหตุ ส่วนลักษณะอื่นๆ ของหญิงไม่ปรากฏ เพราะความที่ตนมี ปริสินทรีย์ตลอดชีวิต) ฉะนี้.

๘. ปกตูปนิสสยชาติ มี ๒ ประเภท

๘๖. ปกตูปนิสสยปัจจย

ปัจจยธรรม จิต ๘๘ - ๑๒๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ที่เป็นเตกาลิกะ โดยเป็น พลวการณะ, และอัตถบัญญัติบางอย่าง มีอุตบัญญัติ โภชนบัญญัติ ปุคคลบัญญัติ เสนาสนบัญญัติ เครื่องมือ เครื่องใช้(เว้นบัญญัติ กรรมฐาน), สัททบัญญัติบางอย่าง มี ภาษาบาลี ภาษาไทย ภาษาอังกฤษ เป็นต้น(เว้นภาษาเดรัจฉาน และชื่อต่างๆ) โดยเป็นพลวการณะ

ปัจจยูปันนธรรม จิต ๘๘ - ๑๒๑ เจ. ๕๒ (พระสูตรมี “รูป”)

ปกตูปนิสสยชาติ มี ๒ ประเภท คือ

สุทธปกตูปนิสสยปัจจย ได้แก่ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ พร้อมด้วยมัคคเจตนา ๔ และทูปพลเจตนากรรม ๒๐ ที่เป็นปัจจย แก่วิบาก ของตน ๆ, และบัญญัติ โดยภาวะปกตะ และอุปนิสสยะคือพลวการณะอันมิใช่พลวกรรม เป็นปัจจย แก่จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ (เว้น รูป ๒๘ เพราะเป็นอกิธัมมณัย) (อนึ่ง ธรรมทั้งหลายที่เหลือจากขวนเจตนากรรม ๒๔ (๒๐+ ๔) เหล่านี้ ย่อมเป็นสุทธปกตูปนิสสยภาวะเท่านั้น เพราะความไม่มีแห่งกัมมภาวะ)

ปจฺจยมหาปเทโส กิเรโส, ยทิทํ อุปนิสฺสโย. (มหาฎีกา ข้อ ๖๕๑)

ได้ยืนยันว่า ปัจจยนั้น คือปัจจยมหาปเทส , ปัจจยนี้ใด ได้แก่ อุปนิสสยะ.

มิสตกปกตูปนิสสยะ นานักขณิกัมมปัจจยั ได้แก่ พลวเจตนากรรม ๒๕ (พลวกมุม, เป็นพลวกรรม) โดยกัมมภาวะ และปกตูปนิสสยะคือพลวการณะ เป็นปัจจยั แก่วิบากนามขันธ์ (เว้นกัมมชรูป เพราะเป็นอภิธัมมณัย, มติอัญฐกา)

(เว้นมัคคเจตนา ๔ ที่เป็นปัจจยั แก่อนันตรผล และผลสมาบัติ เพราะเป็นองค์กรรม ในสุทธปกตฺ.)

- พลวการณภาเวน อุปการโก ฐมโโม อุปนิสสยปัจจโย. (เหมือน อา.ญ)

- สุกฺขุ กรียิตฺถาติ ปกโต - เหตุที่ถูกทำให้ เป็นอย่างดี ชื่อว่า ปกต.

- ปกโต อุปนิสสโย ปกตูปนิสสโย. (ปฏฐานวณณนา หน้า ๔๐๐, วิ.ม.ข้อ ๖๐๒)

กรรมที่อุปการะ โดยภาวะที่เป็นเหตุมีกำลังล้วน ๆ ที่ถูกทำให้ เป็นอย่างดี โดยภาวะที่สามารถ ในการยังผลของตนให้เกิดขึ้น ชื่อว่า ปกตูปนิสสยะ. (โส อุปสกุโค อุตฺตโน ผลสฺส อุปปาทเน สมตฺถภาเวน สุกฺขุ กตฺตํ ที่เปติ, มุลฎีกา).

ปกโต นาม อุตฺตโน สนฺตฺตานเน นิปฺพทาติโต วา สทฺธาสิลาทิ อุปเสวิโต วา อุตฺโตโกชนาทิ. (ปฏฐานวณณนา หน้า ๔๐๐, วิ.ม.ข้อ ๖๐๒)

ปัจจยั ชื่อว่า ที่ถูกทำให้ เป็นอย่างดี ได้แก่ ปัจจยักรรมมีศรัทธาและศีลเป็นต้น ที่บุคคลให้สำเร็จ ในสันดานของตน หรือปัจจยัภายนอก มีอตุและโกชนะเป็นต้น ที่บุคคลเข้าไปเสพ.

ตตฺถ นิปฺพทาณํ เหตุปัจจยสโมธานเน ผลสฺส นิพฺพตฺตํ. (มหาฎีกา)

ในบรรดากรรมะทั้ง ๒ อย่างนั้น นิปพาทนกรรมะ(อชฌัตตปัจจยั) ได้แก่ การยังผลให้บังเกิด ด้วยการประชุมกันแห่งเหตุ(โดยชนก) และปัจจยั(โดยอุปตถัมภ)

อุปเสวนํ ปน กาเย อลฺลียาปนวเสน อุปโกฎฺฐูปเสวนํ วิชานนสฺสชานนาทินํ วเสน อารมฺมณฺฐูปเสวนนฺจ. เตเนว อนาคตฺตานมฺปิ อุตฺตสมฺปทาทินํ (จกฺขุสมฺมุสฺสาทินํ) อารมฺมณฺฐูปเสวนเนน อุปเสวิตานํ ปกตูปนิสฺสยตา วุตฺตา โหติ, ปเคว อติตฺตปัจจฺจูปฺปนฺนํ. ปจฺจูปฺปนฺนสฺสาปิ हि "ปัจจฺจูปฺปนฺนํ อุตฺโต โภชนํ เสนาสนํ อุปนิสฺสาย ฌานํ อุปฺปาเทตฺติอาทิวจนฺโต ปกตูปนิสฺสยภาโว ลภฺภติ. (มหาฎีกา)

ส่วน การเข้าไปเสพ ได้แก่ การเข้าไปเสพโดยการบริโภค(อุปโกฎฐูปเสวนํ) ด้วยอำนาจทำ(พหิททปัจจยั)ให้ติดอยู่ ที่กาย และการเข้าไปเสพซึ่งอารมณ์ (อารมฺมณฺฐูปเสวนํ) ด้วยอำนาจความรู้พิเศษ(วิญญาณขันธ์) ความรู้จำ(สัญญาขันธ์) และความเสวย(เวทนาขันธ์)เป็นต้น(วิชานนสฺสชานนํ นานุกวนาทิวเสน)

ด้วยภาวะแห่งปกตของอุปเสวนะนั้นนั่นแหละ ย่อมเป็นอันกล่าว ความ เป็น ปกตูปนิสสยะ ของ อุตุสัมปทา เป็นต้น (และ จักขุสัมผัสสะ เป็นต้น) แม้ที่เป็นอนาคต ตามที่บุคคลเข้าไปเสพ โดยการเข้าไปเสพซึ่งอารมณ์, สำหรับอุตุสัมปทา เป็นต้น ที่เป็นอดีตและปัจจุบัน จะกล่าวไปใย. จริงทีเดียว ความเป็นปกตูปนิสสยะ แม้แห่งสิ่งที่เป็นปัจจุบัน ย่อมได้ โดยพระวณะในปฎิฐานมีอาทิว่า “**ปัจจุปนุหุ อุตุ โภชนิ เสนาสนํ อุปนิสฺสาย ฌานํ อุปปาเทติ** – บุคคล เข้าไปอาศัย ซึ่งอุตุและโภชนะ เสนาสนะ ที่เป็นปัจจุบัน ย่อมยังฌานให้เกิดขึ้น”.

อิติ อิม สหุทธาโย ปกตา เจว พลวการณฺฐเฐน อุปนิสฺสยา จาติ ปกตูปนิสฺสโย. ธรรม ทั้งหลายมีสหุทธาเป็นต้นเหล่านี้ ที่ทำไว้เป็นอย่างดี และเป็นอุปนิสสยะเพราะอรรถว่าเป็น เหตุมีกำลัง นั้นเทียว เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ปกตูปนิสสยะ ด้วยประการนี้.

- **ปกติยาเยว วา อุปนิสฺสโย ปกตูปนิสฺสโย, อารมฺมณานนฺตเรหิ อสมฺมิสฺโสติ อตุโธ.** (ปฎิฐานวณฺณา หน้า ๔๐๐, วิ.ม.ข้อ ๖๐๒)
อีกอย่างหนึ่ง ธรรมที่อุปการะ โดยภาวะที่เป็นเหตุมีกำลังล้วน ๆ **โดยปกติ เท่านั้น,** ความว่า ไม่เจือปน ด้วยอารัมมณูปนิสสยะและอนันตรูปนิสสยะ ชื่อว่า ปกตูปนิสสยะ.
- **ปกติยาเยวาติ ปจฺจนฺตรสงฺกกรฺริเตน อตุตฺโน สภาเวเนว. อุปนิสฺสโยติ พลวการณฺ กตฺวา.** (มหาฎีกา)
คำว่า **โดยปกติ เท่านั้น** คือ โดยสภาวะของตนเท่านั้น ที่เว้นจากการปะปน ด้วยปัจจัยอื่น.
ปกติยาติ วิสุํ สิหุทธภาเวน ตสฺส นานปฺปการโต ปเกโท เวทิตพฺโพติ สมฺพนฺโร. (สังเขปัดตโชตนิจุฎีกา)
คำว่า **โดยปกติ** สัมพันธ์ว่า ประเภทแห่งปกตูปนิสสยะนั้น โดยประการต่าง ๆ (ในปัญหาวาระ) อันบัณฑิตพึงทราบ ด้วยภาวะที่สำเร็จเป็นแผนกส่วนหนึ่ง.
- ปกติยา เอว ปจฺจนฺตรรฺริเตน อตุตฺโน สภาเวเนว อุปนิสฺสโย ปกตูปนิสฺสโย. อารมฺมณานนฺตเรหิ อสมฺมิสฺโส ปุถฺเคว โกจิ อุปนิสฺสโยติ วุตุตํ โหติ. (วิภาวินิฎีกา)
อุปนิสสยะ โดยปกติ นั้นเอง คือ โดยสภาวะของตนเท่านั้น ที่เว้นจากปัจจัยอื่น ชื่อว่า ปกตูปนิสสยะ. เป็นอันอธิบายว่า เป็นอุปนิสสยะส่วนหนึ่ง แผนกหนึ่งเทียว ไม่เจือปน ด้วยอารัมมณูปนิสสยะและอนันตรูปนิสสยะ.

อารมฺมณานนฺตเรหีติ อุปนิสฺสยญฺเตหี อารมฺมณปจฺจยอนนฺตฺรปจฺจเยหี (มณีสารฎีกา)
 คำว่า ด้วยอารมฺมณะและอนันตฺระ ได้แก่ ด้วยอารมฺมณปจฺจยและอนันตฺรปจฺจย อัน
 เป็นอุปนิสฺสยะ.

ปกตฺติ วุตฺตา ปกตฺติ จ สภาโว.(วิ.ม.) ก็ท่านกล่าวคำว่า ปกตฺติ ได้แก่ ปกตฺติคือสภาวะ.
 (มิใช่หรือรตอื่นของปกตฺติศัพท์ มิโยนก็คือการเกิดขึ้นครั้งแรกเป็นต้น)

รูปไม่ได้อุปนิสฺสยปจฺจยทั้ง ๓ ในอภิธรรมนัย

น หิ รูปาพฺยาทํ อุปนิสฺสยํ ลภตฺติ. ถํ ? อารมฺมณานนฺตฺรูปนิสฺสเย ตาว น ลภตฺติ
 อนารมฺมณตฺตา ปุพฺพาปรนียเมเนน อปฺปวตฺติโต จ, ปกตฺตูปนิสฺสยญฺจ น ลภตฺติ อเจตเนน
 รูปสนฺดานเนน ปกตฺตสฺส อภาวโต. ยถา หิ อรูปสนฺดานเนน สทฺธาทโย นิปฺพาทิตา อุตฺตฺโรชนาทโย
 จ อุปฺเสวิตา, น เหวํ รูปสนฺดานเนน. ยสฺมิมฺญจ อุตฺตฺพิชาทิกเก กมฺมาทิกเก จ สติ รูปํ , น ตํ เตเนน ปกตํ
 โหติ. สเจตเนสฺสเสว หิ อุปฺปาตฺนุสฺสยญฺจ โยคาทิวเสเนน เจตเนน ปกปฺปนํ ปกฺรณํ,
 รูปญฺจ อเจตเนน.

(ปฏฺฐานปกรณมฺูลฎีกา หน้า ๒๑๒ - ๓)

อพฺยาทตะคือรูป ย่อมไม่ได้อุปนิสฺสยะ. ถาว่า อย่างไร ? ตอบว่า ย่อมไม่ได้
 ในอารมฺมณูปนิสฺสยะ เพราะรูปเป็นอนารมฺมณะ และย่อมไม่ได้ ในอนันตฺรูปนิสฺสยะ
 เพราะรูปไม่เป็นไปในการกำหนดในกาลก่อนและภายหลัง, และย่อมไม่ได้ปกตฺตูปนิสฺสยะ
 เพราะรูปไม่มีการกระทำในกาลก่อน(คือรูปไม่มี การทำให้เกิดและไม่มีการเข้าไปช่องเสฟ
 ในกาลก่อน, นิปฺพาทิตสฺส อุปฺเสวิตสฺส วา) เหตุเพราะสันดานของรูป ไม่มีเจตนา.
 เหมือนอย่างว่า (อชฺฉัตต)ธรรมทั้งหลาย มีสัทธาเป็นต้น ถูกสันดานของรูปทำให้เกิด
 และ(พหิทฺท)ธรรมทั้งหลาย มีอตุและโภชณะเป็นต้น ถูกสันดานของรูปเข้าไปช่องเสฟ.
 (อชฺฉัตต)ธรรมทั้งหลายมีสัทธาเป็นต้น ไม่ถูกสันดานของรูปทำให้เกิด และ(พหิทฺท)ธรรม
 ทั้งหมดมีอตุและโภชณะเป็นต้น ไม่ถูกสันดานของรูปเข้าไปช่องเสฟ. ครั้นเมื่ออตุ
 กับเมล็ดพีชเป็นต้นและการกระทำเป็นต้น มีอยู่ รูป ก็ย่อมเป็นไป(คือรูปถูกอตุ เมล็ดพีช
 และการกระทำเป็นต้นกระทำก่อน), อตุกับเมล็ดพีชเป็นต้นและการกระทำเป็นต้นนั้น
 ไม่ถูกรูปนั้นกระทำ ให้สำเร็จก่อน(เตน รูปเนน บุริมนิปฺพนเนน, อนุฎีกา). เพราะวา เจตนา คือ
 การจัดแจง(เหมือนอย่าง ปุพฺพาภิสังขารในอธิปฺติทั้งหลาย) ด้วยความเพียร
 ในการทำให้เกิด และการอุปตฺถัมภณะ ของธรรมมีเจตนาเท่านั้น เป็นปกรณะ
 (คือเป็นการกระทำก่อน), แต่รูป ไม่มีเจตนา.

อิทํ วุตตํ โหติ,ทิวริชํ สหุตานํ รูปสหุตานํ อรูปสหุตานนฺติ.ตตฺถ เยน สหุตานเนน
 ปุพฺเพ กิณฺจि สฺฐา □ ฐุ อุปฺปาติตํ วา โหติ อุปฺเสวิตํ วา, ตสฺเสว ปุพฺเพ อตฺตนา อุปฺปาติตฺวา
 ตา ฆมฺมา กาลนฺตเร อตฺตโน อุปฺนิสฺสยปจฺจยา โหนฺติ ปกรณสงฺขาตลฺลจฺจ ตถา อุปฺปาทหฺรูป
 เสวณํ นาม สเจตเน อรูปสหุตานเ อว ลพฺภติ, น อเจตเน รูปสหุตานนฺติ ตสฺมา รูปฆมฺมา
 อุปฺนิสฺสยํ นาม น ลพฺภนฺตฺติ "อิมฺสฺมี สติ อิทํ โหติ(ม.มฺ. ๑๒/๔๐๔/๓๖๑), อสฺติ น โหติ"ติ
 (ม.มฺ.๑๒/๔๐๖/๓๖๓) เอวํ วุตฺเตน สุตฺตนฺตฺติกปริยาเยน ปน อุปฺนิสฺสโย นาม รูปฆมฺมานํ
 มชฺฌนํ วุตฺตพฺุโพเยวติ.

(ปรมคฺคทปนี สงฺคหมหาฎีกา หน้า ๓๗๕ - ๖ ข้อ ๒๕)

เรื่องนี้มีคำอธิบายว่า ธรรมสันดานมี ๒ ประการ คือ รูปสันดาน และ
 อรูปสันดาน. ในรูปสันดานและอรูปสันดานเหล่านั้น ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง (มี
 สัทธาเป็นต้นและอุตุ โภชนะเป็นต้น) ย่อมเป็นอันถูกอรูปสันดานใดทำให้เกิดขึ้น
 และถูกเข้าไปช่องเสพอ่างดีในกาลก่อน, ธรรมทั้งหลาย(มีสัทธาเป็นต้น และ
 อุตุ โภชนะเป็นต้น) อันตน(คืออรูปสันดาน)ทำให้เกิดและเข้าไปช่องเสพ ใน
 กาลก่อน เป็นอุปนิสสยปัจจย แก่อรูปสันดานนั้นนั้นแหละ ของตน ในกาลอื่น. อนึ่ง
 ชื่อว่า การทำให้เกิดและการเข้าไปช่องเสพ เรียกว่าการกระทำในกาลก่อน ย่อมได้
 ในอรูปสันดาน ที่มีเจตนาเท่านั้น, ย่อมไม่ได้ ในรูปสันดาน ที่ไม่มีเจตนา. เพราะ
 เหตุนี้ รูปธรรมทั้งหลาย ย่อมไม่ได้อุปนิสสย. แต่ โดยสุตตันติกเทศนา ที่ตรัส
 ไว้ว่า

อิมฺสฺมี สติ อิทํ โหติ, อสฺติ น โหติ - ครั้นเมื่อปัจจย มีอยู่ ผลนี้ย่อมเกิดขึ้น,
 ครั้นเมื่อปัจจยไม่มีอยู่ ผลนี้ย่อมไม่เกิดขึ้น. ชื่อว่าอุปนิสสยปัจจย ควรถูกกล่าว
 แม้ในท่ามกลางแห่งรูปธรรมทั้งหลายเท่านั้น.

อธิบาย สุตฺตปคฺคูปนิสฺสยปัจจย

ก็ ในปัจจยนี้ เป็นปคฺคูปนิสฺสยเท่านั้น โดยเหตุนี้ เพราะไม่มีกัมมภาวะ,
 ด้วยว่า มัคคเจตนาธรรม ที่เป็นปคฺคูปนิสฺสยมูล แก่อนันตรผล มีนานากขณิกกัมมะ
 เป็นสภาวะ โดยนับเข้า ในอนันตรชาติ เพราะมัคคเจตนา ที่เป็นปคฺคูปนิสฺสยมูล
 มีอนันตรภาวะ โดยชื่อว่า ปคฺคูปนิสฺสย นานากขณิกกัมมปัจจย, และนับเข้า
 ในปคฺคูปนิสฺสยชาติด้วย เพราะความที่อรรตปคฺคูปนิสฺสย มีอยู่. และ มัคคเจตนาธรรม
 ที่เป็นปคฺคูปนิสฺสยมูล แก่ผลสมบัติ มีนานากขณิกกัมมะ เป็นสภาวะ โดยนับเข้า
 ในปคฺคูปนิสฺสยชาติ ไม่ใช่อนันตรชาติ เพราะไม่มีอนันตรภาวะ,

ก็ มัคคเจตนาทั้ง ๒ นั้น จัดเป็นองค์ธรรม ในสุทธปฏกตูปนิสสยะนั่นแหละ. และ
 ทุพพลเจตนาที่เป็นปฏกตูปนิสสยะมูล แก้ววิบากของตน ก็มีนาคขณิกกัมมะ เป็นสภาวะ
 โดยนับเข้าในปฏกตูปนิสสยะชาติ เพราะอุปการะ ด้วยอรรถปฏกตูปนิสสยะ มิใช่อุปการะ
 ด้วยอรรถกัมมะ เพราะเหตุที่มีนาคขณิกะด้วยนั้น จึงกล่าวว่า เป็นปฏกตูปนิสสยะเท่านั้น
 โดยแยกย่อย เพราะไม่มีกัมมภาวะ.

ส่วน มัคคเจตนาและทุพพลเจตนาที่ไม่เป็นปัจจัยแก้ววิบากของตน ๆ แต่เป็นปัจจัย
 แก่ผลธรรมอื่น ย่อมเป็นสุทธปฏกตูปนิสสยะเท่านั้น.

อนึ่ง เจตนาอื่น จากมัคคเจตนาและทุพพลเจตนา ตามที่กล่าวแล้วนั้น แม้มืออยู่
 ในปัจจัยนี้ ก็ไม่มี ความเป็นนาคขณิกกัมมะ เข้าเป็นสภาวะ เพราะ มิใช่กุศลและ
 อกุศลเจตนา ที่เป็นปัจจัยแก้ววิบากของตน, เจตนาเหล่านั้น จึงไม่มีอรรถแห่งกัมมะ.

อนึ่ง

อรรถมัคคเจตนา → มหาภิรยา, มหัคคตภิรยา โดยสุทธปฏกตูปนิสสยะ
 (ในปัญหาวาระข้อที่ ๔).

มัคคจิตตูปบาท(เว้นเจตนา) → ผลสมบัติ โดยสุทธปฏกตูปนิสสยะ
 (ปัญหาวาระข้อที่ ๖)

มัคคเจตนาเบื้องต้น ๓ → วิปัสสนากุศล , มหัคคตกุศล โดยสุทธปฏกตูปนิสสยะ
 (ปัญหาวาระข้อที่ ๑๐)

ส่วน มัคคจิตตูปบาท(เว้นมัคคเจตนา) ไม่เป็นปฏกตูปนิสสยะ แก่อนันตรผล เพราะว่า
 ไม่เข้าถึง ซึ่งอรรถแห่งกัมมภาวะ, ความว่า เมื่ออรรถแห่งกัมมะ มีอยู่ ในกาลใด, อรรถแห่ง
 ปฏกตูปนิสสยะ ก็มีอยู่ ในกาลนั้นแน่นอน. แต่ว่า เมื่ออรรถแห่งปฏกตูปนิสสยะ มีอยู่
 ในกาลใด, อรรถแห่งกรรม มีอยู่ก็มี ไม่มีอยู่ก็มี ดังนี้. และ เพราะมัคคจิตตูปบาทเหล่านั้น
 ไม่เข้าถึง ซึ่งอรรถแห่งปกตะคือนิปผาทิตปฏกตูปนิสสยะ(ปฏกตูปนิสสยะที่บุคคลกระทำให้
 สำเร็จในสันดานของตน) แก่อนันตรผล , ด้วยว่า จิตตูปบาทก่อน ๆ (เว้นจตุติ ของ
 พระอรหันต์) เป็นปัจจัย แก่จิตตูปบาทหลัง ๆ ด้วยอำนาจอนันตระเป็นต้นแน่นอน
 ดังในปฏิฐานอรรถถกกล่าวอำนาจอนันตระว่า จิตตนิยามนั้น ย่อมสำเร็จ ด้วยอำนาจ
 แห่งจิตดวง ก่อน ๆ เท่านั้น, หากสำเร็จได้ด้วยประการอื่นไม่, เพราะเหตุนั้น
 ธรรม ที่สามารถในอันยังจิตตูปบาทที่สมควรกัน(โดยกิจมีทัสสนกิจเป็นต้น)ให้เกิดขึ้น

ในลำดับ แห่งตน ๆ ชื่อว่า อนันตรปัจจัย. เพราะเหตุนี้แน่นั้นแหละ อรรถปกตะ จึงไม่มีอยู่ในมคคจิตตูปบาทธรรมนั้น ที่มีอรรถอนันตรระแน่นอน.

อนึ่ง วิปាកธรรมทั้งหมด เนื่องด้วยกัมมปัจจัย อันมีอรรถอายุหนะคือขวนขวยวิบากและกัมมชรูป, มิใช่เนื่องด้วยอรรถอนันตรระและอรรถปกตูปนิสสยะ ดังใน มณีสารมัญชุตาวา

กมฺมปฺปฏิพฺพฺโชติ อิทิ วิปាកมฺเม สนฺชาย วุตฺตํ- บทนี้ว่า เนื่องด้วยกรรมท่านอาจารย์หมายเอาถึงวิปាកธรรมทั้งหลาย.

อธิบาย มิสสกปกตูปนิสสยะ นานากขณิกกัมมปัจจัย

ก็ ในปัจจัยนี้ เป็นทั้งปกตูปนิสสยะและนานากขณิกกัมมะร่วมกัน โดยแน่นอน. ความว่า อกุศลเจตนา ๑๒ และ โลภียกุศลเจตนา ๑๗ ที่เป็นพลวกัมมะ ด้วยอำนาจปกตูปนิสสยะคือพลวการณะ แก่วิบากนามขันธ คือ โลภียวิบากจิต ๓๒ เจตสิก ๓๕ ที่ประกอบเท่านั้น เว้นกัมมชรูป เพราะความที่ปกตูปนิสสยะเป็นมูล เพราะว่าปกตูปนิสสยะ เมื่อว่าโดยอภิธัมมัญย ปัจจุปปันนธรรม ฟังมี นาม เท่านั้น, รูป หามีไม่, แต่ ว่าโดยสุดตันตัญย แม้รูป ฟังมี. และนานากขณิกกัมมะเป็นสภาคะ

อนึ่ง เว้นมคคเจตนา ๔ ที่เป็นปัจจัย แก่อนันตรผลและผลสมาบัติ เพราะเป็นองค์ธรรมในสุทธปกตฺ, และมคคเจตนา นั้น นับเข้าในอนันตรชาติ ด้วยอำนาจปกตูปนิสสยะภาวะ เพราะปกตูปนิสสยะภาวะ มีความเป็นอนันตรภาวะด้วย แต่ ไม่มีความเป็นอนันตรูปนิสสยะ, และนับเข้าในปกตูปนิสสยะชาติ ด้วยอำนาจปกตะ เพราะความที่มคคเจตนามีอรรถปกตะแน่นอน.

และในที่นี้ ย่อมเป็น แม้มิสสกนานากขณิกกัมม ปกตูปนิสสยะร่วมกัน โดยแน่นอน ความว่า โลภียเจตนากรรม ๒๕ ที่เป็นพลวกัมมะ ด้วยอำนาจนานากขณิกกัมมภาวะ แก่วิบากนามขันธ คือ โลภียวิบากจิต ๓๒ เจตสิก ๓๕ ที่ประกอบเท่านั้น เว้นกัมมชรูป เพราะพลวกัมมะที่เป็นกัมมปัจจัย แก่กัมมชรูป ท่านแสดงไว้ในนานากขณิกกัมมชาตินั้น และปกตูปนิสสยะสภาคะ.

เว้นมคคเจตนา ๔ ที่เป็นปัจจัย แก่อนันตรผลและผลสมาบัติ เพราะเป็นองค์ธรรมในสุทธปกตฺ, และมคคเจตนา นั้น นับเข้า ในอนันตรชาติ ด้วยอำนาจกัมมภาวะ เพราะกัมมภาวะ มีความเป็นอนันตรภาวะด้วย, และนับเข้าในปกตูปนิสสยะชาติ ด้วยอำนาจกัมมภาวะ เพราะความที่มคคเจตนามีอรรถปกตะ.

ก็ ในมิสสกปกตูปนิสสย นานากขณิกกัมมะนั้น หมายถึงเอา โลภียเจตนา ๒๕ ที่เป็นพลวกัมมะเท่านั้น ด้วยอำนาจอุปนิสสยะกับกัมมะ อันมิได้ให้ผลในลำดับของตน จึงนับเข้า ในปกตูปนิสสยชาติ เท่านั้น, ไม่นับเข้า ในอนันตรชาติ.

สรุปว่า มัคคเจตนา เป็นปัจจัยแก่อนันตรผล ที่อยู่ในอนันตรชาตินั้น หมายถึง ปกตูปนิสสย+น่านัก โดยมีปกตูปนิสสยเป็นมูล, และ น่านัก+ปกตูปนิสสย โดยมีกัมมะเป็นมูล.

๕. นานากขณิกกัมมชาติ มี ๒ ประเภท

๔๗. นานากขณิกกัมมปัจจัย (พีชนิชานกิจจ, กิริยาวิเสสนิชานกิจจ)

ปัจจัย อกุศลเจตนา ๑๒ กุศลเจตนา ๒๑ - ๓๗ ที่เป็นอดีต
ปัจจัยุปัน วิปากจิต ๓๖ - ๕๒ เจตสิก ๓๘ ปฏิสนธิปวัตติกัมมชรูป ๒๐
 อสังขยัตตกัมมชรูป ๑๒

อัญญกถา

นานากขณิกกัมม ปกตูปนิสสยปัจจัย ได้แก่ ทุพพลเจตนากรรม ๒๐ (ทุพพลกมม, เป็นทุพพลกรรม) คือ อกุศลเจตนา ๑๒ มหากุศลเจตนา ๘ เป็นปัจจัย แก่กามวิปาก ๒๓ (เว้นกัมมชรูป เพราะเป็นอกิธัมมณัย)

นานากขณิกกัมมปัจจัย ได้แก่ พลวเจตนากรรม ๒๕ (พลวกมม, เป็นพลวกรรม) คือ อกุศลเจตนา ๑๒ มหากุศลเจตนา ๘ รูปาวจรกุศลเจตนา ๕ และทุพพลเจตนากรรม ๒๐ เป็นปัจจัย แก่กัมมชรูป ๒๐ (เว้นวิปากนามขันธ เพราะเป็นผลของ มิสสกปกตูปนิสสย นานากขณิกกัมม และนานากขณิกกัมม ปกตูปนิสสย ตามลำดับของพลวทุพพลเจตนากรรม).

ส่วน โลภียกรรม ๒๕ ที่เป็นพลวกัมมะ เป็นปัจจัย แก่วิปากนามขันธ นับเข้า ในมิสสกปกตูปนิสสย+น่านัก สงเคราะห์ ในปกตูปนิสสยชาติ.

ส่วน มัคคเจตนา นับเข้า ในสุทธปกตูปนิสสย สงเคราะห์ในปกตูปนิสสยชาติ และอนันตรชาติ ตามสมควรนั่นเอง.

- **จิตตูปโยคสงฆาเตน กิริยาภาวน อูปการโก ชมฺโหม กมฺมปจฺจโย(วิ.ม.)**
 ธรรมที่อุปการะโดยภาวะแห่งการกระทำ กล่าวคืออายุหนะ(ความขวนขวาย) ของจิต ได้แก่ เจตนา ชื่อว่า กัมมปัจจัย (ทั้ง ๒ ปัจจัย)

- **จิตตปุปโยคสงฺฆาตกิริยาภาเวน สหชาตานิ นานากุขณิกานิ วิปากานํ**
กฏุตตารูปานญจ อูปการิกา เจตนา กम्मปจฺจโย (วิภาวินีฎีกา)
เจตนาอันเป็นผู้อุปการะ แก่ปัจจุยูปบันนธรรมทั้งหลาย ที่เกิดพร้อมกัน
แก่วิปากทั้งหลาย และแก่กัมมชรูปทั้งหลาย อันมีขณะต่างกัน โดยภาวะแห่ง
การกระทำ กล่าวคืออายุหนะ(ความขวนขวาย) ของจิต ชื่อว่า กัมมปัจจย
(ทั้ง ๒ ปัจจย, เหมือน สห.กัมม)
- **นานากุขณิกา เจตนาติ อุตฺตโน ปจฺจยูปฺปนุณฺนมปวตฺติกุขณโต วิสุํ ภูเต อตีตกาล**
ลิตฺธา กุสลากุสฺลเจตนา. (ปรมตฺถทีปนี สงฺคหมหาฎีกา ป.๘ ข้อ ๑๗ หน้า ๑๗๒)
บทว่า **เจตนาที่มีขณะต่างๆกัน** ได้แก่ กุสลและอกุสลเจตนา ที่สำเร็จลง ในอดีตกาล
อันเป็นแผนกหนึ่ง จากประวัติขณะของปัจจุยูปบันนธรรม ของตน.

กาลนฺตเร วิปากกฏุตตารูปานํ ปาตุภาวตฺถาย สนฺตนาเน กิริยาวิเสสนิธานกิจฺจํ
(พีชนิธานกิจฺจํ) สมฺปาเทตฺวา นิรุทฺธา กุสลากุสฺลเจตนา นานากุขณิกกम्मปจฺจโย
นาม. (ปรมตฺถทีปนี สงฺคหมหาฎีกา ป.๘ ข้อ ๑๔ หน้า ๑๖๘)

กุสลและอกุสลเจตนา ที่ดับไปแล้ว ทำพีชนิธานกิจจ(ทำกิจในการเพาะเมล็ดพันธุ์)
คือทำกิจในการเพาะกิริยาที่วิเศษไว้ในสันดานให้สำเร็จ เพื่อประโยชน์
แก่ความปรากฏของวิปากและกฏุตตารูปทั้งหลาย ในกาลอื่น.

- เป็น อดีตปัจจย คือ เจตนากรรมนั้น ดับไปแล้ว จึงเป็นปัจจย.

ก็ ใน นานักุขณิกกัมมชาติ นี้ อธิบายตามนัยแห่งปฏิฐานอรรถกถา
ปัจจนียุทธารวินิจฉัย อย่างนี้ว่า

“นานากุขณิกกम्मํ พฺลวทฺทพฺพลวเสน ทฺวิธํ, ตตฺถ พฺลวกम्मํ วิปากชฺมฺมานํ
อฺปนิสฺสโย หุตฺวา ปจฺจโย โหตฺติ อฺปนิสฺสเย สงฺคหํ คจฺจติ. พฺลวมฺปิ ปน รูปานํ ทฺทพฺพลญจ
อรูปานํ นานากุขณิกกम्मปจฺจเยเนว ปจฺจโย.

นานากุขณิกกัมมปัจจยมี ๒ วิธีด้วยอำนาจแห่งพลวะและทพพล, ใน
๒ วิธีเหล่านั้น พลวกัมมะ ย่อมเป็นอุปนิสสยปัจจย แก่วิปากธรรมทั้งหลาย เพราะ
เหตุนี้ ย่อมถึง ซึ่งการสงเคราะห์ลง ในอุปนิสสยะ. อนึ่ง แม้พลวกัมมะ ย่อม
เป็นปัจจย ด้วยอำนาจนานากุขณิกกัมมปัจจยแก่รูปทั้งหลาย และทพพลกัมมะ ก็
ย่อมเป็นปัจจย ด้วยอำนาจนานากุขณิกกัมมปัจจย แก่รูปทั้งหลาย แน่นอน.

อธิบายว่า นานากษณิกกัมมภาวะ ที่เป็นพลวกัมมะ ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ และ กุศลเจตนา ๒๑ ที่เป็นปัจจัย แก่วิบากกรรมทั้งหลาย กล่าวคือ วิบากจิต ๓๖ เจตสิกที่ ประกอบ ๓๘ ท่านสงเคราะห์ลงในอุปนิสสยะ ประเภทปกตูปนิสสยะ นับเข้าในปกตูปนิสสยชาติ ชื่อว่า มิสสกนานากษณิกกัมมปกตูปนิสสยะ เพราะเป็นน่านักษณิกกัมมะ ที่มีภาวะของปกตูปนิสสยะด้วย , ส่วน มัคคเจตนา ที่เป็นปัจจัย แก่อนันตรผลเท่านั้น นับเข้าในอนันตรชาติ เพราะเป็นน่านักษณิกกัมมะ ที่มีภาวะของอนันตรด้วย.

ส่วน นานากษณิกกัมมภาวะ ที่เป็นทูปผลกัมมะ ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ มหากุศลเจตนา ๘ ที่เป็นปัจจัย แก่รูปทั้งหลาย กล่าวคือ กามวิบากจิต ๒๓ เจตสิกที่ประกอบ ๓๓ ด้วยอำนาจนานากษณิกกัมมะ มิได้กล่าวว่า สงเคราะห์ลงในอุปนิสสยะ เหมือนกับว่า ปฏิเสธความเป็นอุปนิสสยะของทูปผลกัมมะนั้น, ก็ การที่ท่านไม่สงเคราะห์ ทูปผลกัมมะ เข้าใจว่า เพราะว่า คำว่า อุปนิสสยะนี้ มีความหมาย พลวการณสุเสถ์ อธิวงนํ. ตสุมา พลวการณภาเวน อุปการโก ธมฺโม อุปนิสฺสยปจฺจโยติ เวทิตพฺโพ. – คำว่า อุปนิสสยะ นั้น เป็นชื่อ ของเหตุที่มีกำลัง. เพราะเหตุนั้น ธรรม ที่อุปการะ โดยความเป็นเหตุ ที่มีกำลัง พึงทราบว่ ชื่อว่า อุปนิสสยปัจจัย.

อุปนิสสยปัจจัยทั้ง ๓ เหล่านั้น ที่มีความหมายว่า ธรรม ที่อุปการะ โดยความเป็นเหตุที่มีกำลัง, มิใช่หมายถึง องค์ธรรมนั้นมีกำลังน้อย หรือมาก แต่หมายเอา ภาวะแห่ง ความเป็นเหตุเท่านั้น ที่มีกำลัง เพราะเหตุนี้ พลวกัมมะ หรือทูปผลกัมมะ ที่สามารถ ทำวิบากของตน ให้เกิดขึ้นได้ ย่อมถึง ความเป็นปกตูปนิสสยะทั้งนั้น. ดังปรากฏ ในปฏิฐานอรรถกถา ปัญหาวาระ ปกตูปนิสสยะ อกุ.- อกุ. ว่า ยมฺปน ปจฺจยวิภงฺกสฺส อุกฺเทศวณฺณนํ วุตฺตํ “พลวการณฐฺเณน อุปนิสฺสโย โหติ”ติ, ตํ การณภาวสุเสว พลวตาย วุตฺตํ, น อุปนิสฺสยปจฺจยธมฺมานํ. กมฺมกิลฺลสา หิ พลวนุโตปิ ทูปฺพลาปิ พลวการณํ โหนฺติเยว. – ก็ คำใด ที่กล่าวไว้ ในอุทเทศวณฺณนา แห่งปัจจยวิภงฺกวํ ธรรม ชื่อว่า เป็น อุปนิสสยปัจจัย เพราะอรรถว่า เป็นเหตุที่มีกำลัง, คำนั้น กล่าวไว้ เพราะภาวะแห่ง ความเป็นเหตุเท่านั้น ที่มีกำลัง, ไม่ใช่ เพราะธรรมที่เป็นอุปนิสสยปัจจัย. **จริงทีเดียว (ธรรมคือ)กรรมและกิลลทั้งหลาย แม้มีกำลัง แม้ทูปผล ย่อมเป็นเหตุที่มีกำลังทั้งนั้น.**

เพราะเหตุนี้ พึงทราบว่า เมื่อนานากษณิกกัมมภาวะ มีอยู่ ปกตูปนิสสยสภาจะ พึงมี แน่นอน, หรือเมื่อพลวทูปผลเจตนากรรม ๓๓ เป็นปัจจัย แก่วิบากกรรมทั้งหลาย เฉพาะของตน ๆ ด้วยอำนาจปกตูปนิสสยภาวะ นานากษณิกกัมมสภาจะ ก็พึงมี แน่นอน, ดังปรากฏใน กัมมปกิณณกฏฺฐนาว่า **กมฺม อุปนิสฺสยนฺติ เทว.** หรือ ในอุปนิสสยฏฺฐนาว่า

อุปนิสสย กมฺมุนฺติ เทว และยังปรากฏในปฏิฐานอรรถกถา ปัญหาวาระ ปกตูปนิสสย
วาระ กุ. – อีพ. ว่า

วิปากชนกมุปน กมฺมํ วิปากสฺส อุปนิสฺสโย น โหตีติ น วตฺตพฺพ. – ส่วน กรรม
ที่ยังวิปากให้เกิดขึ้น ไม่พึงกล่าวว่า ย่อมไม่เป็นอุปนิสสย แก่วิปาก.

และว่า เตนฺตํ ทีเปติ :- โย โภจิ วิปากชนโก ชฺมฺโม, โส อตฺตโน วิปากสฺส
อุปนิสฺสยปจฺจโย โหตีติ.

ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมทรงแสดง ซึ่งพระวจนะนั้นว่า ธรรมทั้งสี่
ที่ยังวิปากให้เกิดขึ้น, ธรรมทั้งสี่นั้น ย่อมเป็น อุปนิสสยปัจจัย แก่วิปาก ของตน.

ส่วน นานากขณิกกัมมภาวะ ที่เป็นพลวกัมมะ ๒๕ และทุพพลกัมมะ ๒๐
เป็นปัจจัย แก่รูปทั้งหลาย กล่าวคือ กัมมชรูป ด้วยอำนาจนานากขณิกกัมมปัจจัย,
ไม่เป็นปกตูปนิสสย เพราะอุปนิสสยไม่เป็นปัจจัยแก่รูป โดยอภิธัมมณัย.

อนึ่ง บางคัมภีร์ ท่านแสดงปัจจัย ๕๐ หรือ ๕๒ ก็มี อย่างนี้ คือ :-

๑. อธิปัตติปัจจัย มี ๓ คือ แดก หทยวัตถุ จากอาร์มมณาธิปัตติ ออกมาเป็น
วัตถารัมมณปุเรชาตาธิปัตติปัจจัย = ๔๘ ปัจจัย.
๒. ปุเรชาตปัจจัย มี ๓ คือ แดก หทยวัตถุ จากอาร์มมณปุเรชาตตะ ออกมาเป็น
วัตถารัมมณปุเรชาตปัจจัย = ๔๘ ปัจจัย.
๓. กัมมปัจจัย มี ๓ คือ แดก มัคคเจตนา เป็นปัจจัย แก่อนันตรผล ออกมาเป็น
อนันตรกัมมปัจจัย = ๕๐ ปัจจัย.
๔. อตฺติปัจจัย และ อวิกตปัจจัย มีปัจจัยละ ๓ คือ แดก หทยวัตถุ จาก
อาร์มมณปุเรชาตตฺติ และ อวิกตตะ ออกมาเป็น วัตถารัมมณปุเรชาตตฺติ และอวิกต
ปัจจัย = ๕๑ , ๕๒ ปัจจัย.

การที่มี ๕๐ หรือ ๕๒ ปัจจัย เพราะอาศัยหลักฐาน ในนิสสยปกิณณฆฏานาเป็นต้น
ว่า:-

๑. นิสฺสย ปุเรชาต วิปฺปยุตฺต อตฺติ อวิกตฺนฺติ ตีณิ.
วัตถุรูป ๖ เป็นวัตถุปุเรชาตนิสสย.
๒. นิสฺสย อาร์มมณ ปุเรชาต วิปฺปยุตฺต อตฺติ อวิกตฺนฺติ ตีณิ.
หทยวัตถุทั้ง ๓ ชนิดมีอติภูฐะเป็นต้น เป็นวัตถารัมมณปุเรชาตนิสสย.

๓. นิสฺสย อารมฺมณ อธิปติ อุปนิสฺสย ปุเรชาต วิปฺปยุตฺต อตฺถิ อวิกตฺนฺติ เอกํ.
อิฏฺฐหทยวัตฺถุ เป็นวัตถารมฺมณปุเรชาตนิสฺสยะ.

๔. นิสฺสย ปุเรชาต อินฺทริย วิปฺปยุตฺต อตฺถิ อวิกตฺนฺติ เอกํ.

รูปินทริยํ ๕ มีจักขุนทริยํเป็นต้น เป็นวัตถุปุเรชาตนิสฺสยะ.

* ในข้อ ๓ นั้น บทว่า นิสฺสย คือ วัตถา.นิส, บทว่า อธิปติ คือ วัตถา.ธิ, บทว่า อุปนิสฺสย คือ อา.ณฺ, บทว่า ปุเรชาต คือ วัตถา.ปุ, บทว่า วิปฺปยุตฺต คือ วัตถา.วิป, บทว่า อตฺถิ คือ วัตถา.อฺต, บทว่า อวิกต คือ วัตถา.อวิ.

บัดนี้ เพื่อประโยชน์ ต่ออนัตตญาณ ในชาตุ ๔ มีปฐมวิเป็นต้น บัณฑิต พึงทราบ ความเป็นปัจจัย และปัจจัยุปัน ของชาตุเหล่านั้น ในปกรณ์ ชื่อว่า วิสฺวทรมัคค์ และมหาฎีกา ตอน จตุชาตุวัตถาน

๑. ปจฺจโยติ ปฐฺวีชาตุ อาโปสฺสฺกฺหิตา เตโชอนุปาลิตา วาโยวิตุลฺมฺภิตา ติณฺณํ มหาภูตานิ ปติฏฺฐา หุตฺวา ปจฺจโย โหติ. ๗เปฯ.

บทว่า ปจฺจโยติ - โดยปัจจัย ความว่า พระโยคี พึงมนสิการชาตุทั้งหลายโดยปัจจัย อย่างนี้ว่า ปฐฺวีชาตุ อันอาโปชาตุเกาะกุมแล้ว(อาโปสฺสฺกฺหิตา) อันเตโชชาตุตามรักษาแล้ว (เตโชอนุปาลิตา) อันวาโยชาตุค้ำจุนแล้ว(วาโยวิตุลฺมฺภิตา) ย่อมเป็นปัจจัย โดยเป็นที่ตั้ง (ปติฏฺฐา) แก่มหาภูต ๓.

อาโปชาตุ อันตั้งอยู่ที่ปฐฺวีชาตุ(ปฐฺวีปติฏฺฐิตา) อันเตโชชาตุตามรักษาแล้ว อันวาโยชาตุค้ำจุนแล้ว ย่อมเป็นปัจจัย โดยเป็นเครื่องยึดไว้(อาพนฺุชนํ) แก่มหาภูต ๓.

เตโชชาตุ อันตั้งอยู่ที่ปฐฺวีชาตุ อันอาโปชาตุเกาะกุมแล้ว อันวาโยชาตุค้ำจุนแล้ว ย่อมเป็นปัจจัย โดยเป็นเครื่องบ่ม(ปริปาจนํ) แก่มหาภูต ๓.

วาโยชาตุ อันตั้งอยู่ที่ปฐฺวีชาตุ อันอาโปชาตุเกาะกุมแล้ว อันเตโชชาตุบ่มแล้ว (เตโชปริปาจิตา) ย่อมเป็นปัจจัย โดยเป็นเครื่องค้ำจุน(วิตุลฺมฺภนํ) แก่มหาภูต ๓ ดังนี้.

มหาฎีกาอธิบายว่า คำทั้งหลายว่า ติณฺณํ มหาภูตานิ ปติฏฺฐา หุตฺวา ปจฺจโย โหติ. - ย่อมเป็นปัจจัย โดยเป็นที่ตั้ง แก่มหาภูต ๓. ความว่า อันมหาภูตทั้งหลายเหล่าใด เกาะกุมแล้ว ด้วยอำนาจการรวบรวมไว้(สมฺปิณฺุทฺทนฺวเสน สฺสฺกฺหิตา), ตามรักษาแล้ว ด้วยอำนาจการบ่ม(ปริปาจนฺวเสน อนุปาลิตา), และค้ำจุนแล้ว ด้วยอำนาจการทำให้ เคลื่อนไหว(สมฺภูทิตฺถนฺวเสน วิตุลฺมฺภิตา), (ปฐฺวีชาตุ)ก็ย่อมเป็นที่อาศัย แก่มหาภูตทั้งหลาย เหล่านั้น โดยเป็นที่ตั้ง ด้วยอำนาจเป็นที่รองรับ(ปติฏฺฐา สฺนฺุชฺชารณฺวเสน) แก่มหาภูต ๓

ที่เกิดพร้อมกันกับตน นั่นเอง, หรือว่า ย่อมเป็นปัจจัย ด้วยอำนาจแห่งสหชาติเป็นต้น โดยเป็นที่ตั้ง ตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว ฉะนั้น. แม้ในธาตุทั้งหลายที่เหลือ ก็มีนัยนี้.

๒. ปัจจัยวิภาคโศติ ธาตุณฺ หิ กมฺมํ, จิตฺตํ, อหาโร, อุตฺตจฺจตุตาโร ปจฺจยา. ฯเปฯ.
 บทว่า **ปัจจัยวิภาคโศติ** – โดยการจำแนกปัจจัย คือโดยการจำแนกปัจจัยธรรม และ โดยการจำแนกปัจจัยภาวะ นั่นเอง. จริ่งทีเดียว ด้วยคำว่า“**ปัจจัยโศติ - โดยปัจจัย**” นี้ กล่าวถึง ภาวะของธาตุทั้งหลาย มีปฐวีธาตุเป็นต้น เป็นปัจจัย แก่ภูต ๓ ที่เหลือ โดยความเป็นที่ตั้ง เป็นต้น(ปติภูตฐาภาวาทินา) อันเป็นอสาธารณะ กับธาตุอื่น ๆ.

ส่วน ในคำว่า **โดยการจำแนกปัจจัย** นี้ มีความหมายว่า ธาตุทั้งหลาย มีปฐวีธาตุ เป็นต้น เกิดขึ้น เพราะธรรมทั้งหลายเหล่านี้, ก็กล่าวจำแนกความที่ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น มีกรรมเป็นต้น และปฐวีธาตุเป็นต้น เป็น**ปัจจัย**,

และจำแนก**ปัจจัยภาวะ** ของธาตุทั้งหลาย มีปฐวีธาตุเป็นต้น ว่า ธาตุ ๓ อาศัย ซึ่งธาตุ ๑ ย่อมเป็นไป เป็นต้น โดยไม่เหลือ ตามประการดังกล่าวนี้ เป็นความแตกต่างกัน แห่งอาการทั้ง ๒ คือโดย**ปัจจัย** และโดยการ**จำแนกปัจจัย** เหล่านี้.

โดยการจำแนกปัจจัยธรรม นัยที่ ๑

ขยายความ โดย**ปัจจัยธรรม** ก่อน นัยที่ ๑ อย่างนี้ว่า เป็นความจริงว่า ธาตุทั้งหลาย มีปัจจัย ๔ อย่าง คือ กรรม, จิต, อาหาร, อุตฺ.

คำว่า **กรรม** ได้แก่ กรรม อันเป็นกุศลและอกุศล ที่ทำรูปให้เกิดขึ้น.

คำว่า **จิต** ได้แก่ จิต ใดอย่างหนึ่ง ที่ทำรูปให้เกิดขึ้น.

คำว่า **อาหาร** ได้แก่ อัมมัตติกาหาร ที่ทำรูปให้เกิดขึ้น.

คำว่า **อตุ** ได้แก่ อตุทั้งสี่, โดยอรรถ ได้แก่ เตโชธาตุ.

* ในปัจจัย ๔ อย่างเหล่านั้น **กรรมเท่านั้น**(กมฺมเมว) ย่อมเป็นปัจจัย แก่ธาตุทั้งหลาย ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน,

คำ อวชารณะ(คำจำกัดความ) ที่ว่า **กรรมเท่านั้น** กล่าวไว้ เพื่อแสดงความไม่มีการปะปนกันด้วยสมุฏฐาน,

ด้วยคำว่า **กรรมเท่านั้น** นั้น ย่อมเป็น อันท่านแสดงถึง ภาวะที่กรรม เป็นปัจจัย โดยปริยาย แก่ภูตบางอย่าง แม้ที่เป็นอกัมมชรูป. จริ่งอย่างนั้น ดังที่จักกล่าวไว้ในรูปนิพพิตติปัสสนาการกถา นั้น เป็นต้นอย่างนี้ว่า “**กมฺมปัจจัยจิตฺตสมุฏฐานํ – รูป**

ที่มีกรรมมีกรรมเป็นปัจจัย คือวิบากจิตเป็นสมุฏฐาน” ได้แก่ รูปที่มีวิบากจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นต้น .

ถามว่า ก็ อันปัจจัย แม้อย่างอื่น จากกรรม พึงเป็นปัจจัย แก่ธาตุทั้งหลาย ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานได้ มิใช่หรือ ? ตอบว่า พึงเป็นปัจจัยได้, แต่ ว่า ปัจจัยอย่างอื่นนั้น ก็ มีความเป็นไป เพราะกรรมนั้นเทียว เพราะเหตุ นั้น จึงทำคำพูด เป็นอวชารณะไว้ เพื่อห้ามความเป็นปัจจัยที่มีการประกอบกัน,

เพราะเหตุแห่งคำอวชารณะนั้น จึงกล่าวได้ว่า ธรรมทั้งหลายมีจิตเป็นต้น มิได้เป็นปัจจัย.

และธรรมทั้งหลายมีจิตเป็นต้นเท่านั้น ย่อมเป็นปัจจัย แม้แก่ธาตุทั้งหลายที่มีจิตเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน, ธรรมนอกนี้ ได้แก่ ธรรมเหล่านี้ จากจิตเป็นต้น. มิได้เป็นปัจจัย.

* อนึ่ง กรรม ย่อมเป็นชนกปัจจัย แก่ธาตุทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน, ชื่อว่า ชนก นี้ กล่าวหมายเอา ความเป็นธรรมที่กระทำธาตุทั้งหลายให้ตั้งขึ้นด้วยดี. ส่วน ชื่อว่า ปัจจัย ก็คือกรรมปัจจัยนั่นเอง. เพราะ พระผู้มีพระภาค ตรัสไว้ว่า “กุสลากุสลา เจตนา วิปากานํ ขนฺธานํ กมฺมุตฺตา จ รูปานํ กมฺมปฺจฺเจน ปจฺจโย -เจตนา ที่เป็น กุศลและอกุศล เป็นปัจจัย แก่วิบากขันธ์ทั้งหลาย และแก่กฏัตตารูป ด้วยอำนาจกรรมปัจจัย” ดังนี้.

กรรม ย่อมเป็นอุปนิสสยปัจจัย แก่ธาตุทั้งหลายที่เหลือ คือ ที่มีจิตเป็นต้น เป็นสมุฏฐาน โดยปริยาย.

คำว่า ย่อมเป็นอุปนิสสยปัจจัย โดยปริยาย ความว่า ในปฏิฐานปกรณ์ เพราะความที่ อุปนิสสยปัจจัย มาแล้ว แก่รูปธรรมทั้งหลายเท่านั้น อุปนิสสยปัจจัย จึงไม่มี แก่รูปธรรมทั้งหลาย โดยนิปปริยาย. แต่ พึงทราบ ว่า โดยการเว้น สุดต้นตอปริยาย ตามพระดำรัส ในพระสูตรว่า “ปุคฺคํ อุปฺนิสฺสาย วนฺตญฺํ อุปฺนิสฺสาย – อาศฺยอยํยํ ซึ่งบุคคล อาศฺยอยํยํ ซึ่งป่าทิบ ” ดังนี้ อุปนิสสยปัจจัย ก็ไม่มี (ในปฏิฐาน).

จิต ย่อมเป็นชนกปัจจัย แก่ธาตุทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน, ได้แก่ จิต ที่เป็นปัจจัย ด้วยอำนาจสหชาติะ นิสสยะและอาหารเป็นต้น เพราะอาศัยซึ่งความเป็นผู้กระทำให้ตั้งขึ้น ด้วยดี จึงกล่าวได้ว่า “ย่อมเป็นชนกปัจจัย”. แม้ในอาหารและอุตุ ที่จะกล่าวข้างหน้า ก็มีนัย นี้แหละ. และย่อมเป็น ปัจจชาติปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย แก่ธาตุทั้งหลายที่เหลือ.

อาหาร ย่อมเป็นชนกปัจจัย แก่ธาตุทั้งหลายที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน, ย่อมเป็น อาหารปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย แก่ธาตุทั้งหลายที่เหลือ.

อุตุ ย่อมเป็นชนกปัจจัย แก่ธาตุทั้งหลายที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน, ย่อมเป็นอติปัจจัย และอวิคตปัจจัย แก่ธาตุทั้งหลายที่เหลือ.

โดยการจำแนกปัจจัยธรรม นัยที่ ๒

ครั้งแสดง ซึ่งการจำแนกปัจจัย ในธาตุทั้งหลาย ด้วยอำนาจ แห่งปัจจัยธรรม ทั้งหลาย มีกรรมเป็นต้น อย่างนี้แล้ว ในบัดนี้ เมื่อจะแสดง ซึ่งการจำแนกปัจจัย ด้วยอำนาจ แม้แห่งธาตุทั้งหลาย ที่มีกรรมเป็นต้นนั้น เป็นสมุฏฐาน จึงจะได้ยกขึ้นแสดง ด้วยคำว่า “มหาภูต ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน” เป็นต้น เป็นอันดับแรกก่อน แล้วจึงแสดงไข เนื้อความ ด้วยคำว่า “ในบรรดา ธาตุเหล่านั้น ปฐวีธาตุที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน” ดังนี้ เป็นต้น, ดังจะได้กล่าวต่อไปนี้ว่า:-

โดยปัจจัยธรรม นัยที่ ๒ ความว่า มหาภูต ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ย่อมเป็นปัจจัย แก่มหาภูตทั้งหลาย แม้ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน แม้ที่มีจิตเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน.

เหมือนอย่างนั้น มหาภูต ที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน, ที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน, ที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน ย่อมเป็นปัจจัย แก่มหาภูตทั้งหลาย แม้ที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน แม้ที่มีกรรมเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน.

ไขความว่า ตตถ กมฺมสมุฏฐานา ปฐวีธาตุ กมฺมสมุฏฐานานํ อิตราลํ ๗เปฯ .

ในบรรดามหาภูตเหล่านั้น ปฐวีธาตุที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ได้แก่ กัมมชปฐวีธาตุ ที่เรียก โดยชื่อสามัญ ในคำที่ว่า “มหาภูต ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน” นั้นแหละ ย่อมเป็นปัจจัย แก่ธาตุทั้งหลาย ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน นอกนี้ กล่าวคือ ย่อมเป็นปัจจัย แก่ธาตุ ๓ มีอาโปธาตุเป็นต้น ที่เกิดจากกรรม ด้วยอำนาจสหชาตะ อัญญมัญญะ นิสสยะ อตติ และอวิคต และด้วยอำนาจเป็นที่ตั้ง ที่เดียว, (ปติภูฐานวเสน ได้แก่ อธิภูฐานากาเรน มิใช่ นิสสยากาเรน ในนิสสยปัจจัย) โดยการเกิดพร้อมกัน(สหชาตะ), โดยความอุปการะ แก่ธาตุทั้งหลายเหล่านั้น ที่อุปการะแก่ตน(อัญญมัญญะ), โดยความเป็นที่รองรับไว้ (อาธารภาวโต ได้แก่ นิสสยะ, แต่ถ้าเป็นธาตุ ๓ ที่เหลือเป็นนิสสยากาเร), โดยความทรงไว้ ตั้งแต่อุปปาทะ จนถึงภังคะ(อตติ), และโดยไม่มีความปราศไป(อวิคตะ),

อนึ่ง เมื่อเป็นปัจจัย ก็มีได้เป็นปัจจัย ด้วยอำนาจชนก แก่ธาตุทั้งหลายเหล่านั้น เหมือนอย่างกับ กรรม ของตน เพราะมิได้เป็นสมุฏฐาน ที่ยังธาตุทั้งหลายเหล่านั้น ให้ตั้งขึ้น.

ก็ ในที่นี้ ความเป็นที่ตั้ง(ปติภูฐานาโว) แก่ธาตุ ๓ ที่เหลือ เป็นอันสงเคราะห์ ด้วยศัพท์ว่า นิสสยปัจจัยนั้นเทียว แม้ก็จริง, โดยที่แท้ ก็ ประสงค์เพื่อจะแสดง

ซึ่งความพิเศษนี้ว่า ความที่ปฐวีธาตุเป็นที่ตั้ง(ปติภูฐานาโว) แก่ธาตุทั้งหลาย ที่เกิดพร้อมกัน จัดเป็นกิจที่ไม่ทั่วไปแก่กิจอย่างอื่น จึงกล่าว กระทำให้เป็น อีกริขหนึ่งต่างหากว่า “และด้วยอำนาจเป็นที่ตั้ง” ดังนี้.

แม้ในคำว่า และด้วยอำนาจเป็นเครื่องยึดไว้(อาพนุชนวเสน) เป็นต้น ที่จะกล่าวต่อไป ก็มีนัย นี้แน่นอนแหละ.

และยังเป็นปัจจัย แก่มหาภูต ๓ สันตติ นอกนี้ ความว่า ถือเอาสันตติ ๓ ด้วยสันตติ ที่อาศัย ซึ่งความเป็นไป โดยการไม่ขาดสาย แห่งมหาภูต ๔ ที่มีอุตุ จิตและอาหาร เป็นสมภูฐาน อันไม่ปะปน ซึ่งกันและกัน. ด้วยอำนาจนิสสยะ อัตถิ และอวิคตะ, แต่ว่า ความเป็นนิสสยะปัจจัยเป็นต้น ย่อมไม่มี โดยปฐฐานนัย. มหาภูต ๓ สันตติ นอกนี้ ที่เป็นไปอยู่ เพราะปฐวีธาตุ ชื่อว่า มีปฐวีธาตุเป็นนิสสยะ เป็นต้น เพราะเหตุนี้ ฟังทราบว่าจะกล่าวไว้ โดยสุดต้นต้นนัย.

มิได้เป็นปัจจัย ด้วยอำนาจเป็นที่ตั้ง(น ปติภูฐานวเสน) เพราะ ชื่อว่า ภาวะที่ปฐวีธาตุเป็นที่ตั้ง ย่อมมี แก่สหชาตธรรมทั้งหลายเท่านั้น,

แม้ในคำว่า มิได้เป็นปัจจัย ด้วยอำนาจเป็นเครื่องยึดไว้(น อาพนุชนวเสน) เป็นต้น ที่จะกล่าวต่อไป ก็มีนัย นี้แน่นอนแหละ. และมิได้เป็นปัจจัย ด้วยอำนาจชนก.

อนึ่ง ในบรรดามหาภูตที่มีกรรมเป็นสมภูฐาน เหล่านี้ อาโปธาตุ ย่อมเป็นปัจจัย แก่ธาตุ ๓ นอกนี้ ด้วยอำนาจสหชาตเป็นต้น และด้วยอำนาจ เป็นเครื่องยึดไว้(อาพนุชนวเสน) ที่เดียว, มิได้เป็นปัจจัย ด้วยอำนาจชนก. ย่อมเป็นปัจจัย แก่มหาภูต ๓ สันตติ นอกนี้ ด้วยอำนาจนิสสยะปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัยแน่นอน, มิได้เป็นปัจจัย ด้วยอำนาจ เป็นเครื่องยึดไว้(น อาพนุชนวเสน), มิได้เป็นปัจจัย ด้วยอำนาจชนก.

อนึ่ง ในบรรดามหาภูตที่มีกรรมเป็นสมภูฐาน เหล่านี้ เตโชธาตุ ย่อมเป็นปัจจัย แก่ธาตุ ๓ นอกนี้ ด้วยอำนาจสหชาตเป็นต้น และด้วยอำนาจเป็นเครื่องบ่ม (ปริปานวเสน) ที่เดียว, มิได้เป็นปัจจัย ด้วยอำนาจชนก. ย่อมเป็นปัจจัย แก่มหาภูต ๓ สันตติ นอกนี้ ด้วยอำนาจนิสสยะปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัยแน่นอน, มิได้เป็นปัจจัย ด้วยอำนาจเป็นเครื่องบ่ม(น ปริปานวเสน), มิได้เป็นปัจจัย ด้วยอำนาจชนก.

อนึ่ง ในบรรดามหาภูตที่มีกรรมเป็นสมภูฐาน เหล่านี้ วาโยธาตุ ย่อมเป็นปัจจัย แก่ธาตุ ๓ นอกนี้ ด้วยอำนาจสหชาตเป็นต้น และด้วยอำนาจเป็นเครื่องค้ำจุน (วิตุณฺภนวเสน) ที่เดียว, มิได้เป็นปัจจัย ด้วยอำนาจชนก. ย่อมเป็นปัจจัย แก่มหาภูต ๓

สันตติ นอกนี้ ด้วยอำนาจนิสสยปัจจย อตติปัจจย และอวิคตปัจจยแน่นอน, มิได้เป็นปัจจย ด้วยอำนาจเป็นเครื่องค้ำจุน(น วิตุลมฺภนฺวเสน), มิได้เป็นปัจจย ด้วยอำนาจชนก.

แม้ในธาตุทั้งหลาย มีปฐวีธาตุเป็นต้น ที่มีจิต อาหาร และอตุ เป็นสมุฏฐาน ก็มีนัย นี้ นั้นแหละ, คือในคำพรรณนาทั้งหลาย ความว่า “จิตตสมุฏฐานา ปฐวีธาตุ จิตตสมุฏฐานํ อิตราสนุ”ติอาทิสฺ “ปฐวีธาตุ ที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ย่อมเป็นปัจจย แก่ธาตุทั้งหลาย ที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน นอกนี้” ดังนี้เป็นต้น.

โดยการจำแนกปัจจยภาวะ(ความเป็นปัจจย)

ว่าโดยปัจจยภาวะ(ความเป็นปัจจย) อย่างนี้ว่า อนึ่ง ก็แต่ว่า ในธาตุทั้งหลายเหล่านี้ ที่เป็นไป ด้วยอำนาจของปัจจย มีสหหาคะเป็นต้น ตามประการดังกล่าวมาแล้วนี้ ย่อมเป็นไป โดยอาการต่าง ๆ กัน อย่างนี้ คือ :

ธาตุ ๓ อาศัย ซึ่งธาตุ ๑ ย่อมเป็นไป โดยอาการ ๔

และ ธาตุ ๑ ก็อาศัย ซึ่งธาตุ ๓ ย่อมเป็นไป โดยอาการ ๔

ธาตุ ๒ อาศัย ซึ่งธาตุ ๒ ย่อมเป็นไป โดยอาการ ๖.

อธิบายโดยพิศดารว่า ธาตุ ๓ อาศัย ซึ่งธาตุ ๑ ย่อมเป็นไป โดยอาการ ๔ อย่างนี้ คือ อาศัย ซึ่งธาตุแต่ละอย่าง ในธาตุทั้งหลายมีปฐวีธาตุเป็นต้น ธาตุแต่ละ ๓ อย่างนอกนี้ จึงเป็นไป โดยอาการ ๔.

อรรถาธิบายมีว่า เมื่อธาตุทั้งหลาย มีปฐวีธาตุเป็นต้น แต่ละอย่าง มีความเป็นปัจจย (ปัจจยภาวะ) ความเป็นปัจจยูปัน ของธาตุทั้งหลาย แต่ละ ๓ นอกนี้ก็มิ นี้เป็นจตุกกะหนึ่ง (หมวดอาการ ๔ หมวดหนึ่ง)

เหมือนอย่างนั้น ธาตุ ๑ อาศัย ซึ่งธาตุ ๓ ย่อมเป็นไป โดยอาการ ๔ อย่างนี้ คือ ธาตุแต่ละอย่าง ในธาตุทั้งหลายมีปฐวีธาตุเป็นต้น อาศัย ซึ่งธาตุแต่ละ ๓ อย่าง นอกนี้ จึงเป็นไป โดยอาการ ๔.

อรรถาธิบายมีว่า เมื่อธาตุทั้งหลาย แต่ละ ๓ มีความเป็นปัจจย ความเป็นปัจจยูปัน ของธาตุแต่ละอย่าง นอกนี้ ก็มี นี้เป็นอีกจตุกกะหนึ่ง,

ส่วน ธาตุ ๒ อาศัย ซึ่งธาตุ ๒ ย่อมเป็นไป โดยอาการ ๖ อย่างนี้ คือ ธาตุ ๒ ข้างท้าย อาศัย ซึ่งธาตุ ๒ ข้างต้น ย่อมเป็นไป, และธาตุ ๒ ข้างต้น ก็อาศัย ซึ่งธาตุ ๒ ข้างท้าย ย่อมเป็นไป, ธาตุที่ ๒ กับธาตุที่ ๔ อาศัย ซึ่งธาตุที่ ๑ กับ ธาตุที่ ๓ ย่อมเป็นไป, ธาตุ

ที่ ๑ กับธาตุที่ ๓ อาศัย ซึ่งธาตุที่ ๒ กับธาตุที่ ๔ ย่อมเป็นไป, ธาตุที่ ๒ กับธาตุที่ ๓ อาศัย ซึ่งธาตุที่ ๑ กับธาตุที่ ๔ ย่อมเป็นไป, ธาตุที่ ๑ กับธาตุที่ ๔ อาศัย ซึ่งธาตุที่ ๒ กับธาตุที่ ๓ ย่อมเป็นไป.

อรรถาธิบายมีว่า เมื่อธาตุทั้งหลายแต่ละ ๒ เหล่านี้ คือธาตุที่ ๑ กับธาตุที่ ๒, ธาตุที่ ๓ กับธาตุที่ ๔, ธาตุที่ ๑ กับธาตุที่ ๓, ธาตุที่ ๒ กับธาตุที่ ๔, ธาตุที่ ๑ กับธาตุที่ ๔, ธาตุที่ ๒ กับธาตุที่ ๓ มีความเป็นปัจจัย ความเป็นปัจจัยยุบับัน ของธาตุทั้งหลายแต่ละ ๒ นอกนี้ ในบรรดาธาตุ ๔ นั้น ๆ ก็มี นี้ เป็นนัยกะ ๑ (หมวดอาการ ๖ หมวดหนึ่ง).

สำหรับธาตุทั้งหลายที่เป็นไป โดยอาการ ๔ และโดยอาการ ๖ โดยปัจจัยภาวะตามประการดังกล่าวมานี้ บัณฑิตพึงทราบ การจำแนกว่า ความเป็นปัจจัยยุบับัน โดยเกี่ยวกับเป็นธาตุหมวด ๑ หมวด ๒ และหมวด ๓ และโดยเกี่ยวกับธาตุหมวด ๓ หมวด ๒ และหมวด ๑ ตามลำดับเกิด.

ก็ ปัจจัยภาวะ นี้ บัณฑิตพึงทราบ ด้วยอำนาจสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย, และโดยความเป็นเหตุ ซึ่งกันและกัน แม้นปัจจัยภาวะนั้นนั้นเทียว. ได้แก่ ปัจจัยภาวะ ที่ทรงหมายเอา ตรัสไว้ ในปฏิจจวาระว่า

"เอกं มหาภูตं ปฏิจจ ตโย มหาภูตา, ตโย มหาภูเต ปฏิจจ เอกं มหาภูตं, เทว มหาภูเต ปฏิจจ เทว มหาภูตา อุปปชชนติ.

มหาภูต ๓ อาศัย ซึ่งมหาภูต ๑ ย่อมเกิดขึ้น, มหาภูต ๑ อาศัย ซึ่งมหาภูต ๓ ย่อมเกิดขึ้น, มหาภูต ๒ อาศัย ซึ่งมหาภูต ๒ ย่อมเกิดขึ้น" ดังนี้.

ธรรม ๓ ประการ ของปัจจัย ๒๔

(มาใน ปัจจัยโชติกะ)

ปฏิญานนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงจำแนก ปัจจัยหนึ่ง ๆ มีธรรม ๓ ประการ คือ ปัจจัยธรรม ปัจจุပ္บันธรรม ปัจจนิกธรรม.

๑. เหตุปัจจัย

ในเหตุปัจจัยทุเทศนี้ มีอยู่ ๓ ประการคือ

เหตุ ๖ คือ โลกะ โทสะ โมหะ อโลกะ อโทสะ อโมหะ เป็น เหตุปัจจัย

สเหตุกจิต ๗๑ เจตสิก ๕๒ (เว้น โมหเจตสิกที่ใน โมหมูลจิต ๒) สเหตุกจิตตชรูป สเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป เป็น เหตุปัจจัยอุปบัน

อเหตุกจิต ๑๘ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ ที่ประกอบ โมหเจตสิกที่ใน โมหมูลจิต ๒ อเหตุกจิตตชรูป อเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป พาหिरรูป อาหารชรูป อุดชรูป อสังญัตตกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป เป็น เหตุปัจจนิก

จำแนก เหตุปัจจัย โดยลักษณะ

ชาติ กาล สัตติ

ในเหตุปัจจัยนี้ การช่วยอุปการะแก่ปัจจุပ္บันธรรม ของธรรมที่เป็นเหตุปัจจัยนั้น มีลักษณะอย่างเดียว คือ เป็นเหมือนรากเหง้า (มูลเหตุ) แห่งเหตุปัจจัยอุปบันธรรม

เมื่อว่าโดย ชาติ เป็น สหชาติชาติ

เมื่อว่าโดย กาล เป็น ปัจจุบันกาล

เมื่อว่าโดย สัตติ คืออำนาจ มี ๒ อย่างคือ ชนกสัตติ ช่วยอุปการะให้ปัจจุပ္บันธรรมเกิดขึ้นอย่างหนึ่ง อุปถัมภกสัตติ ช่วยอุปการะให้ปัจจุပ္บันธรรมตั้งอยู่อย่างหนึ่ง.

๒. อารัมมณปัจจัย

ในอารัมมณปัจจัยทุเทศนี้ มีอยู่ ๓ ประการคือ

อารมณ ๖ คือ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ที่เป็นเตกาลิกะ และนิพพาน บัญญัติ ที่เป็นกาลวิมุต เป็น อารัมมณปัจจัย

จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ เป็น อารัมมณปัจจัยอุปบัน

รูปทั้งหมด คือ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป พาหिरรูป อาหารชรูป อุดชรูป อสังญัตตกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป เป็น อารัมมณปัจจนิก

จำแนก อารัมมณปัจจัย โดยลักษณะ

ชาติ กาล สัตติ

ในอารัมมณปัจจัยนี้ การช่วยอุปการะแก่ปัจจัยูปันทรกรรม ของธรรมที่เป็นอารัมมณปัจจัยนั้น มีลักษณะอย่างเดียว คือ เป็นที่ยินดีและเป็นสิ่งที่ถูกยึดหน่วง(อารัมมณ) แห่งปัจจัยูปันทรกรรม

เมื่อว่าโดย ชาติ เป็นอารัมมณชาติ

เมื่อว่าโดย กาล เป็นทั้งปัจจุบัน อดีต อนาคต และกาลวิมุต

เมื่อว่าโดย สัตติ คืออำนาจ มี ๒ อย่างคือ ชนกสัตติ ช่วยอุปการะให้ปัจจัยูปันทรกรรมเกิดขึ้นอย่างหนึ่ง อุปถัมภกสัตติ ช่วยอุปการะให้ปัจจัยูปันทรกรรมตั้งอยู่อย่างหนึ่ง.

๓. อธิปติปัจจัย

ในอธิปติปัจจัยุทเทศนี้ อธิปติปัจจัยมีอยู่ ๒ อย่างคือ ๑. อารัมมณาธิปติ
๒. สหชาตาธิปติ

อารัมมณาธิปติปัจจัย มีอยู่ ๓ ประการคือ

อารมณ ๖ คือ อิฏฐุณีปผันนรูป ๑๘ จิต ๘๔ เจตสิกที่ประกอบ ๔๗ (เว้นโทสมูล โมหมูล ทุกขสหคตกายวิญญาณจิต) ที่นำฝักใฝ่หนักแน่นอย่างยิ่ง เป็นเตกาลิกะ และนิพพาน ที่เป็นกาลวิมุต เป็น อารัมมณาธิปติปัจจัย

โลกมูลจิต ๘ มหากุศลจิต ๘ มหาภิกขิยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ เจตสิก ๔๕ ที่ประกอบ (เว้นอัปมัญญา) เป็นผู้ฝักใฝ่หนักแน่นอย่างยิ่ง เป็น อารัมมณาธิปติปัจจัยูปัน

โลกียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ ที่มีได้เป็นผู้ฝักใฝ่หนักแน่นอย่างยิ่ง โดย แน่นอนและไม่แน่นอน รูปทั้งหมด คือ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป พาหิรรูป อาหารชรูป อุดุชรูป อสัจจยัตตกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป เป็น อารัมมณาธิปติปัจจัยนิ

สหชาตาธิปติปัจจัย มีอยู่ ๓ ประการคือ

อธิปติองค์ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาอธิปติ ๓ หรือ ๔ คือ ฉันทะ วิริยะ วิมังสา ที่ในสาธิปติขวนะ ๕๒ และสาธิปติขวนจิต ๕๒ ในขณะที่เป็นอธิปติ เป็น สหชาตาธิปติปัจจัย

สาธิปติชวณจิต ๕๒ เจตสิกที่ประกอบ ๕๑ สาธิปติจิตตชรูป ในขณะที่กำลังได้รับการช่วยอุปการะจากอธิปติปัจจัย โดยแน่นอนและไม่แน่นอน(เว้นอธิปติองค์กรรม ๔ อย่างใดอย่างหนึ่ง) เป็น สหชาติอธิปติปัจจัยุปัน

กามจิต ๕๔ มหัคคตวิบากจิต ๕ เจตสิก ๕๒ ที่มีได้รับการช่วยอุปการะ จาก อธิปติปัจจัยโดยแน่นอนและไม่แน่นอน อธิปติองค์กรรม ๔ อย่างใดอย่างหนึ่ง ในขณะที่ เป็นอธิปติปัจจัย นิราธิปติจิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป พาหิรรูป อาหารชรูป อุตุชรูป อสังขยัตตกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป เป็น สหชาติอธิปติปัจจัยนิ

จำแนก อารัมมณาธิปติปัจจัย และปัจจัยุปัน โดยเฉพาะ ๆ

ในอารัมมณาธิปติปัจจัยนี้ เมื่อจำแนกโดยเฉพาะ ๆ แล้ว ก็มีอยู่ด้วยกัน ๑๐ คู่ ดังต่อไปนี้:-

๑. อารมณ ๖ คือ จตุชนิพันนรูป ๑๘ ที่เป็นสภาวะอิฏฐะและปริกัปปอิฏฐะ โลกียจิต ๗๖ เจตสิก ๔๗ ที่ประกอบ (เว้นโทสมูล โมหมูล ทุกขสหคตกายวิญญาณ) มีสภาพที่น่าฝึกฝนหนักแน่นอย่างยิ่ง เป็น อารัมมณาธิปติปัจจัย

โลกมูลจิต ๘ เจตสิก ๒๒ ที่ประกอบ เป็นผู้ฝึกฝนหนักแน่นอย่างยิ่ง เป็น อารัมมณาธิปติปัจจัยุปัน

๒. โลกียกุศลจิต ๑๗ เจตสิก ๓๘ ที่ประกอบ มีสภาพที่น่าฝึกฝนหนักแน่นอย่างยิ่ง เป็น อารัมมณาธิปติปัจจัย

มหากุศลจิต ๘ เจตสิก ๓๓ ที่ประกอบ (เว้นวิรติ อัมปมัญญา) เป็นผู้ฝึกฝนหนักแน่นอย่างยิ่ง เป็น อารัมมณาธิปติปัจจัยุปัน

๓. โสดาปัตติมรรคจิตตูปบาท โสดาปัตติผลจิตตูปบาท นิพพาน ของพระโสดาบันบุคคล มีสภาพที่น่าฝึกฝนหนักแน่นอย่างยิ่ง เป็น อารัมมณาธิปติปัจจัย

มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตตูปบาท (เว้นวิรติ อัมปมัญญา) ของพระโสดาบันบุคคล เป็นผู้ฝึกฝนหนักแน่นอย่างยิ่ง เป็น อารัมมณาธิปติปัจจัยุปัน

๔. สกทาคามีมรรคจิตตูปบาท สกทาคามีผลจิตตูปบาท นิพพาน ของพระสกทาคามีบุคคล มีสภาพที่น่าฝึกฝนหนักแน่นอย่างยิ่ง เป็น อารัมมณาธิปติปัจจัย

มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตตูปบาท (เว้นวิรติ อัมปมัญญา) ของพระสกทาคามีบุคคล เป็นผู้ฝึกฝนหนักแน่นอย่างยิ่ง เป็น อารัมมณาธิปติปัจจัยุปัน

๕. อนาคามีมรรคจิตตูปบาท อนาคามีผลจิตตูปบาท นิพพาน ของพระอนาคามีบุคคล มีสภาพที่น่าฝึกฝนหนักแน่นอย่างยิ่ง เป็น อารัมมณาธิปติปัจจัย

มหากุศลญาณสัมปยุตตจิตตูปบาท (เว้นวิริตี อัมปมัญญา) ของพระอนาคามีบุคคล เป็นผู้ฝึกฝนหนักแน่นอย่างยิ่ง เป็น **อรัम्मณชิปติปัจจยูปัน**

๖. อรหัตตมรรคจิตตูปบาท อรหัตตผลจิตตูปบาท นิพพาน ของพระ อรหันตบุคคล มีสภาพที่น่าฝึกฝนหนักแน่นอย่างยิ่ง เป็น **อรัम्मณชิปติปัจจย**

มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิตตูปบาท (เว้นอัมปมัญญา) ของพระอรหันตบุคคล เป็นผู้ฝึกฝนหนักแน่นอย่างยิ่ง เป็น **อรัम्मณชิปติปัจจยูปัน**

๗. นิพพานของพระ โสดาบันบุคคล มีสภาพที่น่าฝึกฝนหนักแน่นอย่างยิ่ง เป็น **อรัम्मณชิปติปัจจย**

โสดาปัตติมรรคจิตตูปบาท โสดาปัตติผลจิตตูปบาท เป็นผู้ฝึกฝนหนักแน่นอย่างยิ่ง เป็น **อรัम्मณชิปติปัจจยูปัน**

๘. นิพพานของพระสกทาคามีบุคคล มีสภาพที่น่าฝึกฝนหนักแน่นอย่างยิ่ง เป็น **อรัम्मณชิปติปัจจย**

สกทาคามีมรรคจิตตูปบาท สกทาคามีผลจิตตูปบาท เป็นผู้ฝึกฝนหนักแน่นอย่างยิ่ง เป็น **อรัम्मณชิปติปัจจยูปัน**

๙. นิพพานของพระอนาคามีบุคคล มีสภาพที่น่าฝึกฝนหนักแน่นอย่างยิ่ง เป็น **อรัम्मณชิปติปัจจย**

อนาคามีมรรคจิตตูปบาท อนาคามีผลจิตตูปบาท เป็นผู้ฝึกฝนหนักแน่นอย่างยิ่ง เป็น **อรัम्मณชิปติปัจจย**

๑๐. นิพพานของพระอรหันตบุคคล มีสภาพที่น่าฝึกฝนหนักแน่นอย่างยิ่ง เป็น **อรัम्मณชิปติปัจจย**

อรหัตตมรรคจิตตูปบาท อรหัตตผลจิตตูปบาท เป็นผู้ฝึกฝนหนักแน่นอย่างยิ่ง เป็น **อรัम्मณชิปติปัจจยูปัน**

* ธรรมที่เป็น **ปัจจยูปัน** และ **ปัจจนิก** ของอรัम्मณชิปติปัจจยนี้มี ๒ อย่าง คือ แน่นอน และไม่แน่นอน

อรัम्मณชิปติปัจจยูปัน แน่นอน ได้แก่ โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๖, **ไม่แน่นอน** ได้แก่ โลกมูลจิต ๘ มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ เจตสิก ๔๕ ที่ประกอบ (เว้นอัมปมัญญา)

อรัम्मณชิปติปัจจนิก แน่นอน ได้แก่ โทสมูลจิต ๒ โมหมูลจิต ๒ อเหตุกจิต ๑๘ มหาวิปากจิต ๘ มหากิริยาญาณวิปยุตตจิต ๔ มหัคคตจิต ๒๓ เจตสิก ๔๖ ที่ประกอบ รูป

ทั้งหมดมี จิตตชรูป เป็นต้น, **ไม่แน่นอน** ได้แก่ จิต ๒๐ ดวง มีโลกมูลจิต ๘ เป็นต้น เจตสิก ๔๕ ที่ประกอบ ที่เป็นปัจจัยอุปบันธรรมไม่แน่นอน นั้นเอง

* ธรรมที่เป็น **ปัจจัย ปัจจัยอุปบัน ปัจจนิก** ของสหชาตชาติปัจจัยนี้ ก็มี ๒ อย่าง คือ แน่นอน และไม่แน่นอน

สหชาตชาติปัจจัย แน่นอน ได้แก่ อธิปตังค์ธรรม ๔ อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ในอัปนาชวนะ ๒๖, **ไม่แน่นอน** ได้แก่ อธิปตังค์ธรรม ๔ อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ในกามชวนะ ๒๖ (เว้นโมหมูลชวานจิต ๒ หลิตุปปาทจิต ๑)

สหชาตชาติปัจจัยอุปบัน แน่นอน ได้แก่ อัปนาชวนะ ๒๖ เจตสิก ๓๘ ที่ประกอบ (เว้นอธิปตังค์ธรรม ในขณะที่เป็นปัจจัย) และอัปนาสาธิปติ จิตตชรูป, **ไม่แน่นอน** ได้แก่ กามชวานจิต ๒๖ (เว้นโมหมูล และหลิตุปปาทชวานะ) เจตสิก ๕๑ ที่ประกอบ (เว้นอธิปตังค์ธรรมในขณะที่เป็นปัจจัย) และกามสาธิปติจิตตชรูป

สหชาตชาติปัจจัยจนิกรรม แน่นอน ได้แก่ โมหมูลจิต ๒ อเหตุกจิต ๑๘ มหาวิปากจิต ๘ มหัคควิปากจิต ๕ เจตสิก ๔๐ ที่ประกอบ นิราธิปติจิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป พาทิรรูป อาหารชรูป อุดุชรูป อตัณญสตัดกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป, **ไม่แน่นอน** ได้แก่ กามชวานจิต ๒๖ (เว้นโมหมูล และหลิตุปปาทชวานะ) เจตสิก ๕๑ ที่ประกอบ กามสาธิปติจิตตชรูป ที่เป็นปัจจัยอุปบันไม่แน่นอนนั้นเอง

จำแนกอธิปติปัจจัยทั้ง ๒ โดยลักษณะ ชาติ กาล สัตติ

ในอารัมมณาธิปติปัจจัยนี้ การช่วยอุปการะแก่ปัจจัยอุปบันธรรมของธรรม ที่เป็นอารัมมณาธิปติปัจจัยนั้น

ว่าโดยลักษณะมี ๒ อย่างคือ เป็นที่ยินดี และเป็นสิ่งที่ถูกยึดหน่วงด้วย(อารมฺมณ) เป็นใหญ่ด้วย (อธิปติ)

ว่าโดย ชาติ เป็นอารัมมณชาติ

ว่าโดย กาล เป็นทั้งอดีต อนาคต ปัจจุบัน และกาลวิมุต

ว่าโดย สัตติ คืออำนาจ มี ๒ อย่างคือ ชนกสัตติ ช่วยอุปการะให้ปัจจัยอุปบันธรรม เกิดขึ้นอย่างหนึ่ง อุปถัมภกสัตติ ช่วยอุปการะให้ปัจจัยอุปบันธรรมตั้งอยู่อย่างหนึ่ง

ส่วน สหชาติปฏิบัติปัจจัยนั้น ว่าโดยลักษณะมี ๒ อย่างคือ เกิดพร้อมกันด้วย
(สหชาติ) เป็นใหญ่ ด้วย (อธิปฏิบัติ)

ว่าโดย ชาติ เป็นสหชาติชาติ

ว่าโดย กาล เป็นปัจจุบันกาล

ว่าโดย สัตติ คืออำนาจ มี ๒ อย่างคือ ชนกสัตติและอุปถัมภกสัตติ

๔. อนันตรปัจจัย

ในอนันตรปัจจัยทุเทศนี้มีอยู่ ๓ ประการคือ

จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ ที่เกิดก่อน ๆ (เว้นจุติจิตของพระอรหันต์)
เป็น อนันตรปัจจัย

จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ ที่เกิดหลัง ๆ พร้อมด้วยจุติจิตของพระอรหันต์
เป็น อนันตรปัจจัย

รูปทั้งหมด คือ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป พาหิรรูป อาหารชรูป อุดุชรูป
อสังขยสัตตกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป เป็น อนันตรปัจจัย

จำแนก อนันตรปัจจัย โดยลักษณะ ชาติ กาล สัตติ

ในอนันตรปัจจัยนี้ การช่วยอุปการะแก่ปัจจัยปัจจุบันธรรมของธรรมที่เป็น
อนันตรปัจจัยนั้น

ว่าโดยลักษณะมีอย่างเดียวคือ ให้เกิดขึ้นติดต่อกันโดยไม่มีระหว่างกัน เสมือนหนึ่ง
เป็นจิตดวงเดียวกัน (อนนุตร)

ว่าโดย ชาติ เป็นอนันตรชาติ

ว่าโดย กาล เป็นอดีตกาล

ว่าโดย สัตติ คืออำนาจ มีอย่างเดียวคือ ชนกสัตติ ช่วยอุปการะให้ปัจจัยปัจจุบันธรรม
เกิดขึ้น

๕. สมณันตรปัจจัย

ในสมณันตรปัจจัยทุเทศนี้มีอยู่ ๓ ประการเหมือนอนันตรปัจจัย

จำแนก สมณันตรปัจจัย โดยลักษณะ ชาติ กาล สัตติ ก็เหมือนกันกับอนันตรปัจจัย

๖. สหชาติปัจฉัย

ในสหชาติปัจฉยเหตุเทศนี้ มีอยู่ ๒ ประการเท่านั้นคือ ๑. ปัจฉัยกรรม ๒. ปัจฉยูปบัน
กรรม สำหรับปัจฉนิกกรรมนั้น ไม่มี.

ปวัตติปฏิสนธินามขันธ ๔ คือ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ ที่ช่วยอุปการะแก่กันและกัน
ในจตุโวการภูมิ และที่ช่วยอุปการะแก่นามขันธด้วยกัน กับจิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป
ในปัญจโวการภูมิก็ดี, มหาภูตรูป ๔ ทุกชนิด คือ จิตตชมหาภูตรูป ปฏิสนธิกัมมชมหาภูต
รูป พาหิรมหาภูตรูป อาหารชมหาภูตรูป อุดุชมหาภูตรูป อสัณญัสตตกัมมชมหาภูตรูป
ปวัตติกัมมชมหาภูตรูป ที่ช่วยอุปการะแก่กันและกัน และที่ช่วยอุปการะแก่อุปาทารูปก็ดี,
ปัญจโวการปฏิสนธินามขันธ ๔ และหทัยวัตถุที่ช่วยอุปการะแก่กันและกันก็ดี
เป็น สหชาติปัจฉัย

ปวัตติปฏิสนธินามขันธ ๔ คือ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ ที่เป็นไปโดยการเปรียบเทียบ
จากกันและกัน จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูปก็ดี, อุปาทารูปทั้งหมด มหาภูตรูปทุกชนิดก็ดี,
ปัญจโวการปฏิสนธินามขันธ ๔ และหทัยวัตถุที่เป็นไปโดยการเปรียบเทียบจากกัน
และกันก็ดีเป็น สหชาติปัจฉยูปบัน

จำแนก สหชาติปัจฉัย โดยลักษณะ ชาติ กาล สัตติ

ในสหชาติปัจฉัยนี้ การช่วยอุปการะแก่ปัจฉยูปบันกรรมของกรรมที่เป็น
สหชาติปัจฉัยนั้น

ว่าโดยลักษณะมีอย่างเดียวคือ เกิดขึ้นพร้อมกันกับปัจฉยูปบันกรรม (สหชาติ)

ว่าโดย ชาติ เป็นสหชาติชาติ

ว่าโดย กาล เป็นปัจฉบันกาล

ว่าโดย สัตติ คืออำนาจ มี ๒ อย่างคือ ชนกสัตติ ช่วยอุปการะให้ปัจฉยูปบันกรรม
เกิดขึ้นอย่างหนึ่ง อุปถัมภกสัตติ ช่วยอุปการะให้ปัจฉยูปบันกรรมตั้งอยู่อย่างหนึ่ง

๗. อัญญมัญญปัจฉัย

ในอัญญมัญญปัจฉยเหตุเทศนี้ มีอยู่ ๓ ประการคือ

ปวัตติปฏิสนธินามขันธ ๔ คือจิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบ ที่ช่วยอุปการะแก่กัน
และกันก็ดี, และมหาภูตรูป ๔ ทุกชนิด มีจิตตชมหาภูตรูป ๔ เป็นต้น ที่ช่วยอุปการะแก่กัน

และกันก็ดี, ปัจจโวการปฏิสนธินามขันธ ๔ และหทัยวัตถุที่ช่วยอุปการะแก่กันและกันก็ดี เป็น **อัญญมัญญปัจจัย**

ปวัตติปฏิสนธินามขันธ ๔ คือ จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบ ที่เป็นไป โดยการเปรียบเทียบจากกันและกันก็ดี, มหาภูตรูป ๔ ทุกชนิดที่เป็นไป โดยการเปรียบเทียบจากกันและกันก็ดี, ปัจจโวการปฏิสนธินามขันธ ๔ และหทัยวัตถุ ที่เป็นไปโดยการเปรียบเทียบจากกันและกันก็ดี เป็น **อัญญมัญญปัจจยุปบัน**

จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป (เว้นหทัยวัตถุ) ที่เป็นไปโดยการเปรียบเทียบ จากนามขันธก็ดี, อุปาทารูปทั้งหมดคือจิตตชรูปอุปาทารูป เป็นต้น จนถึงปวัตติกัมมชรูปอุปาทารูป ที่เป็นไปโดยการเปรียบเทียบจากมหาภูตรูปก็ดี เป็น **อัญญมัญญปัจจนิก**

จำแนก อัญญมัญญปัจจัย โดยลักษณะ ชาติ กาล สัตติ

ในอัญญมัญญปัจจัยนี้ การช่วยอุปการะแก่ปัจจยุปบันธรรมของธรรมที่เป็น อัญญมัญญปัจจัยนั้น

ว่าโดยลักษณะมีอย่างเดียว คืออุปการะแก่กันและกัน (อญญมญญ)

ว่าโดย ชาติ เป็นสหชาติชาติ

ว่าโดย กาล เป็นปัจจุบันกาล

ว่าโดย สัตติ คืออำนาจ มี ๒ อย่างคือ ช่วยอุปการะแก่ปัจจยุปบันธรรม ด้วย อำนาจชนกสัตติ และอุปถัมภกสัตติ

ธรรมที่เป็นปัจจนิกนี้ มี ๒ อย่างคือ ๑. ปัจจนิกธรรมที่แน่นอนอย่างหนึ่ง (เอกันตะ) ๒. ปัจจนิกธรรมที่ไม่แน่นอนอย่างหนึ่ง (อนกันตะ)

ปัจจนิกธรรมที่แน่นอนนั้น ได้แก่ จิตตชรูปอุปาทารูป ปฏิสนธิกัมมชรูปอุปาทารูป (เว้นหทัยวัตถุ) พาหิรอุปาทารูป อาหารชรูปอุปาทารูป อุตชรูปอุปาทารูป อสัญญสัตตกัมมชรูปอุปาทารูป ปวัตติกัมมชรูปอุปาทารูป หมายความว่า ธรรมเหล่านี้เป็นปัจจยุปบันธรรมไม่ได้แน่นอน ฉะนั้น จึงเป็นปัจจนิกธรรมแน่นอน.

ปัจจนิกธรรมที่ไม่แน่นอนนั้น ได้แก่ จิตตชมหาภูตรูป ปฏิสนธิกัมมชมหาภูตรูป ปฏิสนธิหทัยวัตถุ หมายความว่า เมื่อขณะปวัตตินามขันธ ๔ กำลังเป็นปัจจัยและปัจจยุปบันซึ่งกันและกันนั้น จิตตชมหาภูตรูปเป็นปัจจยุปบันธรรมไม่ได้ ฉะนั้น จึงเป็นปัจจนิกธรรม, เมื่อขณะปฏิสนธินามขันธ ๔ เป็นปัจจัยและปัจจยุปบันซึ่งกันและกัน และปฏิสนธินามขันธ ๔ กับหทัยวัตถุเป็นปัจจัยและปัจจยุปบันซึ่งกันและกันนั้น ปฏิสนธิกัมมชมหาภูตรูป

เป็นปัจจัยอุปบันธกรรมไม่ได้ ฉะนั้น จึงเป็นปัจจนิกกรรม, และเมื่อขณะปฏิสนธิกัมมขมหาภูตรูป เป็นปัจจัย และปัจจัยอุปบันธซึ่งกันและกันนั้น ปฏิสนธิหทัยวัตถุเป็นปัจจัยอุปบันธกรรมไม่ได้ ฉะนั้น จึงเป็นปัจจนิกกรรม.

๘. นิสสยปัจจัย

ในนิสสยปัจจัยอุทเทสนี้ นิสสยปัจจัยมี ๒ หรือ ๓ อย่าง คือ ๑. สหชาตนิสสยะ ๒. ปุเรชาตนิสสยะ หรือ ๑. สหชาตนิสสยะ ๒. วัตถุปุเรชาตนิสสยะ ๓. วัตถุารัมมณปุเรชาตนิสสยะ

ใน ๓ อย่างนี้ สหชาตนิสสยปัจจัย มี ๒ อย่างคือ ปัจจยธรรม และปัจจัยอุปบันธกรรม ทั้ง ๒ อย่างนี้ แสดงเหมือน กับสหชาตปัจจัย ทุกประการ

จำแนก สหชาตนิสสยปัจจัย โดยลักษณะ ชาติ กาล สัตติ

การช่วยอุปการะแก่ปัจจัยอุปบันธกรรมของธรรมที่เป็นสหชาตนิสสยปัจจัยนั้น

ว่าโดยลักษณะมี ๒ อย่างคือ เกิดพร้อมกันกับปัจจัยอุปบันธกรรมด้วย (สหชาต) เป็นที่อาศัยของปัจจัยอุปบันธกรรมด้วย (นิสสย)

ว่าโดย ชาติ เป็นสหชาตชาติ

ว่าโดย กาล เป็นปัจจุบันกาล

ว่าโดย สัตติ คืออำนาจ มี ๒ อย่างคือ การช่วยอุปการะแก่ปัจจัยอุปบันธกรรมด้วยอำนาจชนกสัตติ และอุปถัมภกสัตติ

วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย มี ๓ ประการคือ

ในบรรดาปัญญาวัตถุทั้ง ๓ ชนิด มีมันทายุกปัญญาวัตถุเป็นต้นนั้น มัชฌิมาयุกปัญญาวัตถุ คือ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ ที่เกิดพร้อมกันกับอดีตภวังค์ดวงแรกก็ดี, หทัยวัตถุที่เกิดพร้อมกันกับจิตดวงก่อน ๆ มีปฏิสนธิจิตเป็นต้นก็ดี, หทัยวัตถุที่เกิดขึ้นโดยอนุমানเอาว่าในขณะที่จิตหนึ่งดวง ก่อนหน้า จะออกจากนิโรธสมาบัติก็ดี, วัตถุรูป ๖ ที่เกิดพร้อมกันกับจิตดวงที่ ๑๗ ที่นับถอยหลังตั้งแต่จุดจิตขึ้นไป ในมรณาสันนกาลก็ดี เป็น วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย (ตามนัยของท่านโบราณจารย์คือ วิสุทธีมคค์)

วิญญาณธาตุ ๗ มีจักขุวิญญาณธาตุ เป็นต้น เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบ(เว้นอรูปรวิปากจิต ๔) ที่เป็นไป ในปวัตติกาล ในปัญญาโวการภูมิ โดยแน่นอนและไม่แน่นอน เป็น วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัยอุปบัน

มโนวิญญาณธาตุ ๔๖ คือ โลกมูลจิต ๘ โมหมูลจิต ๒ มโนทวาราวัชชนจิต ๑
 มหากุศลจิต ๘ มหาภิกขิตจิต ๘ อรูปาวจรจิต ๑๒ โลกุตตรจิต ๗ เจตสิก ๔๖ ที่ประกอบ
 (เว้นโสคาปัตติมรรค) ที่เป็นไป ในจตุโวการภูมิ โดยแน่นอนและไม่แน่นอนก็ดี,
 ปัญจโวการปฏิสนธิจิต ๑๕ เจตสิก ๓๕ ที่ประกอบก็ดี รูปทั้งหมด มีจิตตชรูปเป็นต้นก็ดี
 เป็น **วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจนิก**

ในวัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจนูปันและปัจจนิกนี้ มีอย่างละ ๒ คือแน่นอนและไม่แน่นอน.

วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจนูปัน แน่นนอน ได้แก่ จิต ๔๓ คือ โทสมูลจิต ๒
 อเหตุกจิต ๑๗ มหาวิปากจิต ๘ รูปาวจรจิต ๑๕ โสคาปัตติมรรคจิต ๑ เจตสิก ๔๘
 ที่ประกอบ (เว้นมโนทวาราวัชชนจิต ๑), **ไม่แน่นอน** ได้แก่ จิต ๔๒ คือ โลกมูลจิต ๘
 โมหมูล ๒ มโนทวาราวัชชนจิต ๑ มหากุศลจิต ๘ มหาภิกขิตจิต ๘ อรูปาวจรจิต ๘
 (เว้นอรูปวิปากจิต ๔) โลกุตตรจิต ๗ (เว้นโสคาปัตติมรรค) เจตสิก ๔๖ ที่ประกอบ
 (เว้นอัปป์มัญญา)
 (ปัญจโวการภวังคจิต ๑๕ ไม่แน่นอน เพราะว่า ในปฏิสนธิกิจ ไม่เป็นปัจจนูปัน)

วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจนิก แน่นนอน ได้แก่ อรูปวิปากจิต ๔ เจตสิก ๓๐
 ที่ประกอบและรูปทั้งหมด, **ไม่แน่นอน** ได้แก่ จิต ๔๒ มีโลกมูลจิต ๘ เป็นต้น เจตสิก ๔๖
 ที่ประกอบ (เว้นอัปป์มัญญา) และปัญจโวการปฏิสนธิจิต ๑๕ ที่เป็นปัจจนูปันไม่แน่นอน
 นั้นเอง

จำแนก วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจนัย โดยลักษณะ ชาติ กาล สัตติ

การช่วยอุปการะแก่ปัจจนูปันธรรมของธรรมที่เป็นวัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจนัยนั้น
 ว่าโดยลักษณะมี ๓ อย่างคือ เป็นที่เกิดด้วย (วตฺถุ) เกิดก่อนด้วย (ปุเรชาต)
 เป็นที่อาศัยด้วย (นิสฺสย)

ว่าโดย **ชาติ** เป็นวัตถุปุเรชาตชาติ

ว่าโดย **กาล** เป็นปัจจนูปันกาล

ว่าโดย **สัตติ** คืออำนาจ มี ๒ อย่างคือ การช่วยอุปการะแก่ปัจจนูปันธรรม
 ด้วยอำนาจชนกสัตติ และอุปถัมภกสัตติ.

อนึ่ง ในการดับของกัมมชรูปนั้น กัมมชรูปที่เกิดขึ้นในอุปาทกขณะ
 ของจิตดวงใดดวงหนึ่ง ย่อมดับที่ภังคักขณะของจิตดวงที่ ๑๗ เสมอไป.

กัมมชรูปที่เกิดขึ้นในฐิติขณะของจิตดวงใดดวงหนึ่งก็ตาม ย่อมดับ ที่อุปาทกขณะของจิตดวงที่ ๑๘ เสมอไป.

กัมมชรูปที่เกิดขึ้นในภังคักขณะของจิตดวงใดดวงหนึ่งก็ตาม ย่อมดับ ที่ฐิติขณะของจิตดวงที่ ๑๘ เสมอไป.

วัตถารัมมณปุเรชาตนิสสยปัจจย มี ๓ ประการคือ

หทัยวัตถุที่เกิดพร้อมกันกับจิตดวงแรก ที่นับถอยหลังตั้งแต่จุดจิตขึ้นไป ๑๗ ขณะ ในมรณาสันนกาล เป็น วัตถารัมมณปุเรชาตนิสสยปัจจย

มรณาสันนจิต ๘ ขณะ คือ มโนทวาราวัชชนจิต ๑ กามชวนะ ๕ ครั้ง ตทารัมมณะ ๒ ครั้ง เป็น วัตถารัมมณปุเรชาตนิสสยปัจจย

จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ ในขณะที่มิได้รับการช่วยอุปการะจากวัตถารัมมณปุเรชาตนิสสยปัจจย โดยแน่นอนและไม่แน่นอนก็ดี, รูปทั้งหมดมีจิตตชรูป เป็นต้นก็ดี เป็น วัตถารัมมณปุเรชาตนิสสยปัจจนิก

ในวัตถารัมมณปุเรชาตนิสสยปัจจนิกนี้ มี ๒ อย่างคือ แน่นนอนและไม่แน่นอน.

ปัจจนิกธรรม ที่แน่นนอน นั่นคือ ทวิปัญญาวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓ มหัคคตจิต ๒๗ พร้อมด้วยอภิญญาต่าง ๆ (เว้นอิทธิวิธอภิญญาจิต ๒) โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๘ และรูปทั้งหมดมีจิตตชรูป เป็นต้น, **ไม่แน่นอน** นั่น คือ มโนทวาราวัชชนจิต ๑ กามชวนะ ๒๕ ตทารัมมณะ ๑๑ อิทธิวิธอภิญญาจิต ๒ เจตสิก ๔๔ ที่ประกอบ(เว้นอิสสา ๑ มัจฉริยะ ๑ กุกกุจจะ ๑ วิตติ ๑ อัมปมัญญา ๒).

บรรดาเจตสิก ๘ ดวงนี้ แม้ว่าจะประกอบกับกามชวนะก็จริง แต่ที่เว้นออกเสียนั้นก็เนื่องจากเจตสิกทั้ง ๘ ดวงนี้ มีหทัยวัตถุเป็นอารมณ์ไม่ได้นั่นเอง การที่เป็นดังนี้ก็เพราะว่า หทัยวัตถุ ของตนนี้ มิใช่เป็นสมบัติของผู้อื่นประการหนึ่ง, มิใช่เป็นสิ่งที่อยู่ที่ภายนอกประการหนึ่ง, มิใช่เป็นตัวสุจริตและทุจริตประการหนึ่ง เหตุนี้แหละจึงเป็นอารมณ์ ของอิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ ไม่ได้ ทั้งหทัยวัตถุของตนนี้ ก็มีไช้เป็นวิติกกมิตัพพัตถุ มิใช่เป็นทุกขิตัตถ์ สุขิตัตถ์อีกด้วย ฉะนั้น จึงเป็นอารมณ์ของวิตติ อัมปมัญญา ไม่ได้.

จำแนก วัตรอาร์มมณปุเรชาตนิสสยปัจจย โดยลักษณะ ชาติ กาล สัตติ

การช่วยอุปการะแก่ปัจจยูปบันธรรมของธรรมที่เป็นวัตรอาร์มมณปุเรชาตนิสสยปัจจยนั้น

ว่าโดยลักษณะมี ๔ อย่างคือ เป็นที่เกิดด้วย (วัตถุ) เป็นอารมณ์ด้วย (อารมณ์) เกิดก่อนด้วย (ปุเรชาต) เป็นที่อาศัยด้วย (นิสสย)

ว่าโดย ชาติ เป็นอาร์มมณชาติ

ว่าโดย กาล เป็นปัจจุบันกาล

ว่าโดย สัตติ คืออำนาจ มี ๒ อย่างคือ การช่วยอุปการะแก่ปัจจยูปบันธรรมด้วยอำนาจชนกสัตติ และอุปถัมภกสัตติ.

๕. อุปนิสสยปัจจย

ในอุปนิสสยปัจจยทุกเทศนี้ อุปนิสสยปัจจยมีอยู่ ๓ ประการคือ ๑.อาร์มมณุปนิสสยะ ๒.อนันตรูปนิสสยะ ๓.ปกตูปนิสสยะ

ใน ๓ อย่างนี้ อาร์มมณุปนิสสยปัจจย เหมือนกันกับ อาร์มมณาธิปติปัจจยทุกประการ, อนันตรูปนิสสยปัจจย เหมือนกันกับ อนันตรปัจจยทุกประการ.

จำแนก อาร์มมณุปนิสสยปัจจย โดยลักษณะ ชาติ กาล สัตติ

การช่วยอุปการะแก่ปัจจยูปบันธรรมของธรรมที่เป็นอาร์มมณุปนิสสยปัจจยนั้น

ว่าโดยลักษณะมี ๒ อย่างคือ เป็นอารมณ์ด้วย (อารมณ์) เป็นที่อาศัยที่มีกำลังมากด้วย (อุปนิสสย)

ว่าโดย ชาติ กาล สัตติ เหมือนกันกับ อาร์มมณาธิปติปัจจย

จำแนก อนันตรูปนิสสยปัจจย โดยลักษณะ ชาติ กาล สัตติ

การช่วยอุปการะแก่ปัจจยูปบันธรรมของธรรมที่เป็นอนันตรูปนิสสยปัจจยนั้น

ว่าโดยลักษณะมี ๒ อย่างคือ เกิดขึ้นติดต่อกันโดยไม่มีระหว่างกัน เสมือนหนึ่งเป็นจิตดวงเดียวกันด้วย (อนนฺตร) เป็นที่อาศัยที่มีกำลังมากด้วย(อุปนิสสย)

ว่าโดย ชาติ กาล สัตติ เหมือนกันกับอนันตรปัจจย

ปกตูปนิสสยปัจจย มีอยู่ ๓ ประการคือ

จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ที่เป็นเตกาลิกะ โดยความเป็นพลวเหตุ, และอรรถบัญญัติบางอย่าง มีอุตฺตบัญญัติ โภชนบัญญัติ ปุคคบัญญัติ เสนาสนบัญญัติ เครื่องมือเครื่องใช้ (เว้นบัญญัติกรรมฐาน), สัททบัญญัติบางอย่าง มีภาษาบาลี ภาษาไทย ภาษาอังกฤษ เป็นต้น (เว้นภาษาเครัจฉานและชื่อต่างๆ) โดยความเป็นพลวเหตุ เป็นปกตูปนิสสยปัจจย

จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ เป็นปกตูปนิสสยปัจจยูปัน

รูปทั้งหมด มีจิตตชรูป เป็นต้น เป็นปกตูปนิสสยปัจจยนิก

ปกตูปนิสสยปัจจย โดยสันดานมี ๒ คือ

๑. นิปผาทิตปกตูปนิสสยปัจจย หมายความว่า ธรรมที่เป็นปัจจยนั้น เป็นไปในภายใน สันดานของตน ได้แก่ อกุศลธรรม มีราคะ เป็นต้น กุศลธรรม มีศรัทธา เป็นต้น
๒. อุปลเวิตปกตูปนิสสยปัจจย หมายความว่า ธรรมที่เป็นปัจจยนั้น เป็นไปในภายนอก ได้แก่ นามรูป อตถบัญญัติ สัททบัญญัติ.

อีกอย่างหนึ่ง ปกตูปนิสสยปัจจย มี ๒ คือ

๑. โดยอภิธรรมนัย ธรรมที่เป็นปัจจย ช่วยอุปการะแก่นามธรรมอย่างเดียว
๒. โดยสูตรตันตณัย ธรรมที่เป็นปัจจย ช่วยอุปการะ แก่นามและรูป.

* รูป ที่ได้รับการช่วยอุปการะ จากปัจจยนั้น เช่น ต้นไม้ ได้รับการช่วยอุปการะ จากดิน น้ำ อากาศ, ยานยนต์ต่างๆ ได้รับการช่วยอุปการะจากเครื่องจักร, ภาพและเสียงที่ปรากฏ ในโทรทัศน์ ได้รับการช่วยอุปการะจากเครื่องส่ง, รูปถ่าย ที่ปรากฏ ในฟิล์ม ได้รับการช่วยอุปการะ จากกล้อง, ภาพสีต่างๆ ได้รับการช่วยอุปการะ จากบล็อกล้อต่างๆ, ตัวหนังสือต่างๆ ได้รับการช่วยอุปการะ จากแท่นพิมพ์, ปากกา ดินสอ เครื่องใช้ที่มีรูปร่างลักษณะต่าง ๆ ได้รับการช่วยอุปการะ จากเครื่องมือเครื่องจักร และแม่พิมพ์, ไม้ที่มีรูปร่างลักษณะต่าง ๆ ได้รับการช่วยอุปการะ จากเลื่อย สี่ง ฯลฯ, นาฬิกาที่เดินอยู่ ได้รับการช่วยอุปการะ จากลานเป็นต้น, อาหารต่างๆ ได้รับการช่วยอุปการะ จากไฟ, ไฟฟ้าที่กำลังติดอยู่ พัดลมที่กำลังหมุนอยู่ ได้รับการช่วยอุปการะ จากถ่านหรือพลังงานของเครื่องจักร เหล่านี้ เป็นต้น.

จำแนก ปกตูปนิสสยปัจฉัย โดยลักษณะ ชาติ กาล สัตติ

การช่วยอุปการะแก่ปัจฉัยุบันธรรมของธรรมที่เป็นปกตูปนิสสยปัจฉัยนั้น

ว่าโดยลักษณะมี ๒ อย่างคือ การงานที่ได้กระทำเสร็จไปแล้วโดยอย่างดีด้วย (ปกต)
เป็นที่อาศัยที่มีกำลังด้วย (อุปนิสสย)

ว่าโดย ชาติ เป็นปกตูปนิสสยชาติ. ปกตูปนิสสยชาติมี ๒ ประเภทคือ
๑. สุตรปกตูปนิสสยชาติ ๒. มิสสกปกตูปนิสสยนันทกขณิกกัมมชาติ

จิต เจตสิก รูป ที่เป็นพลวการณะ ที่เป็นเตกาลิกะ พร้อมด้วยมัคคเจตนา
เป็นปัจฉัย คือช่วยอุปการะ แก่จิต เจตสิก กี่ดี, บัญญัติ ที่เป็นพลวการณะ เป็นปัจฉัย คือช่วย
อุปการะ แก่จิต เจตสิก กี่ดี เป็น สุตรปกตูปนิสสยชาติ

กุศลกรรม อกุศลกรรม ที่เป็นพลวการณะ (เว้นมัคคเจตนา) เป็นปัจฉัย
คือช่วยอุปการะ แก่วิบากนามจันทร์ เป็น มิสสกปกตูปนิสสยนันทกขณิกกัมมชาติ

ว่าโดย กาล เป็นปัจฉัยัน อดีต อนาคต และกาลวิมุต

ว่าโดย สัตติ คืออำนาจ มีอย่างเดียว คือ ชนกสัตติ

๑๐. ปุเรชาติปัจฉัย

ในปุเรชาติปัจฉัยุเทศนี้ ปุเรชาติปัจฉัยมีอยู่ ๒ อย่างคือ ๑. วัตตปุเรชาติตะ
๒. อารัมมณปุเรชาติตะ

ใน ๒ อย่างนี้ วัตตปุเรชาติปัจฉัย เหมือนกันกับ วัตตปุเรชาตนิสสยปัจฉัย
ทุกประการ.

อารัมมณปุเรชาติปัจฉัย มีอยู่ ๓ ประการคือ

รูปอารมณ ๖ คือ นิพัตันรูป ๑๘ ที่เป็นปัจฉัยัน เป็น อารัมมณปุเรชาติปัจฉัย

กามจิต ๕๔ อภิญญาจิต ๒ เจตสิก ๕๐ ที่ประกอบ (เว้นอัปมัณญา) ที่
ได้รับการอุปการะ จากธรรมที่เป็นปัจฉัย โดยแน่นอนและไม่แน่นอนเป็น
อารัมมณปุเรชาติปัจฉัยุบัน

จิต ๗๖ เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบ (เว้นทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓)
ที่มีได้รับการช่วยอุปการะ จากธรรมที่เป็นปัจฉัย โดยแน่นอนและไม่แน่นอนก็ดี รูปทั้งหมด
มีจิตตชรูปเป็นต้นก็ดี เป็น อารัมมณปุเรชาติปัจฉัยนิก

ธรรมที่เป็นปัจจุปัตถ์ และปัจจนิก ของอารัมมปุเรชาตปัจจัจฉี มี ๒ อย่างคือ แน่นอน และไม่แน่นอน

อารัมมปุเรชาตปัจจูปัตถ์ แน่นอน ได้แก่ ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มโนชาต ๓ อัญญาสมานเจตสิก ๑๐ ที่ประกอบ, ไม่แน่นอน ได้แก่ กามจิต ๔๑ ที่เหลือ อภิญญาจิต ๒ เจตสิก ๕๐ ที่ประกอบ (เว้นอัปมัณญา)

อารัมมปุเรชาตปัจจนิก แน่นอน ได้แก่ รูปทั้งหมดมีจิตตชรูป เป็นต้น มหัคคตจิต ๒๗ โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๘ ที่ประกอบ (เว้นอภิญญาจิต ๒), ไม่แน่นอน ได้แก่ ปัจจุปัตถ์ธรรม ที่ไม่แน่นอนนั่นเอง

จำแนก ปุเรชาตปัจจัจฉีทั้ง ๒ โดยลักษณะ ชาติ กาล สัตติ

ในวัดปุเรชาตปัจจัจฉี การช่วยอุปการะแก่ปัจจุปัตถ์ธรรมของธรรม ที่เป็นวัดปุเรชาตปัจจัจฉีนั้น

ว่าโดยลักษณะมี ๒ อย่างคือ เป็นที่เกิดด้วย (วตฺต) เกิดก่อนด้วย (ปุเรชาต)

เมื่อว่าโดย ชาติ กาล สัตติ เหมือนกันกับ วัดปุเรชาตนิสสยปัจจัจฉี ทุกประการ

การช่วยอุปการะแก่ปัจจุปัตถ์ธรรมของธรรมที่เป็นอารัมมปุเรชาตปัจจัจฉีนั้น

ว่าโดยลักษณะมี ๒ อย่างคือ เป็นอารมณ์ด้วย (อารัมม) เกิดก่อนด้วย(ปุเรชาต)

ว่าโดย ชาติ เป็นอารัมมชาติ

ว่าโดย กาล เป็นปัจจุปัตถ์กาล

ว่าโดย สัตติ คืออำนาจ มี ๒ อย่างคือ ชนกสัตติและอุปถัมภกสัตติ

อนึ่ง อารัมมปุเรชาตปัจจัจฉี ในบางที่แบ่งออกเป็น ๒ คือ อารัมมปุเรชาตปัจจัจฉี อย่างหนึ่ง วัดอารัมมปุเรชาตปัจจัจฉีอย่างหนึ่ง, แต่ในปฏิฐานอรรถกถา ท่านมิได้แยก ออกเป็น ๒ แต่อย่างใด ทั้งนี้ก็เพราะว่า หทัยวตฺตที่เป็นวัดอารัมมปุเรชาตปัจจัจฉีนี้ เข้าอยู่ในอารัมมปุเรชาตปัจจัจฉีแล้ว.

๑๑. ปัจจชาติปัจจย

ในปัจจชาติปัจจยเทศนี้ มีอยู่ ๓ ประการคือ

จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบ มีปฐมภวังค์ เป็นต้นที่เกิดหลัง ๆ ในปัญจโวการภูมิ โดยแน่นอนและไม่แน่นอน (เว้นอรูปรวิปากจิต ๔ และปฏิสนธิจิตทั้งหมด) เป็น **ปัจจชาติปัจจย**

เอกสมุฏฐานิกรูป ทวิสมุฏฐานิกรูป ติสสมุฏฐานิกรูป และจตุสมุฏฐานิกรูป ที่เกิดพร้อมกันกับขณะทั้ง ๓ ของจิตดวงก่อน ๆ มีปฏิสนธิจิต เป็นต้น แล้วตั้งอยู่ (ฐิตีปัตตะ) เป็น **ปัจจชาติปัจจยูปัน**

จิต ๘๕ มีปฏิสนธิจิตเป็นต้น เจตสิก ๕๒ และจิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป อาหารชรูป อุดชรูป ปวัตติกัมมชรูป ขณะที่เกิดขึ้น(อุปาทักขณะ) ในสันดาน ของสัตว์ ในปัญจโวการภูมิ และพาหิรรูป อสังขยัตตกัมมชรูป เป็น **ปัจจชาติปัจจนิก**

ธรรมที่เป็นปัจจย ของปัจจชาติปัจจยนี้มี ๒ อย่างคือ แน่นอน และไม่แน่นอน

ปัจจชาติปัจจย แน่นอน ได้แก่ จิต ๔๓ คือโทสมูลจิต ๒ ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓ ตทาร์มมณจิต ๑๑ หลิดุปปาทจิต ๑ รุปาวจรจิต ๑๕ โสคาปัตติมรรคจิต ๑ เจตสิก ๔๘ ที่ประกอบ, **ไม่แน่นอน** ได้แก่ จิต ๔๒ คือโลกมูลจิต ๘ โมหมูลจิต ๒ มโนทวาราวชชนจิต ๑ มหากุศลจิต ๘ มหาภิกขจิต ๘ อรูปกุศลจิต ๔ อรูปภิกขจิต ๔ โลกุตตรจิตที่เหลือ ๗ เจตสิก ๔๖ ที่ประกอบ (เว้นอัปมัณญา)

จำแนก ปัจจชาติปัจจย โดยลักษณะ ชาติ กาล สัตติ

การช่วยอุปการะแก่ปัจจยูปันธรรมของธรรมที่เป็นปัจจชาติปัจจยนั้น

ว่าโดย**ลักษณะ** มีอย่างเดียวคือ เกิดทีหลังปัจจยูปันธรรม (**ปัจจชาติ**)

ว่าโดย **ชาติ** เป็นปัจจชาติชาติ

ว่าโดย **กาล** เป็นปัจจยูปันกาล

ว่าโดย **สัตติ** คืออำนาจ มีอย่างเดียวคือ อุปถัมภกสัตติ

๑๒.อาเสวนปัจจัย

ในอาเสวนปัจจัยุทเทศนี้ มีอยู่ ๓ ประการคือ

โลกียชวนจิต ๔๗ ที่เกิดก่อน ๆ เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบ เป็น อาเสวนปัจจัย
(เว้นชวณะดวงสุดท้าย ที่เป็นชาติเดียวกัน)

ชวนจิต ๕๑ ที่เกิดหลัง ๆ เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบ เป็น อาเสวนปัจจัยุပ္บัน
(เว้นกามชวนจิตดวงที่ ๑ และผลชวณะ ๔)

ชวณะดวงที่ ๑ ของกามชวณะ ๒๕ อาวัชชวนจิต ๒ วิปากจิต ๓๖ เจตสิก ๕๒
ที่ประกอบ และรูปทั้งหมด มีจิตตชรูป เป็นต้น เป็น อาเสวนปัจจนิก

จำแนก อาเสวนปัจจัย โดยลักษณะ ชาติ กาล สัตติ

ในอาเสวนปัจจัยนี้ การช่วยอุปการะแก่ปัจจัยุပ္บันธรรมของธรรมที่เป็น
อาเสวนปัจจัยนั้น

ว่าโดยลักษณะ มีอย่างเดียวกันคือ เกิดขึ้นเสพบ่อย ๆ (อาเสวน)

ว่าโดย ชาติ เป็นอนันตรชาติ

ว่าโดย กาล เป็นอดีตกาล

ว่าโดย สัตติ คืออำนาจ มีอย่างเดียวกันคือ ชนกสัตติ

๑๓.กัมมปัจจัย

ในกัมมปัจจัยุทเทศนี้ กัมมปัจจัยมี ๒ อย่างคือ ๑.สหชาตกัมมะ ๒. นานักขณิกกัมมะ

ใน ๒ อย่างนี้ สหชาตกัมมะมีอยู่ ๓ ประการคือ

เจตนาเจตสิก ๘๕ ที่ในจิต ๘๕ เป็น สหชาตกัมมปัจจัย

จิต ๘๕ เจตสิก ๕๑(เว้นเจตนา) จิตตรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป เป็น สหชาตกัมม
ปัจจัยุပ္บัน

เจตนา ๘๕ ที่ในจิต ๘๕ ก็ดี พาหิรรูป อาหารชรูป อุดุชรูป อสังขยัตตกัมมชรูป
ปวัตติกัมมชรูปก็ดี เป็น สหชาตกัมมปัจจนิก

นานาภคณิกกัมมปัจฉัย มีอยู่ ๓ ประการคือ

กุศลเจตนา ๒๑ อกุศลเจตนา ๑๒ ที่เป็นอดีต เป็น นานาภคณิกกัมมปัจฉัย
วิปากจิต ๓๖ เจตสิก ๓๘ ที่ประกอบ ปฏิสนธิกัมมรูป อสังฺกตกัมมรูป
ปวัตติกัมมรูป เป็น นานาภคณิกกัมมปัจฉยุปบัน

กุศลจิต ๒๑ อกุศลจิต ๑๒ กิริยาจิต ๒๐ เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบก็ดี จิตตชรูป
พาหิรรูป อาหารชรูป อุตฺตชรูป ก็ดี เป็น นานาภคณิกกัมมปัจฉนิก

จำแนก กัมมปัจฉัยทั้ง ๒ โดยลักษณะ ชาติ กาล สัตติ

ในสหชาตกัมมปัจฉัยนี้ การช่วยอุปการะแก่ปัจฉยุปบันธรรมของธรรม
ที่เป็นสหชาตกัมมปัจฉัยนั้น

ว่าโดยลักษณะ มี ๒ อย่างคือ เกิดพร้อมกันด้วย(สหชาต) กระทำด้วย (กมฺม)

ว่าโดย ชาติ เป็นสหชาตชาติ

ว่าโดย กาล เป็นปัจจุบันกาล

ว่าโดย สัตติ คืออำนาจ มี ๒ อย่างคือ ชนกสัตติ และอุปถัมภกสัตติ

ในนานาภคณิกกัมมปัจฉัยนี้ การช่วยอุปการะแก่ปัจฉยุปบันธรรมของธรรมที่เป็น
นานาภคณิกกัมมปัจฉัยนั้น

ว่าโดยลักษณะ มี ๒ อย่างคือ ขณะต่างกัน คือดับไปก่อนด้วย (นานาภคณ)
ชวนชวยส่งผลด้วย (กมฺม)

ว่าโดย ชาติ เป็นนานาภคณิกกัมมชาติ

ว่าโดย กาล เป็นอดีตกาล

ว่าโดย สัตติ คืออำนาจ มีอย่างเดียวกันคือ ชนกสัตติ

นานาภคณิกกัมมชาตินี้ แบ่งออกเป็น ๒ อย่างคือ

๑.อนันตรูปนิสสยปกตูปนิสสยนานาภคณิกกัมมชาติ ได้แก่ เจตนาเจตสิก
ที่ในมรรคจิต ๔ ที่เป็นปัจฉัย แก่อนันตรผล.

๒.ปกตูปนิสสยนานาภคณิกกัมมชาติ ได้แก่ เจตนาเจตสิกที่ในกุศลจิต ๒๑
และอกุศลจิต ๑๒.

๑๔.วิปากปัจจัย

ในวิปากปัจจัยเทศนี้ มีอยู่ ๓ ประการคือ

ปวัตติปฏิสนธินามขันธ ๔ คือ วิปากจิต ๓๖ เจตสิก ๓๘ ที่ช่วยอุปการะแก่กัน และกัน ในจตุโวการภูมิ, ที่ช่วยอุปการะแก่กันและกัน และแก่จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป ด้วย ในปัญจโวการภูมิ เป็น วิปากปัจจัย

ปวัตติปฏิสนธินามขันธ ๔ คือ วิปากจิต ๓๖ เจตสิก ๓๘ ที่เป็นไปโดยการ เปรียบเทียบจากกันและกันก็ดี วิปากจิตตชรูป ๑๓ (เว้นวิญญูติรูป ๒)ปฏิสนธิกัมมชรูปก็ดี เป็น วิปากปัจจัยุปัน

กุศล อกุศล กิริยานามขันธ ๔ คือ กุศลจิต ๒๑ อกุศลจิต ๑๒ กิริยาจิต ๒๐ เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบก็ดี จิตตชรูปที่เกิดจากกุศล อกุศล กิริยา พาหิรรูป อาหารชรูป อุดุชรูป อสังญุตตกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูปก็ดี เป็น วิปากปัจจนิก

จำแนก วิปากปัจจัย โดยลักษณะ ชาติ กาล สัตติ

ในวิปากปัจจัยนี้ การช่วยอุปการะแก่ปัจจัยุปันธรรมของธรรมที่เป็นวิปากปัจจัย ว่าโดยลักษณะมีอย่างเดียวคือ ความเป็นผลของกุศลและอกุศล ด้วยความสงบ ปราศจากอุตสาหะ (วิปาก)

ว่าโดย ชาติ เป็นสหชาติชาติ

ว่าโดย กาล เป็นปัจจุบันกาล

ว่าโดย สัตติ คืออำนาจ มี ๒ อย่างคือ ชนกสัตติ อุปถัมภกสัตติ

๑๕.อาหารปัจจัย

ในอาหารปัจจัยเทศนี้ อาหารปัจจัยมีอยู่ ๒ อย่างคือ ๑.รูปอาหาร ๒. นามอาหาร

ใน ๒ อย่างนี้ รูปอาหารปัจจัย มีอยู่ ๓ ประการคือ

พหิททโອชา คือโອชาที่อยู่ในอาหารต่าง ๆ ที่เป็นกพฬิการาหาร 'ได้แก่' ของกินที่ กระทำเป็นคำ ๆ หรือของที่ดื่ม เป็นต้น เป็น รูปอาหารปัจจัย

อาหารสมุฏฐานิกรูป ๑๒ เป็น รูปอาหารปัจจัยุปัน

จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป พาหิรรูป อุดุชรูป อสังญุตตกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป เป็น รูปอาหารปัจจนิก

หรืออีกนัยหนึ่ง จตุสมุฏฐานิกโงชาที่เป็นอัมมัตตะ คือกัมมชโงชา จิตตชโงชา อุตฺตชโงชา อาหารชโงชา ที่เกิดอยู่ภายใน และอุตฺตชโงชาที่เป็นพหิทฺตะ คือโงชาที่อยู่ ในอาหารต่าง ๆ เป็น **รูปอาหารปัจจย**

จตุสมุฏฐานิกรูป คือ กัมมชรูป ๑๘ จิตตชรูป ๑๕ อุตฺตชรูป ๑๓ อาหารชรูป ๑๒ ที่อยู่ในกลาปเดียวกันกับปัจจยธรรม และที่ตั้งอยู่ในกลาปอื่น ๆ เป็น**รูปอาหารปัจจยุปบัน** (เวินโงชาที่เป็นตัวปัจจย ที่อยู่ในกลาปเดียวกันกับปัจจยุปบันธรรม)

จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบ ปฏิสนธิกัมมชรูป พาหิรรูป อสัณฺณุตฺตกัมมชรูป เป็น **รูปอาหารปัจจนิก**

นามอาหารปัจจย มีอยู่ ๓ ประการคือ

นามอาหาร ๓ คือ ผัสสะ ๘๘ เจตนา ๘๘ วิญญาน ๘๘ เป็น **นามอาหารปัจจย**

จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป ที่เกิดพร้อมกัน กับปัจจยธรรม เป็น **นามอาหารปัจจยุปบัน**

พาหิรรูป อาหารชรูป อุตฺตชรูป อสัณฺณุตฺตกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป เป็น **นามอาหารปัจจนิก**

จำแนก อาหารปัจจยทั้ง ๒ โดยลักษณะ ชาติ กาล สัตติ

ในรูปอาหารปัจจยนี้ การช่วยอุปการะแก่ปัจจยุปบันธรรมของธรรมที่เป็น รูปอาหารปัจจยนั้น

ว่าโดย**ลักษณะ** มีอย่างเดีวคือ นำอาหารชรูปให้เกิดขึ้น (อาหาร)

ว่าโดย **ชาติ** เป็นอาหารชาติ

ว่าโดย **กาล** เป็นปัจจบันกาล

ว่าโดย **สัตติ** คืออำนาจ มี ๒ อย่างคือ ชนกสัตติ อุปถัมภกสัตติ หรือชนกสัตติ อนุपालกสัตติ

ในนามอาหารปัจจยนี้ การช่วยอุปการะแก่ปัจจยุปบันธรรม ของธรรมที่เป็น นามอาหารปัจจยนั้น

ว่าโดย**ลักษณะ** มีอย่างเดีวคือ นำสหชาตธรรมให้เกิดขึ้น (อาหาร)

ว่าโดย **ชาติ** เป็นสหชาตชาติ

ว่าโดย **กาล** เป็นปัจจบันกาล

ว่าโดย **สัตติ** คืออำนาจ มี ๒ อย่างคือ ชนกสัตติ และอุปถัมภกสัตติ

๑๖.อินทริยปัจจัย

ในอินทริยปัจจัยุทเทศนี้ อินทริยปัจจัยมีอยู่ ๓ อย่างคือ ๑.สหชาตินทริยะ
๒.ปุเรชาตินทริยะ ๓.รูปชีวิตินทริยะ

ใน ๓ อย่างนี้ สหชาตินทริยะ มีอยู่ ๓ ประการคือ

นามอินทริย์ ๘ คือ ชีวิตะ จิต เวทนา สัทธา วิริยะ สติ เอกัคคตา ปัญญา
เป็น สหชาตินทริยปัจจัย

จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป เป็น
สหชาตินทริยปัจจัยุทตบ

พาหิรรูป อาหารชรูป อุดุชรูป อสัณญสตัดกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป
เป็น สหชาตินทริยปัจจนิก

จำแนก สหชาตินทริยปัจจัย โดยลักษณะ ชาติ กาล สัตติ

ในสหชาตินทริยปัจจัยนี้ การช่วยอุปการะแก่ปัจจัยุทตบธรรมของธรรม
ที่เป็นสหชาตินทริยปัจจัยนั้น

ว่าโดยลักษณะมี ๒ อย่างคือ เกิดพร้อมกันด้วย (สหชาติ) เป็นใหญ่ด้วย
(อินทริย)

ว่าโดย ชาติ เป็นสหชาติชาติ

ว่าโดย กาล เป็นปัจจัยุทตบกาล

ว่าโดย สัตติ คืออำนาจ มี ๒ อย่างคือ ชนกสัตติ และอุปถัมภกสัตติ

ปุเรชาตินทริยะ มีอยู่ ๓ ประการคือ

ปัญญาวัตถุทั้ง ๓ ชนิด มีมันทาบุกปัญญาวัตถุเป็นต้นนั้น, มัชฌิมายุกปัญญาวัตถุ คือ
จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ ที่เกิดพร้อมกันกับอดีตภังค์ดวงแรก เป็น ปุเรชาตินทริย
ปัจจัย (ตามนัยท่านโบราณจารย์, วิสุทธิมคค์)

ทวิปัญญาวิญญาณจิต ๑๐ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง ที่ประกอบ
เป็น ปุเรชาตินทริยปัจจัยุทตบ

จิต ๗๘ เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบ (เว้นทวิปัญญาวิญญาณจิต ๑๐) ก็ดี รูปทั้งหมด
มีจิตตชรูป เป็นต้นก็ดี เป็น ปุเรชาตินทริยปัจจนิก

จำแนก ปุระชาตินทรียปัจจัย โดยลักษณะ ชาติ กาล สัตติ

การช่วยอุปการะแก่ปัจจัยปบันธรรมของธรรมที่เป็นปุระชาตินทรียปัจจัยนั้น
 ว่าโดยลักษณะมี ๒ อย่างคือ เกิดก่อนด้วย (ปุระชาต) เป็นใหญ่ด้วย(อิหฺทริย)
 ว่าโดย ชาติ เป็นวัตถุปุระชาตชาติ
 ว่าโดย กาล เป็นปัจจุบันกาล
 ว่าโดย สัตติ คืออำนาจ มี ๒ อย่างคือ ชนกสัตติ และอุปถัมภกสัตติ

รูปชีวิตินทรียปัจจัย มีอยู่ ๓ ประการคือ

รูปชีวิตินทรีย์ ที่เป็นไป ในอดีตกาลและปฏิสนธิกาล เป็น รูปชีวิตินทรียปัจจัย
 กัมมชรูปที่เหลือ ๕ หรือ ๘ ที่อยู่ในกาลเดียวกันกับชีวิตรูป เป็น รูปชีวิตินทรีย
 ปัจจัยปบัน

จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบก่อดี จิตตชรูป พาหิรรูป อาหารชรูป อุดุชรูป
 และรูปชีวิตินทรีย์ที่อยู่ในปฏิสนธิกัมมชรูป อสังขยัตตกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูปก่อดี เป็น
 รูปชีวิตินทรียปัจจัยนิค

จำแนก รูปชีวิตินทรียปัจจัย โดยลักษณะ ชาติ กาล สัตติ

การช่วยอุปการะแก่ปัจจัยปบันธรรมของธรรมที่เป็นรูปชีวิตินทรียปัจจัยนั้น
 ว่าโดยลักษณะมี ๒ อย่างคือ มีสภาพเป็นรูปด้วย (รูป) มีอิสระเป็นใหญ่ด้วย
 (อิหฺทริย)

ว่าโดย ชาติ เป็นรูปชีวิตินทรียชาติ
 ว่าโดย กาล เป็นปัจจุบันกาล
 ว่าโดย สัตติ คืออำนาจ มีอย่างเดียวกันคือ อนุपालกสัตติ ช่วยรักษ ปัจจัยปบันธรรม

๑๗. ฅานป้จจ้ย

ในฅานป้จจยทเทสนี้ มีอยู่ ๓ ประการคือ
 อดค์ฅาน ๕ คือ วิตก วิจาร ป้ติ เวทนา เอกคคตาทีในจิต ๗๕ (เวนนทวปีญจวิญญณณ
 จิต ๑๐) เป็น ฅานป้จจย
 จิต ๗๕ เจตสิก ๕๒ ทีประกอบ จิตตชรูป ปฐิสนธิกัมมชรูป เป็น ฅานป้จจยป้ัน
 (เวนนทวปีญจวิญญณณจิต ๑๐)
 ทวปีญจวิญญณณจิต ๑๐ สัพพจิตตสาธาณเจตสิก ๗ ทีประกอบ พาหิรรูป
 อาหารชรูป อตุชรูป อสัญญสัตตกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป เป็น ฅานป้จจนิค

จ้แนก ฅานป้จจย โดยลักษณะ ชาติ กาล สัตติ

ในฅานป้จจยนี้ การช่วยอุปการะแก่ป้จจยป้ันชรรณของชรรณทีเป็นฅานป้จจยนั้น
 ว่าโดยลักษณะมีอย่างเดียว คือ ทำให้สหชาตชรรณเข้าไปเพ่งในอารมณ้ (ฅาน)
 ว่าโดย ชาติ เป็นสหชาตชาติ
 ว่าโดย กาล เป็นป้จจยันกาล
 ว่าโดย สัตติ คืออำนาจ มี ๒ อย่างคือ ชนกสัตติ และอุปถัมภกสัตติ

๑๘. มัคคป้จจย

ในมัคคป้จจยทเทสนี้ มีอยู่ ๓ ประการคือ
 อดค์มรรค ๘ คือ ป้ญญา วิตก สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ วิริยะ สติ
 เอกคคตา ทิฏฐิ ทีในสเหตุกจิต ๗๑ เป็น มัคคป้จจย
 สเหตุกจิต ๗๑ เจตสิก ๕๒ ทีประกอบ สเหตุกจิตตชรูป สเหตุกปฐิสนธิกัมมชรูป
 เป็น มัคคป้จจยป้ัน
 อเหตุกจิต ๑๘ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เวนนันทะ) อเหตุกจิตตชรูป
 อเหตุกปฐิสนธิกัมมชรูป พาหิรรูป อาหารชรูป อตุชรูป อสัญญสัตตกัมมชรูป
 ปวัตติกัมมชรูป เป็น มัคคป้จจนิค

จำแนก มัคคปัจฉัย โดยลักษณะ ชาติ กาล สัตติ

ในมัคคปัจฉัยนี้ การช่วยอุปการะแก่ปัจฉยูปบันธรรมของธรรมที่เป็นมัคคปัจฉัยนั้น
ว่าโดยลักษณะมีอย่างเดียวคือ เป็นหนทางที่นำไป สู่ทุกคติภูมิ สุกคติภูมิ และนิพพาน
หรือเป็นหนทาง ที่ทำให้สหชาตธรรม เข้าถึงอารมณ์ และการทำงานที่ต้องกระทำ (มคค)

ว่าโดย ชาติ เป็นสหชาตชาติ

ว่าโดย กาล เป็นปัจฉยบันกาล

ว่าโดย สัตติ คืออำนาจ มี ๒ อย่างคือ ชนกัตตติ และอุปถัมภกัตตติ

๑๘. สัมปยุตตปัจฉัย

ในสัมปยุตตปัจฉยเทศนี้ มีอยู่ ๓ ประการคือ

ปวัตติปฏิสนธินามขันธ ๔ คือ จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ ที่ช่วยอุปการะแก่กันและกัน
เป็น สัมปยุตตปัจฉัย

ปวัตติปฏิสนธินามขันธ ๔ คือ จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ ที่เป็นไป โดยการเปรียบเทียบ
จากกันและกัน เป็น สัมปยุตตปัจฉยูปบัน

รูปทั้งหมด มีจิตตชรูป เป็นต้น เป็น สัมปยุตตปัจฉยนิก

จำแนก สัมปยุตตปัจฉัย โดยลักษณะ ชาติ กาล สัตติ

ในสัมปยุตตปัจฉัยนี้ การช่วยอุปการะแก่ปัจฉยูปบันธรรมของธรรมที่เป็น
สัมปยุตตปัจฉัยนั้น

ว่าโดยลักษณะมีอย่างเดียวคือ ประกอบกันอย่างสนิทสนมกลมกลืนคล้าย ๆ กันว่า
เป็นอย่างเดียวกัน (สัมปยุตต)

ว่าโดย ชาติ เป็นสหชาตชาติ

ว่าโดย กาล เป็นปัจฉยบันกาล

ว่าโดย สัตติ คืออำนาจ มี ๒ อย่างคือ ชนกัตตติ และอุปถัมภกัตตติ

๑๘. วิปยุตตปัจจัย

ในวิปยุตตปัจจัยอุทเทสนี้ วิปยุตตปัจจัยมีอยู่ ๓ หรือ ๔ คือ

๑. สหชาติวิปยุตตะ	}	ปุเรชาติวิปยุตตะ
๒. วัตถุปุเรชาติวิปยุตตะ		
๓. วัตถารัมมณปุเรชาติวิปยุตตะ		
๔. ปัจฉาชาติวิปยุตตะ		

ใน ๓ หรือ ๔ ประการนี้ สหชาติวิปยุตตะ มีอยู่ ๓ ประการคือ

ปวัตติปฏิสนธินามขันธ ๔ คือ จิต ๗๕ เจตสิก ๕๒ ที่กำลังเกิดขึ้น ในปัญญาโวการภูมิ โดยแน่นอนและไม่แน่นอนก็ดี (เว้นทวิปัญญาวิญญาณจิต ๑๐ อรูปวิปากจิต ๔ จุติจิตของพระอรหันต์), ปัญญาโวการปฏิสนธินามขันธ ๔ และปฏิสนธิหทัยวัตถุ ที่ช่วยอุปการะแก่กันและกันก็ดี เป็น สหชาติวิปยุตตปัจจัย

จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูปก็ดี ปัญญาโวการปฏิสนธินามขันธ ๔ และปฏิสนธิหทัยวัตถุ ที่เป็นไปโดยการเปรียบเทียบจากกันและกันก็ดี เป็น สหชาติวิปยุตตปัจจัยุปัน

จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบกันก็ดี (เว้นปัญญาโวการปฏิสนธินามขันธ ๔) พาหิรรูปอาหารชรูป อตุชรูป อสัญญัตตกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูปก็ดีเป็น สหชาติวิปยุตตปัจจัยนิค

จำแนก สหชาติวิปยุตตปัจจัย โดยลักษณะ ชาติ กาล สัตติ

ในสหชาติวิปยุตตปัจจัยนี้ การช่วยอุปการะแก่ปัจจัยุปันธรรมของธรรมที่เป็นสหชาติวิปยุตตะนั้น

ว่าโดยลักษณะมี ๒ อย่างคือ เกิดพร้อมกันกับปัจจัยุปันด้วย (สหชาติ) แม้จะเป็นที่อาศัยเกิดแห่งปัจจัยุปันธรรมเสมือนหนึ่งว่ามีอยู่ที่ตาม แต่ก็มิได้ประกอบเป็นเนื้อเดียวกันด้วย (วิปยุตต)

ว่าโดย ชาติ เป็นสหชาติชาติ

ว่าโดย กาล เป็นปัจจัยุปันกาล

ว่าโดย สัตติ คืออำนาจ มี ๒ อย่างคือ ชนกสัตติ และอุปถัมภกสัตติ

ธรรม ๓ ประการของ

วัตถุปุเรชาตวิปยุตตะ เหมือนกันกับ วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจฉัย

วัตถารัมมณปุเรชาตวิปยุตตะ เหมือนกันกับ วัตถารัมมณปุเรชาตนิสสยปัจฉัย

ปัจฉาชาตวิปยุตตะ เหมือนกันกับ ปัจฉาชาตปัจฉัย

โดยลักษณะ ชาติ กาล สัตติ

การช่วยอุปการะแก่ปัจฉยูปันธรมของธรรมที่เป็นวัตถุปุเรชาตวิปยุตตะ นั้น

ว่าโดยลักษณะ มี ๓ อย่างคือ เป็นที่เกิดด้วย (วัตถุ) เกิดก่อนด้วย(ปุเรชาต)
ไม่ประกอบด้วย (วิปยุตตะ)

ว่าโดย ชาติ เป็นวัตถุปุเรชาตชาติ

ว่าโดย กาล เป็นปัจจุบันกาล

ว่าโดย สัตติ คืออำนาจ มี ๒ อย่างคือ ชนกสัตติ และอุปถัมภกสัตติ

การช่วยอุปการะแก่ปัจฉยูปันธรมของธรรมที่เป็นวัตถารัมมณปุเรชาต
วิปยุตตะ นั้น

ว่าโดยลักษณะ มี ๔ อย่างคือ วัตถุด้วย อารัมมณะด้วย ปุเรชาตด้วย วิปยุตตะด้วย

ว่าโดย ชาติ เป็นอารัมมณชาติ

ว่าโดย กาล เป็นปัจจุบันกาล

ว่าโดย สัตติ คืออำนาจ มี ๒ อย่างคือ ชนกสัตติ และอุปถัมภกสัตติ

การช่วยอุปการะแก่ปัจฉยูปันธรมของธรรมที่เป็น ปัจฉาชาตวิปยุตตะ นั้น

ว่าโดยลักษณะ มี ๒ อย่างคือ ปัจฉาชาตด้วย วิปยุตตะด้วย

ว่าโดย ชาติ เป็นปัจฉาชาตชาติ

ว่าโดย กาล เป็นปัจจุบันกาล

ว่าโดย สัตติ คืออำนาจ มีอย่างเดียวคือ อุปถัมภกสัตติ

๒๑. อตฺถิปัจจย และ ๒๔. อวิกตปัจจย

ในอตฺถิปัจจยเหตุ และอวิกตปัจจยเหตุเหล่านี้ อตฺถิปัจจย และอวิกตปัจจย มีอยู่ ๕ หรือ ๖ คือ

๑. สหชาติตฺถิ	}	ปุเรชาติตฺถิปัจจย
๒. อารัมมณปุเรชาติตฺถิ		
๓. วัตถุปุเรชาติตฺถิ		
๔. ปัจจชาติตฺถิ		
๕. อาหารตฺถิ		
๖. อินทริยตฺถิ		

ใน ๕ หรือ ๖ ประการนี้

สหชาติตฺถิ	เหมือนกันกับ	สหชาติปัจจย
อารัมมณปุเรชาติตฺถิ	เหมือนกันกับ	อารัมมณปุเรชาติปัจจย
วัตถุปุเรชาติตฺถิ	เหมือนกันกับ	วัตถุปุเรชาติปัจจย
ปัจจชาติตฺถิ	เหมือนกันกับ	ปัจจชาติปัจจย
อาหารตฺถิ	เหมือนกันกับ	รูปอาหารปัจจย
อินทริยตฺถิ	เหมือนกันกับ	รูปชีวิตินทริยปัจจย

จำแนก อตฺถิปัจจย ๕ หรือ ๖ อย่าง โดยลักษณะ ชาติ กาล สัตติ

ในอตฺถิปัจจย ๖ อย่างนี้ เมื่อว่าโดยลักษณะ ฟังเข้าใจชื่อ ตามบาลีแห่งปัจจยนั้น ๆ ในอตฺถิปัจจย ๕ หรือ ๖ อย่างนี้ การช่วยอุปการะแก่ปัจจยูปันตรมของธรรมที่เป็น สหชาติตฺถิ นั้น

ว่าโดยลักษณะ มี ๒ อย่างคือ เกิดพร้อมกันด้วย (สหชาติ) เป็นสภาพธรรมที่มีอยู่ คือ กำลังเกิดอยู่ด้วย (อตฺถิ)

ว่าโดย ชาติ กาล สัตติ เหมือนกันกับสหชาติปัจจย

การช่วยอุปการะแก่ ปัจจยูปันตรมของธรรมที่เป็น อารัมมณปุเรชาติตฺถิ นั้น

ว่าโดยลักษณะ มี ๓ อย่างคือ อารัมมณะด้วย ปุเรชาติด้วย อตฺถิด้วย

ว่าโดย ชาติ กาล สัตติ เหมือนกันกับอารัมมณปุเรชาติปัจจย

การช่วยอุปการะแก่ ปัจจยูปบันธรรมของธรรมที่เป็น **วัตถุปุเรชาตัตถิ** นั้น
 ว่าโดย**ลักษณะ** มี ๓ อย่างคือ วัตถุด้วย ปุเรชาตด้วย อัตถิด้วย
 ว่าโดย **ชาติ กาล สัตติ** เหมือนกันกับวัตถุปุเรชาตปัจจย

การช่วยอุปการะแก่ ปัจจยูปบันธรรมของธรรมที่เป็น **ปัจจชาตัตถิ** นั้น
 ว่าโดย**ลักษณะ** มี ๒ อย่างคือ ปัจจชาตด้วย อัตถิด้วย
 ว่าโดย **ชาติ กาล สัตติ** เหมือนกันกับปัจจชาตปัจจย

การช่วยอุปการะแก่ ปัจจยูปบันธรรมของธรรมที่เป็น **อาหารัตถิ** นั้น
 ว่าโดย**ลักษณะ** มี ๒ อย่างคือ อาหาระด้วย อัตถิด้วย
 ว่าโดย **ชาติ กาล สัตติ** เหมือนกันกับ รูปอาหารปัจจย

การช่วยอุปการะแก่ ปัจจยูปบันธรรมของธรรมที่เป็น **อินทริยัตถิ** นั้น
 ว่าโดย**ลักษณะ** มี ๒ อย่างคือ อินทริยะด้วย อัตถิด้วย
 ว่าโดย **ชาติ กาล สัตติ** เหมือนกันกับ รูปชีวิตินทริยปัจจย

อวิคตปัจจย ๕ หรือ ๖ อย่างนั้นคือ

๑. สหชาตอวิคตะ	}	ปุเรชาตอวิคตปัจจย
๒. อารัมมณปุเรชาตอวิคตะ		
๓. วัตถุปุเรชาตอวิคตะ		
๔. ปัจจชาตอวิคตะ		
๕. อาหารอวิคตะ		
๖. อินทริยอวิคตะ		

ใน ๕ หรือ ๖ ประการนี้

สหชาตอวิคตะ **เหมือนกันกับ** สหชาตัตถิ หรือสหชาตปัจจย

อารัมมณปุเรชาตอวิคตะ **เหมือนกันกับ** อารัมมณปุเรชาตัตถิ หรืออารัมมณปุเรชาต
 ปัจจย

วัตถุปุเรชาตอวิคตะ **เหมือนกันกับ** วัตถุปุเรชาตัตถิ หรือวัตถุปุเรชาตปัจจย

ปัจจชาตอวิคตะ **เหมือนกันกับ** ปัจจชาตัตถิ หรือปัจจชาตปัจจย

อาหารอวิคตะ **เหมือนกันกับ** อาหารัตถิ หรือรูปอาหารปัจจย

อินทริยอวิคตะ **เหมือนกันกับ** อินทริยัตถิ หรือรูปชีวิตินทริยปัจจย

จำแนก อวิคตปัจจัย ๕ หรือ ๖ อย่าง โดยลักษณะ ชาติ กาล สัตติ

ในอวิคตปัจจัย ๖ อย่างนี้ เมื่อว่าโดยลักษณะ พึงเข้าใจชื่อ ตามบาลีแห่งปัจจัยนั้น ๆ

ในอวิคตปัจจัย ๖ อย่างนี้ การช่วยอุปการะแก่ปัจจัยูปบันธกรรมของธรรมที่เป็น
สหชาตอวิคตปัจจัย นั้น

ว่าโดยลักษณะ มี ๒ อย่างคือ เกิดพร้อมกันด้วย (สหชาต) โดยภาวะที่ไม่ปราศจาก
ไป คือยังไม่ถึงซึ่งความดับไปด้วย (อวิคต)

ว่าโดย ชาติ กาล สัตติ เหมือนกันกับสหชาตัตติ หรือสหชาตปัจจัย

๒๒. นัตติปัจจัย และ ๒๓. วิคตปัจจัย

ในนัตติปัจจัยอุทเทศ และวิคตปัจจัยอุทเทศเหล่านี้ นัตติปัจจัยและวิคตปัจจัย มีอยู่ ๓
ประการ เหมือนกันกับอนันตรปัจจัยทุกประการ

จำแนก นัตติปัจจัย วิคตปัจจัย โดยลักษณะ ชาติ กาล สัตติ

ในนัตติปัจจัยนี้ การช่วยอุปการะแก่ปัจจัยูปบันธกรรมของธรรมที่เป็นนัตติปัจจัย

ว่าโดยลักษณะ มีอย่างเดียวคือ ความดับไปโดยไม่มีเหลือ เสมือนหนึ่ง ดวงไฟที่ดับ
ไปแล้ว เป็นปัจจัย คือช่วยอุปการะ แก่ความมืดให้ปรากฏขึ้น (นัตติ)

ว่าโดย ชาติ เป็นอนันตรชาติ

ว่าโดย กาล เป็นอดีตกาล

ว่าโดย สัตติ คืออำนาจ มีอย่างเดียวคือ ชนกสัตติ

ในวิคตปัจจัยนี้ การช่วยอุปการะแก่ปัจจัยูปบันธกรรมของธรรมที่เป็นวิคตปัจจัย

ว่าโดยลักษณะ มีอย่างเดียวคือ ปราศจากไป เสมือนหนึ่งแสงสว่างของดวงอาทิตย์
ที่อัสดงคตไปแล้ว เป็นปัจจัย คือช่วยอุปการะแก่แสงสว่าง ของดวงจันทร์ให้ปรากฏขึ้น
(วิคต)

ว่าโดย ชาติ เป็นอนันตรชาติ

ว่าโดย กาล เป็นอดีตกาล

ว่าโดย สัตติ คืออำนาจ มีอย่างเดียวคือ ชนกสัตติ

ธรรม ๓ ประการในปัจจัย ๒๔ จบ.

วินิจฉัย เรื่องอนันตรปัจจัย

วิ. อนนุตรโร จ โส ปัจจโย จาติ อนนุตรปัจจัย. (วิ.มค.มหาฎีกา)

เป็นกรรมไม่มีสิ่งคั่นด้วย กรรมไม่มีสิ่งคั่นนั้น เป็นปัจจัยด้วย เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า
อนันตรปัจจัย(กรรมที่เป็นปัจจัย อันไม่มีสิ่งคั่น)

พระบาลีติกปัฏฐาน ปัจจัยนิตเทศ เล่ม ๔๐ ข้อ ๔ หน้า ๒ - ๓ มหาจุฬา.

นัยที่ ๑ อนนุตรปัจจัยติ จกขุวิญญาณาชาตุ ตัมมปุตุตกา จ ชมฺมา มโนชาตุยา
ตัมมปุตุตกานลฺจ ชมฺมานํ อนนุตรปัจจัยเณ ปัจจโย.

มโนชาตุ ตัมมปุตุตกา จ ชมฺมา มโนวิญญาณาชาตุ ตัมมปุตุตกานลฺจ ชมฺมานํ
อนนุตรปัจจัยเณ ปัจจโย.

ฯลฯ

นัยที่ ๒ ปุริมา ปุริมา กุสลา ชมฺมา ปจฺจิมานํ ปจฺจิมานํ กุสลานํ ชมฺมานํ
อนนุตรปัจจัยเณ ปัจจโย, ปุริมา ปุริมา กุสลา ชมฺมา ปจฺจิมานํ ปจฺจิมานํ อพฺยาगतานํ
shmmanam อนนุตรปัจจัยเณ ปัจจโย. ฯลฯ

เยถฺ ยถฺ ชมฺมานํ อนนุตรา เย เย ชมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ จิตฺตเจตฺติกา ชมฺมา,
เต เต ชมฺมา เตถฺ เตถฺ ชมฺมานํ อนนุตรปัจจัยเณ ปัจจโย.

นัยที่ ๓ บทว่า อนันตรปัจจัย คือ จักขุวิญญาณาชาตุ และกรรมทั้งหลายที่สัมปยุต
กับจักขุวิญญาณาชาตุนั้น เป็นปัจจัย แก่มโนชาตุ และแก่กรรมทั้งหลาย ที่สัมปยุตกับ
มโนชาตุนั้น ด้วยอำนาจอนันตรปัจจัย.

มโนชาตุ และกรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนชาตุนั้น เป็นปัจจัย แก่มโนวิญญาณา
ชาตุ และแก่กรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนวิญญาณาชาตุนั้น ด้วยอำนาจอนันตรปัจจัย.

ฯลฯ

กรรมทั้งหลายคือจิตเจตสิกกรรมเหล่าใด ๆ เกิดขึ้น ในลำดับแห่งกรรมทั้งหลาย
เหล่าใด ๆ, กรรมทั้งหลายเหล่านั้น ๆ เป็นปัจจัย แก่กรรมทั้งหลายเหล่านั้น ๆ ด้วยอำนาจ
อนันตรปัจจัย.

อนันตรปัจจัยนิทเทสวรรณนา (ปรมัตตที่ปนีอรรธกถา)

อนนตรปัจจัยนิทเทส มโนชาตยาติ วิปากมโนชาตยา.มโนวิญญานชาตยาติ สนุติรณกิจจา ย อเหตุกวิปากมโนวิญญานชาตยา. ตโต ปรี ปน โวภูฐัพพชวณะ- ตทารมมณภวญกกิจจา มโนวิญญานชาตโย วุตตพพา สिय, ตา อวุตตาปี อิมินา นเยน เวทิตพพาติ นยํ ทสเสตวา เทสนา สงจิตตา. “ปุริมา ปุริมา กุสลา ชมมา” ตีอาทิกเก จ ฉญฐเน นเย ตา สงคหิตาติปี อิช น วุตตาติ เวทิตพพา.

บัตตพิงทราบบคำวินิจฉัย ใน อนันตรปัจจัยนิทเทส.

พระบาลีบทว่า มโนชาตยา คือ แก้ววิปากมโนชาต.

พระบาลีบทว่า มโนวิญญานชาตยา คือ แก้อเหตุกวิปากมโนวิญญานชาต ที่ทำสันติรณกิจ.

ก็ต่อจากนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส มโนวิญญานชาตทั้งหลาย ที่มีโวภูฐัพพชวณะ ตทารมมณะ และภวังค์ เป็นกิจ พึงมี, พระองค์ทรงย่อเทศนา โดยแสดง ซึ่งนัยไว้ว่า มโนวิญญานชาตเหล่านั้น แม้ไม่ได้ตรัสไว้ บัตตพิงทราบบ โดยนัยนี้.

ก็ ชาตทั้งหลายเหล่านั้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรวบรวมเข้าไว้ ในนัย ที่ ๖ มี อาทิวา ปุริมา ปุริมา กุสลา ชมมา แม้เพราะเหตุนี้ บัตตพิงทราบบว่า พระองค์ไม่ตรัสไว้ ในนัยที่ ๑ ถึง ๕ นี้.

อัย ปเนตถ สारो, โย हि एस जग्गुविญ्ञानानนุตรา มโนชาต, มโนชาตอนนุตรา มโนวิญญานชาตตีอาทิ จิตตนิยโม, โส ยสุมา ปุริมปุริมจิตตวเสเนว อิชตติ, น ,อญญตา, ตสุมา อตตโน อตตโน อนนุตรํ อนรูปุตส จิตตูปปาตส อูปปาทาสมตโต ชมโม อนนตรปัจจัย. เตนวาท “อนนตรปัจจัยติ จग्गुविญ्ञानชาต ตัมมยุตตกานญจ ชมมานํ อนนตรปัจจัยเยน ปัจจัย”ตีอาทิ.

(อฏฐกถาปฐฐานและวิสุทติมคค)

ส่วน สาระ ในปัจจัยทั้ง ๒ นี้ มีดังนี้, อธิบายว่า จิตตนิยาม นี้ใด มีอาทิวา มโนชาต มีในลำดับแห่งจักขุวิญญาน, มโนวิญญานชาต มีในลำดับแห่งมโนชาต ดังนี้, เพราะว่า จิตตนิยามนั้น ย่อมสำเร็จ ด้วยอำนาจแห่งจิตตวก่อน ๆ เท่านั้น, หาสำเร็จได้, ด้วยประการอื่นไม่, เพราะเหตุนั้น ธรรมที่สามารถ ในอันยังจิตตูปบาทที่สมควรกัน ให้เกิดขึ้น ในลำดับ แห่งตน ๆ ชื่อว่า อนันตรปัจจัย. ด้วยเหตุนี้ นั่นแหละ พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า “บพว่า อนันตรปัจจัย คือ จักขุวิญญานชาต ๆเปฯ”ดังนี้ เป็นต้น.

คำอธิบายของวิสุทธิมรรคัมมหาฎีกา

ตตฺถ มโนวิญญูณชาตฺตืออาทิจิตฺตนิยโมติ เอตฺถ อาทิสทฺเททฺน สนฺตฺรณานนฺตฺรา
 โวญฺฐพฺพนํ, จุตฺตือนนฺตฺรา ปฏฺฐนฺตฺติ ยสฺส จิตฺตสฺส อนนฺตฺรา ยํ ยํ จิตฺตํ อฺปฺปชฺชติ,
 ตสฺส ตสฺส ตทฺนนฺตฺรปฺปาทนฺนิยโม ตํตฺสทฺการิปจฺจยวิสิญฺฐสฺส ปฺริมฺปฺริมจิตฺตสฺเสว วเสณ
 อิชฺฌตฺติ ทสฺเสติ.

ด้วยอาทิ-ศัพท์ ในบทนี้ว่า มโนวิญญูณชาตฺตืออาทิจิตฺตนิยโม (จิตตนิยาม มีอาทิว่า
 มโนวิญญูณชาตฺ) ท่านอาจารย์ ย่อมแสดงว่า โวญฺฐพฺพนํ มีในลำดับแห่งสันติธรรมะ,
 ปฏฺฐนฺตฺติ มีในลำดับแห่งจติ เพราะเหตุนั้น จิตใด ๆ ย่อมเกิดขึ้น ในลำดับ แห่งจิตใด ๆ,
 การกำหนดความเกิดขึ้นในลำดับ ของจิตนั้น ๆ ย่อมสำเร็จ ด้วยอำนาจ แห่งจิตดวงก่อนๆ
 เท่านั้น อันต่างกัน ด้วยปัจจัยที่กระทำร่วมกันนั้นๆ.

ตตฺถ ปฺริมฺปจฺจิมานํ นิโรธฺปฺปาทนฺตฺราภาวโต นิรนฺตฺรปฺปาทนฺสมตฺตคา
 อนนฺตฺรปจฺจยภาโว. (วิ.มค.มหาฎีกา)

ในอนันตรปัจจัยนั้น ความเป็นธรรมสามารถที่ให้เกิดขึ้นไม่มีระหว่าง เพราะไม่มี
 ระหว่างแห่งการดับและการเกิดขึ้น ของธรรมทั้งหลายที่มีก่อนและในภายหลัง ชื่อว่า
 ความเป็นอนันตรปัจจัย.

บทว่า จิตตนิยาม อธิบายว่า

โคจเรณ ปสาทสุมี ฆญฺญิตฺเต ปน เตนิธ

อฺปฺปตฺตาวชฺชนาทินํ อยํ จิตฺตนิยามตา.

(อภิธรรมมวตาร ข้อ ๔๗๓)

ส่วน ครั้นเมื่อประสาท อันอารมณ์นั้น กระทบแล้ว ความเกิดขึ้นแห่งจิตทั้งหลาย
 มีอวัชชนะ(กิจ)เป็นต้น ย่อมมี ในวิถีจิตนี้ นี้ ชื่อว่า จิตตนิยาม.

พระบาลีติกปัฏฐาน เวทนาติกะ ปัญฺหาวาระ เล่ม ๔๐ ข้อ ๔๕ หน้า ๒๕๒
มหาจุฬา.

สุชาย เวทนาย สมฺปยุตฺตํ ภวํกํ อทุกขมสุชาย เวทนาย สมฺปยุตฺตสฺส ภวํกสฺส
อนนฺตรปจฺเจยน ปจฺจโย.

ภวํกํ ที่สัมปยุต ด้วยสุขเวทนา เป็นปัจจัย แก่ภวํกํ ที่สัมปยุต ด้วยอทุกขมสุขเวทนา
ด้วยอำนาจอนันตรปัจจัย.

ปัฏฐานอรรถถา ข้อ ๔๕ หน้า ๕๕๖ มหาจุฬา. อธิบายว่า:-

สุชาย เวทนาย สมฺปยุตฺตํ ภวํกํ อทุกขมสุชาย เวทนาย สมฺปยุตฺตสฺส ภวํกสฺสชาติ
ตทารมฺมณฺสงฺขาตํ ปิฏฺฐิภวํกํ มฺลภวํกสฺส.

บททั้งหลายว่า ภวํกํ ที่สัมปยุต ด้วยสุขเวทนา เป็นปัจจัย แก่ภวํกํ ที่สัมปยุต
ด้วยอทุกขมสุขเวทนา อธิบายว่า ภวํกํหลัง กล่าวคือตทารมฺมณฺสงฺขาตํ เป็นปัจจัยแก่ มฺลภวํกํ.

พระบาลีว่า สุชาย เวทนาย สมฺปยุตฺตํ กุสลากุสลํ อทุกขมสุชาย เวทนาย
สมฺปยุตฺตสฺส วุฏฺฐานสฺส

กุศลและอกุศล ที่สัมปยุต ด้วยสุขเวทนา เป็นปัจจัย แก่วุฏฺฐานะ(ธรรมที่ออก)
ที่สัมปยุต ด้วยอทุกขมสุขเวทนา.

อรรถถาอธิบายว่า วุฏฺฐานสฺสชาติ ตทารมฺมณฺสงฺขาตํ วา ภวํกสฺส วา. อุกฺขมฺปิ เหตุ
กุสลากุสลาชวณโต วุฏฺฐิตตฺตา วุฏฺฐานนฺติ วุจฺจติ.

บทว่า วุฏฺฐานสฺส ได้แก่ แก่ตทารมฺมณฺสงฺขาตํ หรือแก่ภวํกํ. จริงฺทีเดยฺว จิตฺตํ ๒ นั้น
ท่านเรียกว่า วุฏฺฐานะ เพราะออก จากกุศลชวณะหรืออกุศลชวณะ.

พระบาลีว่า กิริยํ วุฏฺฐานสฺส. ผลํ วุฏฺฐานสฺส อนนฺตรปจฺเจยน ปจฺจโย.

กิริยา เป็นปัจจัย แก่วุฏฺฐานะ. ผล เป็นปัจจัย แก่วุฏฺฐานะ ด้วยอำนาจอนันตรปัจจัย.

อรรถถาอธิบายว่า กิริยํ วุฏฺฐานสฺสชาติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย. ผลํ วุฏฺฐานสฺสชาติ
ผลจิตฺตํ ภวํกสฺส. ภวํเคน ทิ ผลโต วุฏฺฐิโต นาม โหติ.

แม้ในบททั้งหลายว่า กิริยํ วุฏฺฐานสฺส นี้ ก็มีนัยนี้เหมือนกันนั่นเทียว. สองบทว่า
ผลํ วุฏฺฐานสฺส ได้แก่ ผลจิต เป็นปัจจัย แก่ภวํกจิต. จริงฺทีเดยฺว ชื่อว่าธรรมที่ออก จากผลจิต
ย่อมมี ด้วยภวํกจิต.

พึงเห็นว่า อนันตรปัจจัยนั้น มีความหมายถึง จิตที่ทำงานนี้ ที่เกิดขึ้นก่อน เป็นปัจจัย แก่จิตที่ทำงานนี้ ที่เกิดขึ้นภายหลัง โดยที่ไม่มีจิตที่ทำงานอื่นมาเกิดคั่น, เช่น เมื่อจิตที่ทำทุจริต เกิดขึ้นและดับไป ย่อมเป็นปัจจัย แก่จิตที่ทำปฏิสณธิกิจเท่านั้น, ไม่เป็นปัจจัย แก่จิตที่ทำงานอื่น มีอวัชชนกิจเป็นต้น, นี้แหละ เรียกว่า เป็นปัจจัย โดยไม่มีระหว่างคั่น กล่าวคือ ไม่มีจิต ที่ทำงานอื่น มาเกิดคั่น ระหว่าง จิตที่ทำทุจริต กับจิตที่ทำปฏิสณธิกิจ.

เพราะเหตุนี้ คำกล่าวที่ว่า อนันตรปัจจัย มีความหมายถึง ความที่เวทนาไม่ขัดกัน จึงเป็นอนันตรปัจจัย กล่าวคือเป็นปัจจัยโดยไม่มีเวทนาอื่นมาคั่น, เช่น เมื่อสุขเวทนาเกิดขึ้น และดับไป ย่อมเป็นปัจจัย แก่สุขเวทนาและอุเบกขาเวทนาเท่านั้น ไม่เป็นปัจจัย แก่ทุกขเวทนา คือ ไม่มีทุกขเวทนา มาเกิดคั่น. คำกล่าวที่ว่าเป็นปัจพิจารณา. ด้วยว่า อนันตรปัจจัยนั้น มิใช่เรื่องของเวทนาที่ขัดกันหรือไม่ขัดกัน แต่เป็นเรื่องของจิต เจตสิกอื่น ๆ (รวมถึงเวทนา) ที่เกิดก่อน อันสมควรกัน ด้วยอำนาจแห่งกิจนั้นๆ เป็นปัจจัย แก่ จิต เจตสิกอื่นๆ ที่เกิดขึ้นภายหลัง โดยไม่มีจิตที่ทำงานอื่นมาคั่นนั้นเทียว.

ความหมายแห่งคำว่า สภาคปัจจัยและวิสภาคปัจจัย

วิ.สมาโน ภาโค เยสนุติ เต สภาคา.

ส่วน ที่เสมอกัน ของปัจจัยทั้งหลายเหล่าใด มีอยู่ เพราะเหตุนั้น ปัจจัยทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า สภาคะ.(ปัจจัยที่มีส่วนเสมอกัน)

อรรถกถา ข้อ ๔๔๐ หน้า ๕๑๕ - ๒๐

เย ปน ปจฺจยา เยสํ ปจฺจยานํ วิสภาคา วา วิรุทฺธา วา โหณฺติเต เตหิ สทฺธิ น โยเชตพฺพา. เสยฺยถิทํ :— เหตุปัจจัยสุส ตาว อารมฺมณานนฺตรสมนฺนตฺรูปนิสฺสย- ปุเรชาตปจฺจนาชาตกมฺมาเสวนาหารณานนฺตฺตวิคฺคา อธิปฺติปจฺจเย จ ฐเปตฺวา วิมฺสํ เสสาธิปฺติโน วิสภาคา, สหชาตาทโย ตสุส สภาคา. กสฺมา? ตถา ภาวาทฺตอ. เหตุปัจโย หิ เยสํ เหตุปัจโย โหติ, เตสํ สหชาตาทิปจฺจโยปิ โหติ, อารมฺมณาทิปจฺจโย ปน น โหติติ อารมฺมณาทโย ตสุส วิสภาคา นาม. ตสฺมา โส เตหิ เต วา เตน สทฺธิ น โยเชตพฺพา. ปุเรชาตปจฺจนาชาตสมฺปยุตฺตวิปฺยุตฺตอตุณฺตฺตวิคฺคาวิคฺคา จ อณฺญมณฺญวิรุทฺธา,เตปิ อณฺญมณฺญํ น โยเชตพฺพา.

ก็ ปัจจัยทั้งหลายเหล่าใด เป็นวิสภาคะ หรือขัดแย้งกัน แก่ปัจจัยทั้งหลายเหล่าใด, ปัจจัยทั้งหลายที่เป็นวิสภาคะหรือที่ขัดแย้งกันเหล่านั้น อันบัณฑิต ไม่ควรประกอบไว้ กับด้วยปัจจัยทั้งหลายเหล่านั้น. คืออย่างไร :-

คือ อารัมมณปัจจัย อนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย อุปนีสสยปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย ปัจจนาชาตปัจจัย กัมมปัจจัย อาเสวนปัจจัย อาหารปัจจัย ฌานปัจจัย นัตติปัจจัย วิคตปัจจัยทั้งหลาย และอธิบดีทั้งหลายที่เหลือ ยกเว้น ซึ่งวิมังสะ ในอธิปติปัจจัย เพียงเท่านั้น เป็นวิสภาคะ แห่งเหตุปัจจัย.

สหชาตปัจจัยเป็นต้น เป็นสภาคะ แห่งเหตุปัจจัยนั้น. เพราะเหตุใด ?. เพราะความเป็นสหชาตปัจจัยเป็นต้น ในความเป็นเหตุปัจจัย ของเหตุกรรมทั้งหลาย โดยประการนั้น(ตถา ภาวาทฺตอ เหตุกรรมานํ เหตุปัจจยภาเว สหชาตาทิปจฺจยภาวาทฺตอ, มูลฎีกา). อธิบายว่า เหตุปัจจัยย่อมเป็นเหตุปัจจัย แก่ปัจจยูปันนธรรมทั้งหลายเหล่าใด, ก็ย่อมเป็นแม้ปัจจัยมีสหชาตะเป็นต้น แก่ปัจจยูปันนธรรมทั้งหลายเหล่านั้น, แต่ ย่อมไม่เป็นปัจจัยมีอารัมมณะเป็นต้น แก่ปัจจยูปันนธรรมทั้งหลายเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ปัจจัยทั้งหลาย มีอารัมมณปัจจัยเป็นต้น จึงชื่อว่า เป็นวิสภาคะ ของเหตุปัจจัยนั้น. เพราะเหตุนี้ เหตุปัจจัยนั้น อันบัณฑิตไม่ควรประกอบไว้พร้อมกับ

ด้วยปัจจัยทั้งหลายมีอาร์มมณปัจจัยเป็นต้นเหล่านั้น หรือว่า ปัจจัยทั้งหลายมีอาร์มมณปัจจัยเป็นต้นเหล่านั้น ไม่ควรประกอบไว้ พร้อมกับด้วยเหตุปัจจัยนั้น.

และ ปุเรชาตปัจจัย กับปัจฉาชาตปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย กับวิปยุตตปัจจัย อตติปัจจัย กับนัตติปัจจัย และวิคตปัจจัย กับอวิคตปัจจัย ก็ขัดแย้งซึ่งกันและกัน, แม้ปัจจัยทั้งหลายเหล่านั้น ก็ไม่ควรประกอบไว้ ซึ่งกันและกัน.

หลักการหาขณปัจจัย

ต้องหากลุ่มอำนาจของปัจจัย ที่มีจำนวนน้อยที่สุดก่อน แต่องค์ธรรมของปัจจัย และปัจจัยุบันนั้น มีจำนวนมาก, ต่อจากนั้น จึงหากลุ่มอำนาจของปัจจัย ที่มีจำนวนมากขึ้น ตามลำดับ แต่องค์ธรรมของปัจจัย และปัจจัยุบันนั้น มีจำนวนน้อยลง เช่น ในอาร์มมณปกิณณกขณานั้น มี ๕ ข้อ ในข้อที่ ๑ อำนาจของปัจจัย มี ๓ แต่องค์ธรรมของปัจจัยมีจำนวนมาก, ในข้อที่ ๕ อำนาจของปัจจัยมี ๘ แต่องค์ธรรมของปัจจัยมีจำนวนน้อย คือหทยวัตถุเท่านั้น. หรือในอาเสวนปกิณณกขณานั้นมีข้อเดียว ได้กลุ่มอำนาจของปัจจัย ๖ เพราะไม่สามารถหาได้น้อยหรือมากกว่า ๖ จึงมีข้อเดียวเท่านั้น. แม้ในขณอื่นๆ ก็มีนัยนี้แหละ.

สรุปว่า ต้องเริ่มหากลุ่มอำนาจของปัจจัยตั้งแต่ ๒ ขึ้นไปก่อน, ต่อจาก ๒ นั้น จึงหา ๓ - ๔ - ๕ เป็นต้นไป ตามลำดับ, ถ้าว่า กลุ่มอำนาจของปัจจัย ๒ ไม่มี, ก็เลื่อนหาเป็น ๓ ไปตามลำดับ. ส่วน กลุ่มอำนาจของปัจจัย ๑ ไม่มี เพราะไม่เป็นขณ ในอรรถว่า กลุ่มอำนาจของปัจจัยที่ถูกรวบรวม.

วิธีในสหชาตขณ

สหชาตชาติใหญ่	เข้ากับ ใหญ่ กลาง เล็ก ทั้งหมด(ในขณะที่เรียนใหญ่ กลางหรือเล็ก)
สหชาตชาติกลาง	เข้ากับ ใหญ่ กลาง เล็ก ตามสมควร(ในขณะที่เรียนใหญ่ กลางหรือเล็ก)
สหชาตชาติเล็ก	เข้ากับ เล็ก เท่านั้น (ในขณะที่เรียนเล็ก) ไม่เข้ากับ ใหญ่ กลาง

สรุปจำนวน ฎีกาในปัจจัย ๔๗

๑. สหชาตฎีกา มี ๑๕ ปัจจัย คือ

สหชาตฎีกาเล็ก ๗ ปัจจัย ได้แก่ เหตุฎีกา ๒๔ สหชาตาริบัติฎีกา ๒๔ สหชาตกัมมฎีกา ๕ นามอาหารฎีกา ๓๓ สหชาตินทริยฎีกา ๗๒ ฌานฎีกา ๓๖ มัคคฎีกา ๕๗ รวมเป็น ๒๕๕ ฎีกา

สหชาตฎีกากลาง ๔ ปัจจัย ได้แก่ อัญญมัญญ ๖ วิปาก ๕ สัมปยุตต ๒ สหชาตวิปปยุตต ๔ รวมเป็น ๑๗ ฎีกา

สหชาตฎีกาใหญ่ ๔ ปัจจัย ได้แก่ สหชาตชาติใหญ่ ๔ เหล่านั้น ในแต่ละปัจจัย มี ๑๐ ฎีกา ฉะนั้น รวมเป็น ๔๐ ฎีกา

สรุปรวม สหชาตฎีกา ๑๕ ปัจจัย มี ๓๑๒ ฎีกา

๒. สุตทปกิณณกฎีกา มี ๒๖ ปัจจัย ได้แก่ (๑). อารัมมณปกิณณกฎีกา ๕

- (๒). อารัมมณาริบัติปกิณณก ๓ (๓). อนันตรปกิณณก ๓
 (๔). สมันตรปกิณณก ๓ (๕). วัตต.นิส. ๒ (๖). วัตถา.นิส. ๒
 (๗). อา.ญ. ๓ (๘). อนันตรูปนิส. ๓ (๙). ปกตฺ. ๑ (๑๐). วัตต.ปฺ. ๓ (๑๑). อา.ปฺ. ๕
 (ข้อที่ ๑๐ และ ๑๑ รวมแล้วได้ ๗ ฎีกา ไม่ใช่ ๘ ฎีกา เพราะข้อที่ ๑ ของปุเรชาต ฎีกามี ๒ ปัจจัย คือ วัตต.ปฺ. และอา.ปฺ. ทั้ง ๒ ปัจจัยนี้ นับรวมกันเป็น ๑ ฎีกา)
 (๑๒). ปัจจาชาต ๑ (๑๓). อาเสวน ๑ (๑๔). นานาขณิก ๒ (๑๕). ปุเรชาติน ๑
 (๑๖). วัตต.วิป. ๒ (๑๗). วัตถา.วิป. ๒ (๑๘). ปัจจา.วิป. ๑ (๑๙). วัตต.ตฺตติ ๓
 (๒๐). อา.ตฺตติ ๕ (๒๑). ปัจจา.ตฺตติ ๑ (ข้อที่ ๑๕, ๒๐, ๒๑ รวมแล้วได้ ๘ ฎีกาเท่านั้น)
 (๒๒). วัตต.อวิคต ๓ (๒๓). อา.อวิคต ๕ (๒๔). ปัจจา.อวิคต ๑ (ข้อที่ ๒๒, ๒๓, ๒๔ รวมแล้วได้ ๘ ฎีกาเท่านั้น) (๒๕). นัตติ ๓ (๒๖). วิคต ๓

สรุปรวม สุตทปกิณณกฎีกา ๒๖ ปัจจัย มี ๖๔ ฎีกา ฉะนั้น เมื่อรวมกับ สหชาตฎีกา ๓๑๒ จึงเป็น ๓๗๖ ฎีกา

ก็ สหชาตฎีกา ๑๕ ปัจจัย กับ สุตทปกิณณกฎีกา ๒๖ ปัจจัย รวมเป็น ๔๑ ปัจจัย. ส่วน อาหารชาติ ๓ ปัจจัย และ รูปชีวิตินทริยชาติ ๓ ปัจจัย ไม่ได้นำมาแสดง ใน สุตทปกิณณกฎีกา เพราะ สุตทปกิณณกฎีกานั้น ปัจจัยธรรมและปัจจัยูปันนธรรม เป็นนามรูป ทั้ง ๒, แต่ อาหารชาติ และ รูปชีวิตินทริยชาตินั้น ปัจจัยธรรมและปัจจัยูปันนธรรม เป็นรูปเท่านั้น และได้นำไปแสดงไว้ ใน มิสสกฎีกา ๓๕

อนึ่ง สุทธปภินณกฏนาที่แสดงองค์ธรรมไม่หมดมี ๒ ปัจจัย คือ อารัมมณปภินณกฏนา และปกตูปนิสสยปภินณกฏนา ที่เป็นอย่างนี้ เพราะองค์ธรรมที่ไม่ได้นำมาแสดงเหล่านั้น เมื่อหาอำนาจปัจจัยแล้ว ได้เพียง ๑ ปัจจัยเท่านั้น เป็นต้นว่า โทสะ ๒ โมหะ ๒ เป็นอารัมมณปัจจัยเท่านั้น เพราะเหตุนี้ โทสะ ๒ โมหะ ๒ จึงแสดงโดยฏนา (กลุ่มอำนาจปัจจัย) ไม่ได้ เพราะ ๒ ปัจจัยเป็นต้นไป จึงถูกเรียกว่า ฏนาได้.

๓. มิสสกปภินณกฏนา มี ๒๖ ปัจจัย ได้แก่ อธิปติทั้ง ๒ , นิสสยทั้ง ๓, อาหารทั้ง ๒, อินทริยทั้ง ๓, วิปยุตตทั้ง ๔, อัทธิทั้ง ๖, และอวิคตทั้ง ๖. มี ๓๕ ฏนา

อธิบายว่า นำเอาปัจจัยพิศดาร ๑๐ ปัจจัยมาแสดงนั่นเอง โดยเว้น ๓ ปัจจัย คือ อุปนิสสย, บุรชาตและกัมม.

ฉะนั้น สรุปได้ว่า สหชาตฏนา ๑๕ ปัจจัย มี ๓๑๒ ฏนา, สุทธปภินณกฏนา ๒๖ ปัจจัย มี ๖๔ ฏนา เมื่อรวมกับมิสสกกฏนา ๓๕ จึงเป็น ๔๑๕ ฏนา

ข้อควรกำหนดพิเศษ

ในสภาคปัจจัยและฏนาปัจจัยเหล่านั้น เมื่อนับเฉพาะอำนาจปัจจัยแล้ว ได้จำนวนอำนาจปัจจัยเท่ากันก็มี ไม่เท่ากันก็มี อธิบายว่า ปัจจัย ๓๕ (เว้นสหชาตชาติใหญ่ ๔ และ กลาง ๔) เหล่านี้ สภาคปัจจัยและฏนาปัจจัยโดยรวมปธานปัจจัยด้วยนั้น มีจำนวนอำนาจปัจจัยเท่ากัน มีอาทิว่า ในเหตุปัจจัยสภาคจะมีจำนวน ๑๒ ปัจจัย และในเหตุปัจจัย ฏนา ๒๔ ก็มีจำนวน ๑๒ ปัจจัยเท่ากัน, หรือในอารัมมณปัจจัยสภาคจะมีจำนวน ๘ ปัจจัย และในอารัมมณปภินณกฏนา ๕ ก็มีจำนวน ๘ ปัจจัยเท่ากัน. ส่วน ปัจจัยที่เหลืออีก ๘ ปัจจัย คือ ใหญ่ ๔ และ กลาง ๔ เหล่านี้ สภาคปัจจัยโดยรวมปธานปัจจัยด้วยกับฏนาปัจจัย ได้อำนาจปัจจัยไม่เท่ากัน มีอาทิว่า สหชาตปัจจัยสภาคจะมีจำนวน ๑๕ ปัจจัย, ส่วน สหชาตฏนา ๑๐ มีจำนวน ๘ ปัจจัย. หรือสัมปยุตตปัจจัยสภาคจะมีจำนวน ๑๔ ปัจจัย(เว้นสหชาตวิป.), แต่ สัมปยุตตปัจจัยฏนา ๒ มีจำนวน ๗ ปัจจัย (เว้นสหชาตวิป.และปัจจัยเล็ก ๗)

สรุปว่า อำนาจปัจจัยเท่ากันมี ๓๕, ไม่เท่ากันมี ๘ รวมเป็น ปัจจัย ๔๓

ความต่างกันระหว่างสภาะกับฆฎนา

ในสภาะนั้น องค์กรรมที่เป็นปัจจัยและปัจจัยอุปบันของปรานปัจจัยมีเหตุปัจจัยเป็นต้น ถูกยกขึ้นเป็นตัวตั้ง แล้วหาอำนาจของปัจจัยต่างๆ ที่สามารถเข้าร่วมกับอำนาจของปรานปัจจัยมีเหตุปัจจัยเป็นต้นได้.

ส่วน ฆฎนานั้น อำนาจของปรานปัจจัยมีเหตุสัจติและอปรานปัจจัยมีสัพพัญญานิกปัจจัยเป็นต้น อันเป็นกลุ่มอำนาจปัจจัย ถูกยกขึ้นเป็นตัวตั้ง แล้วหาองค์กรรมที่เป็นปัจจัยและปัจจัยอุปบัน ของกลุ่มอำนาจปัจจัยเหล่านั้น

ปฏิฐานกถา จบ.

สุรพงศ์ เทพสุธา
ชมรมไฝธรรมวันพุธ
๐๘/เม.ย./๕๒